

32д
В19

БАНДА ВАСИЛЕВСЬКА

ПІД НЕБОМ

ВАНДА ВАСИЛЕВСЬКА

ПІД НЕБОМ

КИТАЄ

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ • 1956

Переклала з польської
МАРІЯ ПРИГАРА

НА ПОРОЗИ

Ми проїхали Отпор, наш прикордонний пункт. За хвилину поїзд зупиняється знову. Станція Маньчжурія, довша зупинка. З тремтінням серця виходимо з вагона. Це вже Китай.

Молода дівчина з блискучими чорними косами, хлопці у ватяних куртках запрошують нас до приміщення вокзалу. Жестами, словами пропонують сісти за довгий стіл, подають, розгортають перед нами газети. «Москва, Москва», повторюють вони багато разів слово, яке знають та яке й для нас буде зрозуміле, показують гарні фотографії Москви в китайському журналі. Милий хлопець у шапці, за зразок для якої явно правила наша «будьонівка», неодмінно хоче зацікавити мене змістом.

«Руска», показує він. А потім: «Девочка, девочка, — наче боїться, що я не зрозумію, хто це туг на фотографії. — А это наоборот», показує він на хлопчика, який грається в снігу. Його запас російських слів — мінімальний, мій і Корнійчука запас китайських слів — зовсім ніякий, отож наша дружня розмова обмежується усміхами, кивками, повторюванням без кінця «Москва, Москва».

Вони частують нас окропом із самовара, що стоїть на столі, метушаться біля нас, видно, хотіли б нам небо прихилити. Не знаю, хто ця дівчина і юнаки — найпевніше комсомольці, але які функції виконують вони на станції, чи працюють тут, чи просто приймають іноземців порядком громадського обов'язку — вгадати важко. А може, не те й не те, а просто прагнуть виявити гостинність радянським людям.

І відразу, з першої ж хвилини, ми увіходимо в якусь

теплу, добру атмосферу, що супроводитиме нас протягом всього перебування в Китаї. Усміх молоді, який нас привітав, був наче запорукою всіх тих усміхів, добрих і приятних, якими так щедро обдаровував нас Китай під час нашої подорожі.

Тут, на станції Маньчжурія, ще не знаючи про це самі, ми зіткнулися з тим, що потім так імпонувало нам на кожному кроці — з чудовою китайською організованістю. Наші товариші, — дай їм боже здоров'я! — залагоджуючи для нас справи, зв'язані з від'їздом до Китаю, пам'ятали про все, забули тільки про одну дрібницю: повідомити хоч когонебудь у цьому самому Китаї, що ми вже їдемо. Ми могли опинитися на вокзалі в Пекіні щонайменше в складному становищі. Але — ми ж в Китаї. І хоч на станції ніхто нас ні про що не питає, виявляється, що звідси відразу ж повідомляють далі, що ми переїхали кордон, яким поїздом та вагоном їдемо — і на вокзалі в Пекіні нас вже чекали і наші, й китайські товариші.

Оце і є китайська гостинність — не нав'язлива, не надокучлива, не галаслива. Все відбувається якось так, що ви, власне, нічого не помічаєте, але на кожному кроці оточує вас атмосфера уваги, приятні, ваші бажання виконуються, перше ніж ви встигаєте їх висловити, ніби хтось читає ваші думки. Оце і є китайська організованість — теж без галасу, без команди, без балаканини, але все йде, мов годинник: строк є строком, пунктуальність — пунктуальністю до однієї хвилини, обіцянка є вже її виконанням, порядок — порядком, аж до найменшої дрібниці. Вам не доводиться чекати, ніхто нічого не забуває. Досить було мені перед від'їздом до Індії так собі, мимохідь, у розмові з нашим перекладачем натякнути, що я охоче поговорила б з китайським кухарем, щоб після тритижневої відсутності, коли нас зустрічали на аеродромі в Пекіні, той самий перекладач відразу ж повідомив мене, перше ніж ми встигли сісти в автомашину:

— Кухар готелю «Пекін» питає, коли ви призначите йому розмову. Він до ваших послуг кожної хвилини.

Ми знов сідаємо в поїзд. Тепер обслуговуючий персонал вже китайський, наш вагон-ресторан відчеплено і замінено китайським. Ввечері ми з цікавістю накидаємося на двомовне меню. Тут є страви європейські і є вже китайські. Ми читаємо: «Суп с разным по-русски». «Суп набора с курицей». Ні, це нас не цікавить.

Переходимо до списку китайських страв. «Томительная курица с перцами». Це вже неабищо. «Устрица с яичницами и мясом». «Трепанги в соке».

Ми зупиняємося на трепангах і їмо їх, переконані, що перейшли вже на китайську кухню. Скоса поглядаємо, як за сусідніми столиками відвідувачі спритно орудують паличками, і переборюємо спокусу попросити їх і собі — треба спочатку навчитися орудувати ними без свідків, інакше скомпрометуємо себе відразу.

Отже, їмо трепангів виделкою і гадки не маємо, що коли ми хотіли з'їсти справжню китайську вечерю, слід було замовити також і цю «томительную курицу», і ще багато інших страв.

Водночас ми спостерігаємо персонал вагон-ресторану. Зразкова чистота. Страви подають з блискавичною швидкістю, тихо, вправно. Ніякого галасу, біганини, ніяких нагадувань і чекання — це схоже на «столику, накрійся» з чарівної казки.

Наші супутники, радники в Китаї, які повертаються з відпустки назад на роботу, попереджають нас:

— Ради бога, тільки ніяких «на чай», смертельно образите людей.

Нас обслуговує милий хлопчик. Ми довго сперечаємося, скільки йому років. Чотирнадцять? П'ятнадцять? Нарешті, вирішуємо запитати на мигах. Хлопчикові, виявляється, двадцять чотири роки.

Це наче привістка усіх тих помилок, які траплятимуться з нами в Китаї. Спершу всі китайці здаються нам на диво молодими. Лише через деякий час ми починаємо розрізняти, хто юнак, а хто людина зрілого віку — хоч завжди, аж до кінця подорожі, наша оцінка ітиме в бік зменшення, а не збільшення. Знаючи з літератури, що в Китаї вважають за комплімент, коли скажеш, що хтось виглядає старшим за свої роки, і навпаки — нечемно хвалити за молодий вигляд, ми раз у раз повинні стерегтися, щоб не зробити безтактності.

Але скоро виявляється, що компліменти на тему старості вийшли вже тут, очевидно, з ужитку, так само, як бинтування ніг жінкам та інші старі звичаї.

Та наші помилки не обмежуватимуться оцінкою віку й будуть повторюватися часто і в багатьох ділянках.

Ми лягаємо спати, шкодуючи, що ніч позбавляє нас змоги оглядати китайську землю, яка пропливає за вік-

нами поїзда. І наступного дня, з самого ранку, стоїмо, притиснувшись носами до шибок.

Злегка хвиляста рівнина, оброблені поля, селища з глиняними мазанками. Он везуть кукурудзиння, коні запряжені не парами, як у нас, а один за одним. Ідуть воли в ярмі, як на півдні України. Вози — гарби на двох великих колесах. Вздовж колії, трохи нижче від залізничного насипу, тягнеться дорога. На ній — купки дітей з сумками через плече; видно, ідуть до школи.

На стежці п'ять чи шість верблюдів. Ступають повільним кроком, погойдуючись, голови на вигнутих шиях піднесені якимось так, що це надає їм не тільки гордого, але й зневажливого вигляду.

Хатки в селищах трохи схожі на хатки на Херсонщині. І тут, мабуть, віють сильні вітри, бо на дахах лежить каміння, притискаючи стріхи.

Минаємо цегельню; ціле море цегли, розкладене навколо будинку. Степ скрізь зораний — великі поля й маленькі латочки, снігу на них вже нема, хоч зараз лише перші дні березня. Тільки де-не-де видно його сліди в ровах та видолінках. Зате кружляє курява. Земля темна, майже чорна.

Біля дороги граються дві собачки. Придивляємося ближче. Зовсім не собачки — двоє поросят, чи дві невеличкі свинки, чорні, кудлаті, мов пуделі, з короткими рилами. Суне цілий караван високо навантажених гарб — їх тягнуть осли з кольоровими прапорцями на шиях. Скрізь на полях рясніють горбочки гною.

На станціях зразковий порядок. Лежать товари, старанно вкриті брезентом, ніщо не валяється, не псується, нічому не загрожує небезпека потрапити під дощ. Дуже багато складів, схожих на негритянські хатки — круглі, як циліндр, а на ньому зверху солом'яні або очеретяні дахи. І скрізь усе накрите матами чи брезентом — і біля вокзалів, і на подвір'ях складів, і на платформах, і в товарних вагонах.

Переїжджаємо ріку Нонні. Минаємо Харбін. Поступово краєвид змінюється. За Мукденом земля жовточервона. Багато річок, деякі з них пересохли — залишилися тільки ущелини річищ. Через річки перекинуті великі мости, видно, в дощову пору води розливаються широко. Праворуч гори — зубчасті, широкі, ліворуч, мабуть, Ляодунська затока — за деревами сріблястий полиск води, мов вузьенька шовкова нитка. Багато дерев. На полях горбочки могил.

Майже на кожному клаптику є кілька, а подекуди навіть більше десятка могильних горбочків.

З вікна вагона, з височини залізничного насипу, мов з літака, який летить низько над землею, ми заглядаємо в подвір'ячка, оточені невисокими глиняними стінами. Надзвичайно чисто. Подвір'ячка ніби хвилину тому підметені. Ніякого сміття: солома, дошки, сухий гній складені рівненько, мов товари на вітрині в крамниці. Адже тут гребуться кури, бігають діти й не припиняються звичайні господарські роботи. Але глиняні подвір'ячка чисті, мов долівка в хаті доброї господині.

З'являються сосни, вже зовсім не схожі на наші, з плоскими широкими шапками гілок на вершині стовбурів.

— Мов на китайських картинах! — радіємо ми з цього ще одного доказу, що ми вже, нарешті, й справді опинилися в Китаї.

І саме десь тут, на одній із станцій, ми дістаємо ще один доказ цього.

— Звідси можна побачити китайську стіну.

Ми поспіхом виходимо з вагонів і разом з іншими радянськими товаришами біжимо на місток, який здіймається над залізничною колією.

— Де? Де?

Вдалині — хвилясті пасма жовтих узгір'їв. По них тягнеться наче якась темніша лінія.

— Де? Нічого не бачу.

— Ворота, онде ворота!

Так, справді, щось схоже на ворота, з дахом, вигнутим, як на пагодах з китайських малюнків. Широ кажучи, я поки що бачу небагато. Стіна далеко і зливається з фоном гір. Але ж вона є. І тільки потім, коли виявляється, що треба придивитися, я бачу її виразно. Ворота і стіну, швидше схожу на вал, чи на товсту змію, яка в'ється по схилах.

Минуло понад дві тисячі років, відколи збудовано тут китайську стіну, яка мала захищати країну від нападів кочових племен, що надходили з півночі, з великих степів і рівнин. Минуло понад дві тисячі років — і стіна існує, стоїть, хоч Китаю вже не загрожують напади кочовиків. Тепер, весняної пори, лише густі хмари жовтого пилу атакують звідти Пекін.

— Ось побачите, як це виглядає. Вулиці наче в жовтій млі.

Але ми нічого не побачимо. Весна цього року, не тільки

у нас, але і в Китаї, холодна й дощова. Замість куряви, ми застанемо в Пекіні дощ з мокрим снігом.

Стукотить поїзд. За Шаньхайгуанем на хвилину зовсім близько виринає море. Видко, як хвиля з білою гривовою б'ється об берег.

Протягом дев'яти днів нашої подорожі поїздом ми без кінця розмовляємо з товаришами, які повертаються з відпустки назад в Китай. Засипаємо їх питаннями. І водночас студіюємо величезний том енциклопедії із статтею про Китай, який взяли з собою. Уважно перечитуємо всі розділи — історію, географію, економіку, намагаючись хоча б в останню хвилину поповнити наші, дещо обмежені, знання про Китай. І чим ближче ми під'їжджаємо до Пекіна, тим ясніше бачимо, як мало ми знаємо. Плутаються назви й імена, століття й місцевості, цифри й дати. З-за тексту, який ми читаємо, не виринають ще ніякі живі образи, ми ще не вміємо вкласти в нього ніякого живого змісту. На підставі інформації товаришів, які вже більш-менш знають Китай і китайців, ми остаточно переконуємось, що були б надто зарозумілими, коли б нам здавалося, що ми знаємо щось про Китай. Веземо з собою баласт, який має, чи принаймні думає, що має, кожна більш-менш освічена людина: силу-силенну ні на що не придатних, здебільшого неправдивих чи не зовсім правдивих подробиць, хаос невпорядкованих відомостей, які часто походять з не дуже надійних джерел, безліч забобонів, запозичених із старої літератури про Китай. Ну й, крім того, величезний запас доброї волі, цікавості й симпатії. Що робити з цим усім?

Ми вибираємо найкращий шлях. Умовляємось: не знаємо про Китай нічого. Завтра, на вокзалі в Пекіні, відкриються перед нами двері незнаної країни, про яку ми нічого не чули. Ми — неписьменні люди, які повинні почати з першої літери, — перекреслюємо наші сумнівної вартості знання про Китай, на завтра починаємо все з самісінького початку.

Лише згодом ми переконуємося, що це не так легко. Доросла людина не може раптом сказати собі, що її мозок — це біла сторінка, на якій спостереження і враження лише тепер почнуть записувати свої знаки. Це як палімпсест: на ньому пишеться щось наново, але з-під споду проступають погано стерті значки старого рукопису, старі й нові верстви плутаються, заважають читати. Ми призвичаїлися думати по-своєму, оперувати певними готовими поняттями чи су-

дженнями, і це допомагає на тому терені, де вони поставили, з якого вирости, але перешкоджає на новому терені, такому іншому, такому відмінному, хоч водночас такому близькому.

Четвертого березня ми виходимо з поїзда на вокзалі в Пекіні. Третього травня ми полетимо назад, додому, з аеродрому в цьому ж самому Пекіні.

За два місяці ми побачимо й переживемо стільки, скільки багатьом людям не дано бачити і пережити за весь свій вік. Світ розшириться і змінить своє обличчя. Зміняться пропорції. Зміниться багато чого і в нас самих.

Виходячи з поїзда на вокзалі в Пекіні, ми ще навіть не підозріваємо, що через два місяці, в цьому ж самому місті, очі у нас на прощання будуть мокрі від сліз, що в себе вдома ми не раз відчуємо гостру, пекучу тугу за якимось китайським краєвидом, за якоюсь китайською вуличкою, за якоюсь китайською пісенькою та що цей незнаний досі, далекий Китай стане для нас країною близькою і дорогою. І ми зустрінемо тут стільки людей, яких назавжди збережемо в пам'яті.

Моя книжка не претендує на те, щоб дати вичерпну інформацію про Китай. Це просто мої переживання і враження. Мої, чи, швидше, слід було б сказати «наші», бо ми їздили вдвох, вдвох дивилися на все, і через це реакція на певні явища, природно, мусила мати трохи інший відтінок, ніж тоді, коли б кожен з нас відвідав Китай окремо, не ділячись кожною хвилиною з супутником своїми думками й висновками.

Ці переживання і враження обмежені часом і простором. Ми бачили тільки невеличку частину Китаю, бачили його недовго. Але цього досить було, щоб наша симпатія обернулася на любов до великої чудової країни, до чудових людей.

Якщо хоч трохи цієї любові я зуміла перелити в ці сторінки й наш читач відчує й розділить зі мною хоча б її невеличку частину, я буду щаслива, бо книжка виконає своє завдання.

ДОРОГА

-Щ

о ви хочете побачити в кіно?

Ми починаємо з документальних фільмів, згідно з нашим лозунгом: «Насамперед живе життя!» Просимо показати нам хронікальні фільми з часів боротьби за визволення, що нам продемонструють недавні події, хоч ще живі й свіжі, та яких, проте, в дійсності ми вже побачити не можемо. Події, наслідком яких є все те, що ми сьогодні спостерігаємо в Китаї.

Ми зробили правильно. Сидимо в холодному залі пекінської кіностудії і взагалі забуваємо, де ми зараз. Мандруємо разом з солдатами революційної армії їх важкими, кривавими дорогами. Переживаємо форсування річок і походи гірськими шляхами, через перевали, бачимо героїство й самовідданість китайського солдата та офіцера, бачимо, як населення з усіх сил допомагає цій своїй армії, справжній армії народу, яка несе йому визволення.

Стара жінка біля стерна на джонці, під час форсування ріки. Під пострілами, під градом куль, коли снаряди викидають вгору велетенські фонтани води, перевозить вона через ріку солдатів-десантників, не змигнувши оком, не здригнувшись, спокійна й зосереджена тільки на одному — щоб якнайшвидше довести джонку до берега, де в білих хмарах гарматного диму чекає ворог.

Ця стара жінка біля стерна утлого човна говорить про визвольну китайську армію більше, ніж могли б розказати цілі томи. Селянка, рибачка, з обличчям, пошерхлим од вітру й спеки, із спрацьтованими руками — вона є ніби символом народу, який діє разом із своєю армією.

Походи, довгі, виснажливі, важкі, коли треба нести

військове спорядження, і не тільки спорядження, а й весь запас їжі, стрімкими гірськими схилами, через пінисті гірські потоки, через болота й трясовини. Спокій солдатських облич, витривалість без краю й меж. Ми вивчаємо китайську армію. Дивимось, яка вона є. Мов живі, зринають воєнні спогади. Цей солдат точнісінько такий самий. Мужній до безумства, зв'язаний із своєю землею й народом, він добре знав, за що б'ється. Рідний брат радянського солдата, рідна сестра Радянської Армії.

Сорок сьомий рік. Мао Цзе-дун і Чжу Де в Яньані. І півмільйонна армія чанкайшістів, яка обложила й атакує місто. Відступ з Яньаня і тривала боротьба під безпосереднім керівництвом Мао Цзе-дуна. Поразка чотирьох ворожих корпусів у Сіані. Похід на північний захід, визволення всього Сіньцзяну.

Чотирнадцять народностей, які живуть у Сіньцзяні, вітають Народно-визвольну армію. Тут солдат — не тільки солдат, він пропагандист і вчитель, опікун і помічник тих національних меншостей, для яких раніш китайська армія і китайська влада символізували кривду, утиск, безправність і злидні.

Осінь сорок дев'ятого року. Кантон вже визволений. Чан Кай-ші переносить свою головну квартиру в Чунцін.

За американо-чанкайшістськими планами, сили реакції повинні були, використавши ресурси південного заходу, протриматися тут не менше як півтора року.

Але з півдня, під палючим сонцем, прискореним маршем прямує до останнього кубла реакції солдат Народно-визвольної армії. Але з півночі, заметеними снігом дорогами, під морозними вітрами, іде до позицій чанкайшістів солдат Народно-визвольної армії.

Потоками ллють з неба ясні дощі. Розмокають дороги. Пече сонце. Бушує завірюха. Темними ночами біля палаючих вогнищ співає солдат нового Китаю революційні пісні. Харчується їжею, принесеною на власних плечах. Спить в курені, нашвидку зробленому з гілок.

Вже розбито вщент п'ять дивізій ворога, вже визволено райони, заселені народом мяо, вже здобуто місто Гуйян. Загони під обстрілом ворожих гармат форсували бурхливу, кипучу ріку Уцзян. Здобуто Чунцін. Трьохсоттисячна армія Чан Кай-ші, яка залишилась на континенті, розбита дощенту. Падає останнє місто, яке досі було в руках ворога, — Ченду. Не півтора року, протягом яких чанкайшісти споді-

вались дочекатися третьої світової війни, тривав їх опір на південному заході. Вистачило п'ятдесяти семи днів, щоб розбити і звести нанівець останні сили ворога, розбити і звести нанівець плани китайської реакції й заокеанських імперіалістів.

У січні 50-го року визволено й провінцію Юньнань. Місцеві партизани, які протягом тринадцяти років вели тут боротьбу, виходять назустріч армії. Радісно вітають визволителів національні меншості м'яо та і.

І, нарешті, визволення Тибету. Сапери будують дороги в горах, на височині понад три тисячі метрів, перекидають мости через гірські річки; солдат торує стежки в незайманий хащі, підіймається на скелі, де легені з зусиллям хапають розріджене повітря.

Через снігові вершини простує солдат Народно-визвольної армії, тією самою дорогою, якою багато років тому йшла Червона Армія, під час Великого походу, найбільшого походу в історії.

Іде Народно-визвольна армія безлюдними степами, тими ж, якими п'ятнадцять років тому йшла Червона Армія. Бреде по розмоклій грузькій глині. І мешканці Тибету радісно вітають солдатів, так само, як п'ятнадцять років тому вітали загони Червоної Армії.

І там, де повторюється важкий похід, солдати садять дерева. На пустельних, голих полонинах, вибігаючи на хвилину з лав, закопують у землю насіння. Виросте зелене, шумливе дерево, вільне дерево вільної землі.

Хмуρο дивиться взятий у полон англійський шпигун-інструктор, спостерігаючи, як тибетські загони складають зброю перед солдатами армії-визволительки. Червоний стяг з п'ятьма зірками майорить над Тибетом.

А тепер ми хочемо побачити їх не на екрані, хочемо поговорити з ними — з солдатами нової армії. Армії, яка пройшла довгу героїчну путь і стала армією вільної країни.

Сонце летить широким потоком крізь велике вікно кімнати в нанкінському готелі. На подвір'ї квітне деревце, рожеве, ніби зарум'яніле від сонячного блиску. Плине розповідь.

«Моему батькові було вісім років, коли він почав працювати в поміщика. Він був псарем, годував поміщицьких собак. Собакам жилося у поміщика краще, ніж людям, — вони завжди були ситі.

Я не вчився ніде, не було можливості. Але вже з ди-

тинства був страшенним забіякою. Влаштовував бійки, і, коли наші хлопчаки билися з дітворою із сусіднього села, я завжди брав у цьому участь.

Син нашого поміщика теж хотів бавитися з нами, але це була недобра забава. Він вважав, що може бити нас безкарно, а ми не маємо права дати йому здачі. Він був злий, без кінця знущався з сільських дітей.

Я знайшов гранату й кинув у нього. Поміщик наказав мене спіймати, зав'язати в мішок і жбурнути в море. Але йому не вдалося. Я втік до Мукдена. Там я, нарешті, почав працювати слюсарем. Нам не платили майже нічого, годували дуже погано.

Коли мені минуло шістнадцять років (це було за японців), я сказав товаришам: «Так далі не може бути!» й організував страйк. Мене за це викинули з роботи, і я повернувся до себе в Шаньдун. Але мене знов вигнали з роботи, і батьки гнівались, що я вже великий, а не допомагаю їм, не можу їх прогодувати. Мені тоді було сімнадцять років, це було у березні сорок четвертого року,— я вступив до армії. Зброї не давали, її було дуже мало. Сказали, що хто хоче мати зброю, повинен сам її собі здобути. Я вступив до штурмового загону, поліз на дзот. Зброї не здобув, але був поранений і інвалідом повернувся у своє село. Три місяці був старостою, виконував доручення: добувати зерно для армії.

За півтора кілометра від нашого села стояв ворог. Доручення я виконав і не схотів далі залишатися на селі— повернувся до армії. Мене не хотіли взяти до загону, призначили на кухню, бо я орудував тільки лівою рукою, права була зламана в кисті, і я не міг втримати гвинтівку. Та я міг кидати гранати й нести тол, огож просив, щоб мені дали бойове завдання. І дали— висадити в повітря дзот, і я виконав.

В 45-му році вступив до партії. Був тоді рядовим. Згодом став командиром взводу, роги, батальйону.

В червні 46-го року мене нагородили званням Героя.

У нас тоді було погано із зброєю. На всю роту три кулемети та й ті поганенькі. Ворог сконцентрувався на станції Цилья— цілий полк. Наше завдання— розбити полк.

Я був у штурмовій роті, командував кулеметним взводом. Під час штурму вокзалу всі полягли, залишився тільки один солдат і я. Я був поранений; солдату було п'ятна-

дцять років, і він теж був поранений. Це було «дияволення» — так називали неповнолітніх добровольців.

Біля нас загинув солдат, який ніс тол. Я закопав тол в землю і ліг на нього. Тол був тоді для нас дуже цінний. Ми його не мали, і доводилось добувати в шахтах або купувати у ворога. Я думав собі: «Мене напевне вб'ють, але тол залишиться для наших».

Але я ще хотів розповісти, як це було із штурмом. Коли ми пішли в атаку, на подвір'я будинку, зайнятого ворогом, пробилось нас тільки семеро чи восьмеро, і ворог нас оточив. Атакували нас. Та ми їх відбили й пішли далі, до червоного будинку, де містився їх штаб. Нас уже залишилось тільки п'ятеро. Штаб ми взяти не могли й відступити теж не могли, бо дорога назад була відрізана.

Всі офіцери загинули. Тільки я один у цій п'ятірці лишився начальником, а комуністів нас було двоє.

Ми пробилися в будинок. Ворог нас атакував; усі вже були поранені, хто легше, хто важче.

Новаки, ті, що служили недовго, дуже боялися світанку. І я теж боявся — що буде, коли розвидниться й ті побачать, що нас тільки п'ятеро, і до того ж усі поранені?

Я пригадав присягу, яку давав, вступаючи до партії: живим не здаватися ворогу, мертвим — не залишити йому свій труп. Ми наставили багнети, наше «дияволення», вже вдруге поранене, давало приклад мужності. І так нас залишилось тільки двоє.

Та на світанку підійшов наш загін. Командир сказав, що треба висадити стіну в будинку, де міститься ворожий штаб.

Штаб був по той бік вулиці, а на обох кінцях її — дзоти, які прострілювали вулицю наскрізь. Першого ж товариша, який хотів перебігти вулицю, застрелили з дзота. Другого — теж. Третій добіг, поклав тол на мур, але висадити його в повітря не встиг, загинув. Ворог не бачив, що лежить на мурі, почав туди стріляти, і тол вибухнув.

Тоді я дав команду: «В атаку!»

В диму ми не бачили, де отвір у мурі, звалилася цеглина, поранила мене в голову.

Я виліз на мур, переліз на той бік, нічого не бачу, в голові шумить. Коли отямився — дивлюсь: подвір'я, на подвір'ї гармата, ворог стріляє з гармати. Мене не пізнали, я був закривавлений, без шапки, весь в поросі і глині від вибуху та від того муру. Подумали, що свій. Я не знав,

що робити. Назад перелізти вже не вистачило б сили, отже, вирішив підійти ближче. Двое з обслуги відійшли, двое відтягнули гармату далі.

Я зайшов у будинок, там — ворог з автоматом. Він крикнув щось, але я не почув нічого, бо мене зовсім оглушило вибухом. Підняв руки, наче здаюся в полон, і зразу ж кинувся на нього, видер автомат і почав стріляти — і пострілів теж зовсім не чув.

Застрелив того, в кого забрав автомат, і став кричати, щоб здавалися. З кімнати вийшли вороги — їх було щось вісім чи дев'ять — стали рядком.

Я боявся, щоб не напали на мене з подвір'я, отже, поглядаю на полонених, поглядаю у вікно. Тоді з'явився ще один з наших. Я дав йому автомат, а сам почав обшукувати дім, шукати, де їх командир.

Крізь двері вистрілили, і скло поранило мені обличчя. Я без усякої зброї вбіг до західної кімнати, звідки стріляли. Там лежать два трупи, прикриті килимом, а живі залягли за цими трупами.

Той другий, що стеріг полонених, подав мені гранату — я зубами витяг запобіжник, жбурнув гранату. Заглянув у кімнату, а тут хтось штовхає мене ззаду гвинтівкою. Це був ворог, який хотів здатись. Я жбурнув ще одну гранату й зайшов до кімнати. А там повно диму, і в цьому диму я схопив одного ворога за горло, а інші відразу ж почали кидати мені зброю під ноги. Я не бачив, а тільки почував, що кидають. І всі вийшли з піднятими руками. На подвір'ї я наказав їм стати обличчям до паркана і запитав, хто командир полку. Побачив там одного товстуна, думав, що це він, що командир полку у них мусить бути товстий. Але, навпаки, командир полку був саме худий. Він зняв годинник, перстень, хотів мене підкупити, щоб я відпустив його.

— Ми солдати Мао Цзе-дуна, нам не потрібне золото, нам потрібні живі люди!

Я звелів полковникові, щоб він наказав гарнізонам дзотів здатися, і він наказав. І зразу ж після цього з'явилися наші. І потім, коли обирали героя, — обрали мене, сказали, що я голіруч захопив ворожий штаб.

І ще я брав участь у форсуванні Янцзи. Це було в квітні, в 49-му році. І було багато таких, що ніколи в житті не бачили такої великої ріки й боялися води. Оповідали, що як море не має берегів, так ріка не має дна, і без вітру

на ній здіймаються хвилі з метр заввишки,—і всякі такі забобони про ріку, отже, боялися.

Тоді наші просили місцевих жителів, щоб вони розповідали солдатам про ріку, і люди приходили й розповідали.

Почалися приготування. Уночі солдатів привчали до ріки. Спочатку деякі хворіли, і я сам хворів на морську хворобу.

З боліт, річок та заток ночами ми стягали джонки на Янцзи. Треба було рити для них канали, проходи в мулі й багні. За місяць ми вирили великий канал, збудували шлюз. На моєму відрізку вирили канал на півтора кілометра завдовжки. Шлюзи були потрібні, щоб затримати воду під час припливу та щоб наші човни під час відпливу не сідали на міліну.

Коли ми копали канали, болото засмоктувало людей, і деякі загинули.

Нам весь час допомагали місцеві жителі, хоча ворог бомбардував весь район з літаків. Невеличкі човни ми переносили суходолом.

Готуючись до переправи, розподілили наших так, щоб на кожну джонку припало хоча б двоє таких, які вміють з нею поводитись. На найбільшому човні вміщався взвод. Інші човни були менші.

Погода була гарна, вода тепла, коли ми розпочали операцію.

Гомінданівці знали, що ми будемо форсувати ріку, але не знали, коли саме. Ми кілька разів піддурювали їх, починаючи артилерійський обстріл. Вони думали, що ми вже переправляємось, але ми це робили навмисно.

А коли почалася справжня переправа, її відкрив Перший дзін'янський полк. В атаку пішли на півгодини раніше, ніж було призначено, бо один з човнів випадково рушив уперед, і всі подумали, що це вже початок, і рушили всі човни.

Ворог спочатку не помітив, що ми переправляємось, бо це було вночі. Коли ми пропливли вже приблизно одну третину від берега, вони почали обстріл. Їм відповідала наша артилерія. Ми напнули вітрила, вітер допомагав, всі солдати веслували лопатками, бо весел не було, тільки саперні лопатки.

На річці знявся такий шум, наче гриміла буря. Ворог стріляв погано, снаряди падали у воду. З джонок, в які

влучав снаряд, солдати рятувалися плавма, на в'язках бамбука або дошках.

Втрати були невеликі, ворог у паніці кинувся врозтіч. Почалася велика злива. Грязюка, слизько — важко було наздоганяти відступаючих, бо, як каже китайське прислів'я, розбита армія валиться швидко, як лавина в горах. Кожен загін, який досягав берега, пускав ракету, сигналізуючи про закінчення переправи, і весь берег обернувся на вогненного дракона, стільки було ракет і вогню! І всі загони кричали, скільки було сили: «Допливли!» А ворожі судна — деякі втекли по ріці, а частину ми захопили в полон.

А згодом я ще воював добровольцем в Кореї.

В Кореї я воював рік, потім довго був у госпіталі. А тепер я заступник начальника молодіжного відділу.

...Його звуть Лю Куй-дзі. На грудях цілий ряд орденів і відзнак. Права рука безвладна. Всю цю епопею він провоював з безвладною правою рукою, що погано зрослася в кисті після поранення, яке він дістав у першій сутичці.

Він не каже про це, але ми знаємо, що з Кореї він привіз тяжку хворобу легенів, яка висить над ним постійною загрозою.

— Відвага?

Лю Куй-дзі протестує. Ні, він ніколи не був відважним, просто був забіякою, ще змалку. Відважний цей, другий, який сидить поряд з ним, навпроти нас — Чжан Мін. І Чжан Мін освічений, політично підготований, а він, Лю, пізно пішов до армії, йому вже було тоді цілих сімнадцять років. І до партії вступив пізно, вже в 45-му році. Краще, щоб ми послушали Чжан Міна, він розповість цікавіше і так, як треба. Бо він, Лю, не вміє розповідати й, певне, розповів не так як слід, коли ми подумали, що він відважний.

Чжан Мін справді оповідає інакше. Коротко, стисло. Він народився на селі, в бідняцькій родині. Ходив до початкової школи. Коли в тридцять восьмому році японські бомби розвалили школу, почалося бродяжницьке життя.

Разом з залізничниками із своєї околиці Чжан Мін вступив до славнозвісної 8-ї армії. Йому тоді було тринадцять років, отже, він був «дияволеням». У нього ще не було сил нести гвинтівку, і він став зв'язковим.

В п'ятнадцять років Чжан вступив до комсомолу. Коли під час битви звернулись до комуністів з закликом іти в

перших лавах, він зголосився, але був ще малий і йому не дозволили.

Тільки-но Чжан Мін зміг носити гвинтівку, його прийняли до штурмового загону. Та гвинтівок невислачило, і йому дали тільки дві гранати й сокиру.

Він дістав наказ: пробратися до будинків, де засів ворог, і сокирою розбити ворота. Чжан пробрався вночі, виламав сокирою замок на воротах, атакуючий загін вдерся в будинок без перешкод.

Він сам не кинув своїх гранат у цьому першому бою. Ніхто не встиг показати йому, як треба з ними поводитись.

Командир роти був дуже хороший солдат, і, якщо говорити про бойове вміння, Чжан Мін багато чого в нього навчився. Але командир був малописьменний і кликав Чжана на допомогу, коли треба було писати рапорти й звення.

Пліч-о-пліч з ним хлопець брав участь у вісімнадцяти сутичках та боях з японцями. У вісімнадцять років він став політичним інструктором роти.

Траплялися випадки, коли Чжанові доводилось командувати в бою нарівні з командиром роти. Бої були тяжкі, як, наприклад, в Шаньдуні, коли невислачило патронів для револьверів, солдати не мали зброї, багнети власного виробу гнулися. Солдати не при звичаєні були до чобіт; коли доводилося йти швидко, вони скидали чоботи і йшли босі.

В сорок п'ятому році, після капітуляції Японії, гомінданівці почали наступ. І далі йшли роки походів та боїв. За час своєї військової служби Чжан Мін був пропагандистом, учителем, членом військової драматичної трупи, політпрацівником батальйону, командиром батальйону, офіцером штабу, полковником. Тепер він вчиться у вищій військовій школі.

Чжан Мін мало оповідає про себе. Він оповідає про стан армії, про те, як офіцери навіть у дрібних сутичках застосовували принципи тактики Мао Цзе-дуна, пояснює, чому китайська армія перемагала й перемогла.

Лю слухає його з пошаною і увагою. Але безпосередня й наївна розповідь Лю для нас так само цінна. Вона дає нам змогу відчувати і зрозуміти багато речей і справ.

Чжан — освічений, культурний офіцер. Від зв'язкового до полковника він пройшов довгий шлях, і весь час вчився і розвивався.

І тепер теж вони обидва вчаться. Зворушує ставлення

забіяки-самородка Лю до старшого товариша — повне пошани, подиву й довір'я. Він волів би сам залишитися в тіні, щоб якнайдужче підкреслити заслуги Чжана. Зрештою, вони обидва скромні — скромні аж занадто. Ордени на їх грудях, дорога, яку вони пройшли, говорять самі за себе. Але обидва анітрохи не скидаються на грубуватих, зарозумілих вояк чи хвальків, що з деякою домішкою фантазії оповідають бойові епізоди.

Коли Лю розповідає історію нападу на ворожий штаб, ми обмінюємося поглядом. Цей погляд стосується сюжетного фільму, який ми тут бачили, побудованого на історії форсування Янцзи. Багато сцен здалися нам тоді наївними. Але, виявляється, вони зовсім не були наївні.

Лю розказує факти, дуже схожі на них. Це тільки ми забули, що війна з гітлерівцями мала інший характер, ніж війна з гомінданівцями. Досить було, щоб Лю загубив кашкет, і вороги вже вирішили, що це свій.

Нам знов доводиться каятись: от як не можна виголошувати оцінок, не зрозумівши всього до кінця, яким обережним треба бути з цим переконанням, що ти вже розумієш усе до кінця!

Принаймні одне ми збагнули напевне: що ці двоє — справжні представники китайської армії та що завдяки їм ми побачили клаптик її живого життя і широке коло тих, з кого вона складається.

Обидва походять з бідняцьких селянських родин, але один з них — вже давно інтелігент, у другому залишилась безпосередність і наївність самородка. Один пішов до армії свідомо, хоч був тоді майже дитиною, другий швидше випадково — і обидва билися як герої.

Один свою партійну діяльність починав з комсомолу, вступив до нього, тільки-но йому дозволив вік, другий подав заяву про вступ до партії лише після року служби і боїв. Обоє виховує партія й армія.

Та найбільше говорять нам їхні розповіді про героїзм. Про героїзм не тільки цих двох офіцерів, а сотень тисяч китайських солдатів і командирів. Про героїзм на протязі довгих років, від боїв 8-ї армії аж до війни в Кореї, коли вони їли борошно із снігом і в китайських мілких туфлях, схожих на наші балетки, брели по снігах в тридцятип'ятиградусний мороз.

Коли ми розмовляємо з офіцерами в світлій кімнаті нанкінського готелю, цю розмову слухає і молода письмен-

ниця Хуан Ші, яка скрізь супроводить нас у Нанкіні. Ми знаємо, що їй тридцять один рік, знаємо, що в неї трое дітей, що вона написала кілька книжок. І все. Вся наша увага раніш була зосереджена на тому, що ми оглядали в Нанкіні, а зараз на двох офіцерах. До нашої письменниці ми ставимось швидше як до помічника в розмові та супутника екскурсій по місту.

І раптом, коли я вже складаю речі, бо ми збираємось їхати далі, вона мимохідь кидає фразу:

— Тоді, як я була в 4-й армії...

Я ставлю чемодан:

— Ші?

— Кажу: це трапилось тоді, як я була в 4-й армії...

Це нічого, що ми можемо спізнитись на поїзд. К лихій годині поїзд. От уже кілька днів, з ранку до вечора, ми перебуваємо в товаристві людини, про яку, виявляється, нічого не знаємо. Просимо, щоб нам влаштували зустріч з військовими — а такий військовий у нас під боком, і, якби не випадок, ми б його прогавили. А сама Хуан Ші, звичайно, навіть не заїкнулась, що теж могла б розповісти нам чимало цікавого.

А я ж знала, що тут кожна людина — ходячий шматок історії й кожна біографія — разюча повість. І мало не пройшла мимо такої біографії...

Проста китайська повість. Не знає, хто її батьки. Її підкинули під поріг поміщицького дому. Поміщик забрав немовля, і дівчинка виховувалась у нього в домі — чи то член родини, чи то служниця. («Наче у «Воскресінні» Толстого», додає Хуан Ші). Закінчила початкову школу — шість класів. Училася добре, але до середньої школи, куди пішли діти поміщика, хоч зовсім не мали охоти вчитися, її вже не віддали.

Коли Хуан Ші минуло п'ятнадцять років, почалась антияпонська війна. На село приїхали комуністи, організували загони визволення. Тоді, в травні 1938 року, вона, п'ятнадцятирічною дівчиною, вступила до партії. Потім її й ще трьох людей відправили до 4-ї армії. Ті трое були всі старші від неї, але вона мусила їм допомагати, як єдина комуністка в невеличкій групі. В армії почала вчитися — кілька років початкової школи дали їй дуже небагато, хоч вона завжди мала добрі оцінки. Через рік її послали на нелегальну роботу в одну з провінцій.

Вона працювала зв'язковою при комітеті партії, потім

у райкомі. В цей час познайомилася з літературними працівниками, завдяки їм почала читати російську класичну й радянську літературу. Прочитала «Мертві душі» Гоголя, «Залізний потік» Серафимовича.

Довгий час була на нелегальній партійній роботі. Коли гомінданівці захопили район, там було створено партизанський загін, і Хуан Ші послали туди.

В сорок п'ятому році її перевели з південного берега Янцзи до регулярної армії в Яньані. Там вона прочитала твори Мао Цзе-дуна, там також читала «Фронт» Корнійчука і мою «Райдугу». Хуан Ші працювала пропагандисткою, писала короткі нариси, замітки в газету. Написала п'єсу, яку мали поставити, але тут армія почала відступати під натиском гомінданівців, і п'єса так і не побачила сцени. А потім вже поставили «Фронт» і її п'єсу не хотіли ставити, розкритикували, як художньо слабку, позбавлену живих образів.

Хуан Ші збирала матеріали для нової п'єси — «Відступ на північ». Під час відступу залишила їх в одній селянській хаті, і всі матеріали загинули.

Хуан Ші відправили в Шаньдун, у тил ворога. В оточенні, у тяжких умовах вона продовжувала писати. У довгих походах і під час переправ ховала свої матеріали й нотатки в подаровану кимось шкіряну торбу. Викинула все інше, бо надто важко було нести, залишила тільки свої матеріали.

Коли йшли до Східного Китаю, жінок з армії звільнили. Тоді Хуан Ші почала працювати в газеті.

Після визволення вийшла з друку її книжка про війну, в якій вона брала участь. Це був щоденник — Хуан Ші одержала за нього премію.

Як журналістка й комуністка, вона брала участь у проведенні земельної реформи, на основі зібраних за цей час матеріалів написала повість «Визволення дівчини» — історію наймички, яка працювала в поміщика.

Ми тримаємо в руках книжки Хуан Ші. Довгі стовпчики ієрогліфів — таємниця, захована від нас за сімома печатками незрозумілих знаків. Ми не знаємо, які це книжки. Не знаємо, як виглядає в них те, на що дивилися ці темні лагідні очі. Але ще раз дивуємось: якими ж звичайними і простими можуть здаватися разуючі події в розповіді людини, яка сама брала в них участь, людини, обдарованої оцією особливою китайською скромністю — несвідомою,

широю, не розрахованою на ефект, не розрахованою на те, щоб викликати протести і заперечення: «Ах, що ви! Як же це можна!»

Коли Хуан Ші сидить біля нас, вона швидше має вигляд спокійної господині дому, аніж солдата, партизана, партійного діяча, письменниці. Хто б, дивлячись на її трохи широке, добродушне обличчя, на руки, що спокійно лежать на колінах, міг вгадати цю строкату, дивовижну й бурхливу біографію, яку вона так скупко й коротко нам оповіла? П'ятнадцятирічний член партії, п'ятнадцятирічний підпільний діяч, переправи через ріки з нотатками в шкіряній торбі, бої й походи 4-ї армії, шлях від підкидька, з ласки підібраного поміщиком, до Спілки китайських письменників, через великі випробування історії.

Ми йдемо слідами останніх подій — тих, які привели до остаточного визволення. Але ж ця остання битва тривала, власне кажучи, без перерви дев'ятнадцять років. Двадцять п'ятий — двадцять сьомий рік — перша революційна громадянська війна. Двадцять сьомий — тридцять шостий — друга громадянська війна. Тридцять перший рік — війна з японцями. Тридцять сьомий — сорок п'ятий рік — війна з японськими імперіалістами, і, нарешті, з сорок п'ятого до сорок дев'ятого року — остання війна й остаточна перемога, з якої постала Китайська Народна Республіка. Але ці дев'ятнадцять років — це ще не все. Коли можна про якусь країну сказати, що вона не даром дістала свободу, — то це насамперед треба сказати про Китай.

Ми оглядаємо міста й села, гори й долини, ріки й моря. І на кожному кроці натрапляємо на свідчення того, що не даром і не випадково китайський народ став вільним народом.

Біля перехрестя доріг чекає на нас секретар сільсько-господарського кооперативу — засмаглий, у гумових туфлях на босу ногу. Він оповідає, жваво жестикулюючи. Знов ці руки, ці прекрасні китайські руки, які тут бачиш буквально в усіх і на які не можеш надивитись.

Цей чоловік оповідає так, наче те, про що він каже, трапилося сьогодні або вчора і він бачив це власними очима. А тимчасом це трапилося понад сто років тому. Але для нього ці події живі й свіжі, і ми розуміємо, чому вони мусять бути живими й свіжими.

Тут, під Кантоном, в селищі Сань-Юань-Лі, ішла в 1841 році боротьба проти імперіалістів. Перший стихій-

ний вибух народного гніву, що наче дав початок більш як сторічній важкій боротьбі за свободу й незалежність.

Нам перекладають напис, золоті ієрогліфи на пам'ятнику: «Вічна слава тим, що полягли в 1841 році в боротьбі населення провінції Гуандун проти імперіалістичної агресії в селищі Сань-Юань-Лі».

Воістину вічна слава тим, що дали початок, кинули іскру, яка відтоді вже не згасала й на протязі ста років раз у раз вибухала ясным полум'ям великої пожежі.

Секретар кооперативу в селищі Сань-Юань-Лі оповідає нам події селянської боротьби.

— Це було тоді, коли точилася «опіумна» війна. Цінський уряд сам довів до того, що англійці затоплювали Китай опіумом, труїли весь народ. Але кінець кінцем і цей уряд змушений був запротестувати. В Кантон, через порт якого йшли транспорти, надіслали ревізора, що мав затримати довіз опіуму в Китай. Ревізор Лінь Цзе-суй конфіскував у англійських купців величезну кількість ящиків з опіумом і спалив їх, заборонивши водночас чужоземним кораблям з отруйним вантажем доступ до кантонського порту.

Але англійці не хотіли зректися своїх прибутків від постачання опіуму, яке давало подвійну користь: приносило гроші й робило китайців слабкими, не здатними до опору.

В лютому 1840 року англійці прислали п'ятнадцять тисяч війська, щоб атакувати провінцію Гуандун. Але атака англійських військ не вдалася — і тоді вони пішли на північ, яку ніхто не захищав, і зайняли порт Нінбо. Цінський уряд перелякався. Ревізора, котрий знищив опіум купців, а потім захищав Кантон, усунули з посади, і, скориставшись з цього, англійці зайняли в Кантоні форти Сфань.

Уряд розпочав переговори з нападниками. Тим часом англійські гарнізони, розташовані у фортах, стали влаштовувати грабінницькі експедиції в сусідні села й виселки. Тринадцятого травня 1840 року близько десятка англійських солдатів почали грабувати селище Сань-Юань-Лі. Вони забирали запаси їжі, гвалтували жінок. Населення почало захищатися, було вбито дев'ять англійців.

Проти «злочинців» вирядили каральну експедицію. Але селяни не думали покірно класти голови під ніж. Обурення їх було таке велике, що варт було забити в гонг на сполох, як із ста трьох селищ по всій околиці люди юрбами посунули на допомогу селу, якому загрожувала небезпека.

Під гаслом «Смерть англійцям!» спалахнула справжня

війна. Пінінтуані — народне ополчення — швидко зросло до двадцяти тисяч бійців. У селян не було ніякої зброї, але їм пощастило оточити понад тисячу англійських солдатів, з яких загинуло більше сотні, разом з двома офіцерами, а багато було поранено. Командуючий англійськими сухопутними силами Елліот сам вирушив на місце поразки. Але і йому не пощастило врятувати становище — його самого з загоном військ оточили повстанці.

Тоді англійський командуючий звернувся за допомогою до... китайського уряду. І продажний китайський уряд маньчжурів зробив те, чого не могла зробити англійська зброя. Обдуривши селян, царські чиновники допомогли оточеним англійцям вибратись з кільця повстанських військ.

Та, незважаючи на це, англійці зрозуміли, що не так легко боротися з гнівом народу, і вивели свої кораблі за Хумин.

Перемога селян з Сань-Юань-Лі дала початок заворушенням у всій провінції Гуандун. В селищі Саньшань селяни вбили понад сто англійських солдатів. За їх прикладом жителі містечка Фошан напали на англійський гарнізон. В районі Сіньяня населення підпалювало англійські кораблі, які стояли на якорі біля Хумина. В ці часи змінено стару пісню, яку раніше співали так:

«Населення боїться чиновників, а чиновники бояться чужинців».

Боротьба пінінтуанів внесла корективу:

«Чиновники бояться чужинців, а чужинці бояться народу».

«Селяни стояли ось там, — показує нам секретар кооперативу на зелене узгір'я, — а англійці посувалися он звідти, з того боку».

Він говорить, як очевидець. Нам здається, що коли придивитись уважніше — ще можна було б побачити на землі сліди босих ніг повстанців, сліди чобіт англійських солдатів. Що в траві ще валяються поламані шаблі й іржаві ніж, і руда барва землі — це барва закипілої крові.

Ні, то не мертва, далека традиція, пам'ятки якої показує нам навчений провідник. Ще зберігся прапор селян-повстанців, ще збереглися рештки їх примітивної зброї, ще живуть у селищі прямі нащадки героїв повстання. Але не через те живе ця традиція, живе й пульсує гарячою кров'ю, хоч після подій у селищі Сань-Юань-Лі минуло вже сто чотирнадцять років. Просто це була перша ланка боротьби, яка

не встигала ні на хвилину: не встигали могили порости травою, не встигав пісок присипати сліди ніг, не встигали гоїтися рани. Боротьба у селищі Сань-Юань-Лі — складова, невід'ємна частина тієї боротьби, яка в наші часи, на наших очах, принесла Китаю остаточну перемогу.

Ця боротьба розвивалась по-різному і мала різний характер — отак, як розвивається, росте і змінюється людина, як розвивається, росте і змінюється рослина, починаючи з зеленого паростка і кінчаючи чудовим червоним цвітом і плодом. У Китаї існувала безперервність боротьби, і тому секретар кооперативу, який існує сьогодні в Сань-Юань-Лі, оповідає про події, що трапились сто чотирнадцять років тому, начебто бачив їх власними очима.

Тоді вперше довела історія велику істину, що навіть беззбройний селянин може перемогти озброєного нападника, якщо захищає свої права, свою землю, свою батьківщину.

Не англійці подолали китайських повстанців, а власний китайський уряд, продажна зграя феодалів і придворних чиновників, яка більше боялась свого народу, ніж чужоземних загарбників.

Селянський бунт, що почався в селищі, на яке ми дивимось тепер з перехрестя жовтих доріг, власне, ніколи не пригасав зовсім, а спалахував то тут, то там, аж поки не зайнявся буйним полум'ям у великому повстанні тайпінів, що тривало чотирнадцять років.

У 1850 році селяни, доведені до страхітливих злиднів дедалі більшим визискуванням, і міська біднота, з якої смоктали останні соки лихварі, повстали в Гуансі. Полум'я боротьби охопило велику територію аж до ріки Янцзи.

У 1853 році повстанці зайняли Нанкін, який на десять років став столицею Тайпінської держави. Поміщицькі землі були конфісковані й розподілені між селянами, здійснено цілий ряд реформ.

Маньчжурська династія не могла примиритися з існуванням держави тайпінів. Не могли з нею примиритись і англійці.

Китайським феодалам легко було домовитися з англійськими імперіалістами. В самому таборі тайпінів виникали незгоди й загострювались класові суперечності.

Під командуванням англійського авантюриста Гордона розпочалася боротьба проти селянської держави. Вороги розбили її в 1863 році, знищивши шістнадцять мільйонів

людей. В крові шістнадцяти мільйонів потонула Тайпінська держава.

Шістнадцять мільйонів людей — стільки, скільки налічує декілька разом узятих європейських держав. Ріка крові, море крові. І для нас, які пережили дві світові війни, ці цифри зовсім не мертві. Ми можемо собі уявити: для нас, на жаль, не є абстракцією, що таке знищення шістнадцяти мільйонів людей. А тоді ж, на той час, не знали ще газових камер, печей, де згоряють відразу сотні людей, автоматів, що теж косять сотні, багатотонних бомб, всієї цієї техніки прискореної, масової смерті, з якою ми мали нагоду ознайомитися під час останньої війни.

Шістнадцять мільйонів людей! Вправно діяв Гордон і вправно діяли слуги Цінської династії, з'єднавшись з чужинцями проти власного народу.

Китайські товариші спокійно називають нам цю цифру. Не легка дорога до свободи, не дешева ціна свободи! На шальку терезів історії, на яку вже пролилася кров селян провінції Гуандун, лягла кров шістнадцяти мільйонів.

Мені пригадався вірш польського поета:

«...боротьба за волю, тільки-но почнеться, з батьковою кров'ю синам передається».

Справді, тут боротьба передавалася у спадщину, від батька синові, цілим морем крові й не минула жодного покоління.

В Нанкіні ми оглядаємо музей. Це дім одного з керівників тайпінського повстання.

Через маленьке подвір'ячко проходимо до першого павільйону. Потім знову внутрішнє подвір'я — і знов павільйон. Це палац, але до такої міри не схожий на те, що ми звикли собі уявляти під цією назвою, що важко його назвати інакше, ніж павільйоном. На стінах збереглися фрески, типові для тайпінського мистецтва — пейзажі, тварини. Людей на них немає зовсім. Олень, павич, лелека, берег моря, сторожова башта на березі Янцзи. Стоїть ширма з вишиваними драконами.

У вітринах під склом — документи. Акти, що стосуються земельної реформи. Статути Тайпінської держави. Ноти, які вона надсилала європейським державам — Англії, Франції. Печатки. Шлюбне свідоцтво, офіціальний формуляр. Гроші — монети розмінні й великі, важкі, що зберігалися в державній скарбниці, як грошовий фонд.

Під склом — зброя, дуже примітивна, навіть як на ті часи. Стоїть незграбна, присадкувата гарматка.

Музей — дуже невеличкий — зовсім не відповідає ні розмірам, ні розмаху, ні значенню тайпінського повстання, ні героїській і мученицькій смерті шістнадцяти мільйонів. В їх крові потопили Тайпінську державу, стерли її сліди, намагалися знищити навіть спогад про неї, й нема нічого дивного, що так мало збереглося пам'яток.

Але ж і тут все мов овіяне духом того давнього часу, і ми дивимось на зброю не як на старі самопали й дротики, а як на речі, що їх тримали теплі людські руки, зброю, якою боролися за землю, за людські права, за свободу людини й свободу країни. Бо так вже повелося в Китаї, що вся його більш як сторічна боротьба завжди була боротьбою за національне визволення й суспільну свободу — ці дві течії нерозривно єдналися одна з одною.

Китайський народ боровся за свої права з власним феодалом, поміщиком, імператором і водночас, гноблений і переслідуваний у своїй вітчизні, власною кров'ю боронив її від чужоземних нападників.

На «Узгір'ї жовтих квітів» у Кантоні стоїть дивовижний, масивний пам'ятник. Це могила сімдесяти двох страчених у березні 1911 року повстанців, які боролися проти панування наскрізь прогнилої, розкладеної й продажної Цінської династії.

Починаючи в 1906 року, революційний рух, під керівництвом революційної Союзнаї Ліги, яку організував Сунь Ят-сен, зростає і вибухає окремими збройними повстаннями. Битва 29 березня в Кантоні закінчилася поразкою. Сімдесят двох учасників повстання було страчено.

Китайські емігранти зібрали кошти на пам'ятник. На камнях його — написи, які свідчать, звідки надіслано гроші. Найбільше — із Сполучених Штатів, але ми знаходимо тут і Ліму, і Перу, і країни Південної Америки. Навколо чудові рослини — величезні кущі китайської троянди, вкриті вогнистими квітами, палають, як пожежа, примушують забути похмурий, бруднозеленкуватий колір каменю та його претензійні, жахливі оздобы. Троянди (ох, як банально звучить, але це чистісінька правда!) червоні, як кров.

Кров сімдесяти двох не встигла передатися у спадщину від батька до сина. Не встигла навіть висохнути. В жовтні того самого року, коли поховано сімдесят двох страчених, впала ненависна Цінська династія, останнього удару якій

завдало повстання, розпочате в місті Учан. Вона впала після двохсот шістдесяти років панування, найгіршого й найнікчемнішого з панувань усіх династій, які будь-коли володіли Китаєм.

Монархічний лад в Китаї знайшов свій кінець. Але не скінчилась боротьба. Не могла скінчитися, бо Китай і надалі залишався феодальною країною і колонією чужоземних імперіалістів.

З Юйхутаєм — «Плоскогір'ям дощових квітів» під Нанкіном — зв'язана стара легенда. Тут колись жив буддиський монах. На його молитву про дощ бог відповів дощем квітів.

Земля на цьому плоскогір'ї всяйна маленькими різнокольоровими камінчиками, справді схожими на скам'янілі квіти.

Але це стара легенда. Життя принесло нову, велику й трагічну. 1927 року, після зради Чан Кай-ші й придушення революції, «Плоскогір'я дощових квітів» стало місцем страт. Місто старих революційних традицій, столиця держави тайпінів — Нанкін протягом двадцяти двох років перебував у руках гомінданівців. За ці двадцять два роки на цьому плоскогір'ї страчено понад сто тисяч людей. Від рук катів гинули комуністи, революційні діячі, робітники, студенти.

В 1950 році представники всіх верств населення Нанкіна ухвалили вшанувати пам'ять полеглих героїв і, як пам'ятник для них, насадити великий парк. Протягом трьох років на площі 8760 му посаджено майже два мільйони дерев і кущів.

Ми підіймаємось чудовою дорогою на вершину плоскогір'я. На фоні темних, майже чорних туй яскраво відбиваються осипані золотими квітами кущі форзиції. Звідси відкривається чудовий краєвид Нанкіна та його околиць, широкий, неосяжний. На вершині — обеліск: «Вічна слава героям» і «Велике життя, смерть із славою».

Протягом двадцяти двох років це була дорога смерті. Так. Протягом двадцяти двох років ішли сюди, на «Плоскогір'я дощових квітів», засуджені на смерть. Вони вмирали, дивлячись на своє місто, що лежить унизу, мов на долоні, обіймали поглядом від краю і до краю і його, і далекі зелені поля, і всю китайську землю під важким чоботом реакції. Вмирали на цьому місці, наче створеному для життя, для щастя, для радості.

— Хочете оглянути музей Кантонської комуни? — питають нас товариші.

Ще б пак! Звичайно, ми повинні його оглянути. Ми знаємо, що таке Кантонська комуна. Її відблиск падав на мою молодість, так, як падав на неї відблиск цих двох років революції — з двадцять п'ятого по двадцять сьомий рік.

Члени Спілки незалежної соціалістичної молоді в Ягеллонському університеті у Кракові, ми схилялись над картою Китаю, вчили важкі назви китайських рік і китайських міст. Чекали вістей. Підіймала червоний прапор революція в далекому Китаї, ішла боротьба за волю. Ми були зв'язані з нею тисячами надій, тисячами сподівань, ми всі — люди, які ще жили в країнах капіталу.

Не тільки за себе — і за нас боровся китайський революціонер. Не існувало відстаней і кордонів — боротьба за свободу, де б вона не відбувалася, є одна і та ж боротьба, є спільна боротьба.

І тому вчив важкі назви китайських рік і міст не тільки радянський громадянин, а й француз, італієць, іспанець, і робітник Варшави, і студент Краківського університету. І разом з Китаєм переживав кожну перемогу і кожну поразку.

Але мені тоді не могло навіть спасти на думку, що я на власні очі побачу місця, які знала тільки з газет. Що китайські ріки перестануть для мене бути блакитними змійками на карті, а наповняться живою блискучою водою і я на власні вуха почую їх шум. Що китайські міста перестануть бути кружальцями й квадратами на карті, а стануть десятками й сотнями вулиць, будинками і завулками, площами й скверами, по яких я ходитиму. І що через двадцять сім років після того, як спала на нас, ніби власне найтяжче нещастя, звістка про поразку Кантонської комуни, я зможу увійти до будинку, де працював її штаб.

З широкої зеленої вулиці ворота ведуть на подвір'я, швидше схоже на площу. На подвір'ї невеличкий двоповерховий будинок, напроти — другий, посередині — покручене, старе дерево. Це залишилося з давніх років. Інші будинки нові.

Ми підіймаємося по сходах. На другому поверсі зал, де містився штаб. У другій кімнаті — розвішані по стінах фотографії. Це все, що залишилось від Кантонської комуни. Висять на стінах фотографії, волають із стін фотографії живим голосом.

Вулиця. Мертві стіни будинків. І на бруку, один біля одного, один на одному — безладно розкидані трупи.

Вулиця. Деревя й красиво вигнуті китайські дахи на малих будиночках. На всю широчінь бруку — трупи.

Газон. Стоять, розмовляють, походжають гомінданівці. А на траві, скрізь, де скинеш оком, — вбиті люди: чоловіки, жінки, підлітки. Масове вбивство. Кривава різня.

Платформа, навантажена трупами, наваленими стосом, один на одному. Звішені мертві голови, розсипане волосся. А далі — віз. Під наглядом гомінданівських солдафонів населення збирає на вулицях убитих, люди вантажать їх стосами на вози, самі запрягаються і везуть тіла до ріки, де наказано скидати їх у воду.

Звідки взялися ці фотографії? Хто робив ці знімки? Ці знімки, які так живо нагадують набагато пізніші, знайдені нашими солдатами в кишенях гітлерівців, «пам'ятки» — фотографії страт, фотографії убитих, замучених.

— Лише в п'ятдесят першому році знайдено і розстріляно убивць кантонських комуністів. В одного з них знайшли ці фотографії, — пояснює нам хтось.

Пояснення цілком вичерпне. Але потім один із наших супутників звертається до мене:

— Ви записали, — так вам сказали, — що фотографії знайдено в п'ятдесят першому році у розстріляного гомінданівця. Але це не так.

— А як?

Перекладач знижує плечима.

— Не знаю. Але це не перевірені відомості. Було якось інакше.

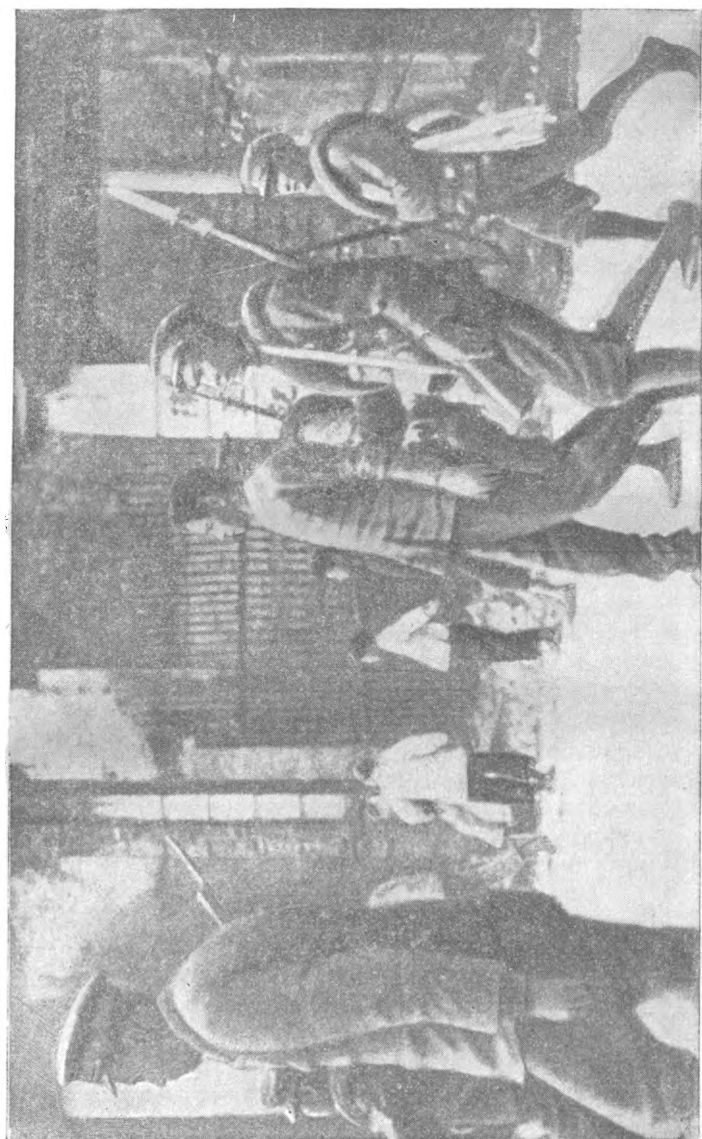
Мені здалося, що він якось не дуже хоче розмовляти зі мною на цю тему. Я не наполягала. Хіба не все одно? Може, фотографії робив не переможець-ворог, а хтось свій, не злякавшись смерті й тортур, вирішив залишити для нащадків свідчення про те, як була придушена Кантонська комуна, документ, який по довгих роках потрапить у руки народу, котрий судитиме вбивць?

Хто б це не зробив — свідчення приголомшливе.

А нам доводиться пережити тут ще одне зворушення, наче те, що ми бачили досі, було недосить сильне.

Трупи на вулиці біля будинку Комуни. Вбитий рикша біля свого візка. І раптом — фотографія живих.

Заарештований, якого ведуть на страту. Китайське взуття, подерте й стоптане, на скутих кайданами ногах, ки-

тайська куртка з розрізами на боках, така, які раніше носили робітники.

Але це не китаєць: поміж двома озброєними гомінданівцями іде з високо піднесеною головою скутий радянський віце-консул. Худорлявий, невисокий молодий чоловік. Без страху, з високо піднесеною головою, він іде на смерть.

Тринадцятого грудня 1927 року гомінданівці напали на генеральне консульство СРСР у Кантоні. Всі працівники консульства з жінками й дітьми були побиті, зв'язані й відведені в будинок, де містився штаб однієї з гомінданівських дивізій — на Західному майдані міста.

Чотирнадцятого грудня п'яток працівників консульства: Хасіса Абрама Ісаковича — віце-консула, Уколова Володимира Олексійовича — секретаря, Попова Федора Івановича й Іванова Костянтина Сергійовича — співробітників та перекладача Макарова Павла Павловича — після довгих знущань і тортур одвели під будинок поліції і там розстріляли. Разом з ними забрали й розстріляли всіх працівників консульства — китаїців. Серед них був сторож консульства комуніст Лоу.

Крім Макарова, всі вбиті радянські співробітники були комуністами. Вони йшли на смерть з «Інтернаціоналом» на устах і вмерли з цією піснею.

Тридцятого грудня працівники консульства, які залишилися живими, були вислані з Китаю і через Гонконг повернулись до Радянського Союзу.

На місці загинув шифрувальник. Коли озброєна банда напала на консульство, він почав нищити шифри й папери. Гомінданівці підпалили будинок, але шифрувальник забарикадувався й не припиняв своєї роботи. Він згорів разом з документами, щоб вони не потрапили в руки ворога.

На брук Кантона, стократ залитий кров'ю борців за волю, пролилася кров радянських людей.

Разом з посланцями Радянського Союзу, які співали по-російськи «Інтернаціонал», співав його своєю мовою й китайський комуніст сторож Лоу.

В радянському консульстві мені показують кілька фотографій, які збереглися. Погані, старі знімки. Пожовклий папір. Мало що говорять вони про людей, з чиїх посвідок їх зірвали. Прості, звичайні обличчя звичайних людей, що вмирали як герої, високо несучи в покалічених тортурі, скривавлених долонях стяг своєї вітчизни. І стяг братерства.

Братерство в боротьбі, братерство в смерті. Далеко, да-

леко до батьківщини — в грудневий день Москва в білому снігу, і червоно палають кремлівські зорі. В Кантоні нема зими — зелені дерева й червона кров на бруку вулиць. Куртка китайського кулі, як символ братерської єдності. Смерть з піднесеною головою. На що ти дивишся, що бачиш, товаришу, на своїй останній смертній путі? Чи бачиш кремлівські зорі, чи й сьогоднішній день, у шумі червоних знамен переможного, вільного Китаю? Кланяємося тобі низько, далекий товаришу, який тут, під південним небом далекої країни, боровся і вмирав за велику справу! Ні, соромитись нічого. Можна, не криючись, плакати тут, в домі Комуни, над тією давньою, далекою смертю героїв — і в цих сльозах стільки ж зворушення, скільки й гордості.

Ще одне фото' на стіні. Жінка. Китайська одіж, але це не китаянка. Це теж наша товаришка, працівник радянського консульства. Багнет гомінданівця притулений до її спини. Вона йде спокійно — знає, для чого жила і за що вмирає. Мало залишилось пам'яток після Кантонської комуні. Довго хазяйнували тут гомінданівці. Але досить і цих фотографій. Вони промовляють красномовніш, аніж могли б промовляти сотні документів і книжок.

Ми виходимо на подвір'я. Ще раз дивимося на дім Комуни, на чорне покручене дерево, обриси якого нагадують зведене конвульсіями дивовижне тіло людини чи тварини.

І раптом: адже це дерево росло тут тоді! Шелестіло на ньому листя, коли наших людей, одягнених в лахміття, вели по вулицях міста й застрелили на бруку, біля воріт.

Адже воно росло тут тоді, коли знялося вгору полум'я підпаленого будинку й горів у ньому радянський шифрувальник, знищуючи документи, щоб вони не могли потрапити в руки ворога.

Чорніло від язиків вогню твоє зелене листя, старе дерево, і, може, кров оббризкала твій покручений стовбур, тоді, двадцять сім років тому. Про що шумить нам сьогодні твоє листя, дерево-свідку?

Живим голосом промовляли до нас пагорби селища Сань-Юань-Лі. Живим голосом промовляла до нас стара зброя тайпінів. Але тут, на подвір'ї штабу Кантонської комуні, відчули ми глибоко, як ніколи, братні зв'язки, союз на життя і на смерть з китайським народом. І його близькість нам, і спільність нашої боротьби, і повне крові й мук минуле, і велич сьогоднішнього дня, і повне сонця майбутнє. І ще раз відчули ми гордість за тих, що разом з китайськи-

ми товаришами загинули як герої в боротьбі за визволення Китаю, в боротьбі за цей день, який сьогодні сяє над величезною країною, від південних морів аж до маньчжурських степів, від лагідних східних узбереж аж до скелястих ущелин західних гір.

Не знаю, чи існує книжка про Кантонську комуно. Якщо існує, не знаю, яка вона.

Не знаю, чи є пісня про Кантонську комуно. Шелестить скупим листям дерево на подвір'ї, де двадцять сім років тому містився штаб борців. На вулиці, колись залитій кров'ю, чути щебетливі голоси веселих чорнооких дітей. Квітнуть квіти в сквері, на тому самому місці, де лежав убитий рикша, на тих самих вулицях, по яких сунули страхотливі платформи й вози, навантажені горами трупів.

Шумить, звучить веселим гомоном, невпинним цокотінням дерев'яних черевиків великий, гарний Кантон.

Слава полеглим за життя, слава живим, слава життю, яке перемагає,—свободі, яка перемагає, слава червоним прапорам, в пурпурі яких живе безсмертям пам'ять і життя тих, які боролися за життя!

Ще немає пам'ятника героям Кантонської комуни. Здіймається тільки велика кругла могила-пагорб, відразу за містом чи, швидше, на околиці міста. Але пам'ятник саме будується. Це не буде ні кам'яна плита, ні надгробок — це буде цілий парк. Роботи вже йдуть повним ходом. Від брами йде широка алея, недавно обсаджена великими деревами,—гілля їх коротко підрізано, щоб дерева приймалися краще. Робітники копають глину: тут буде велике штучне озеро. Посередині майбутнього озера вже стоїть китайська альтанка-пагода з типовим спадистим, красиво вигнутим дахом. Праворуч і ліворуч від альтанки тягнуться однаково вигнуті містки. Праворуч буде пам'ятник працівникам нашого консульства, ліворуч, на тому місці, де тепер височить спільна могила, пам'ятник китайським товаришам. Деревя, посаджені в алеях, квітнуть червоним цвітом, і всі куші й квіти тут будуть червоні.

Ми ходимо по великій території, де водночас і будують, і закладають фундаменти, і шліфують камінь готових містків, і садять дерева й квіти.

Розумно задумані китайські пам'ятники. Не відокремлює їх від людей, не оточує атмосфера жалоби. Це парки, місця, куди у вільний день приходять китайські робітники, китайська молодь не тільки згадувати полеглих, а й відпо-

чивати, розважатися, співати. На сходах могили полеглих солдатів Комуни сидітимуть щебетливі, як птахи, дошкільнята, як тепер сидять на східцях мавзолею Сунь Ят-сена, бігатимуть по них веселі хлоп'ята, як тепер бігають по «Плоскогір'ю дощових квітів» у Нанкіні. Там, на плоскогір'ї, квітнуть тепер золотисті форзиції, квітне цілий ліс рожевих і білих дерев.

Дорога смерті обернулася на дорогу життя, і йдуть по ній юрби життєрадісної молоді, проходять, голосно розмовляючи, школярі.

Пам'ять про полеглих увіходить в побут китайської дитини, китайської молоді не як жалобна тінь, а як живе, радісне життя. І це правильно. Ці полеглі є переможцями, їх смерть втратила свою трагічність, стала переможною фанфарою на честь життя, відколи на вільній китайській землі панує вільний китайський народ.

Не знаю, чи це саме так було задумано, чи це тільки моя інтерпретація, але так мені здається, бо ж скрізь тут однаково не відокремлюють своїх великих умерлих від юрби, від прохожих, від щоденного сміху й веселощів, а, навпаки, цей сміх і веселощі наближаються до тих, що вмерли. Китайські місця пам'яті про героїв не нагадують кладовищ, не віє від них смутком, не падає від них тінь. Вони зацвітають барвистими квітами, ваблять до себе зеленню дерев, і є в цьому таке торжество життя, така очевидна перемога життя над смертю, що відходиш від могили не з сумом, а — з гордістю. Кров шістнадцяти мільйонів, кров мільйонів полеглих в усіх містах і селах великого Китаю зацвітає квітами новому поколінню, бо жодна крапля цієї крові не була пролита марно, і водночас жоден день радості, жоден дім, жодне дерево, на яке сьогодні падає наш погляд, не дісталися даром, кожне було оплачене кров'ю.

І хоч ми ходимо по землі, просяклій кров'ю, в цій країні, як ніде, не відчувається смерть, — а могутня радісна хвиля життя, що рине вперед.

І справді, чим же можна краще вшанувати своїх полеглих, ніж радісним сміхом рум'яної дівчачості, ніж безперервним бубонінням дідусів і бабусь, які сидять на лавочках в парку і вчать важку науку ієрогліфів, ніж хороводом хлопців і дівчат, яким вільний вітер розвіває волосся? Чим же можна краще вшанувати їх, ніж щастям народу, за який вони загинули?

З МІСТА ДО МІСТА

Пекін — старе місто. Яке воно старе — сьогодні вже навіть ніхто не знає. Його початок губиться в далеких століттях китайської історії. Протягом цих століть зростало і змінювалось місто, змінювалась його роль і значення, змінювалась навіть сама назва. Коли воно було столицею одного з феодальних князівств північного Китаю, то звалось — Янлін. В XIII столітті, за панування монгольської династії, дістало назву Ханбалик, або головна квартира хана, і під цією назвою знає його перший європейський мандрівник, який дістався до Китаю, — Марко Поло. 1405 року вперше з'являється сучасна назва — Пекін, що означає «Північна столиця». Саме тоді це місто стало столицею Мінської династії. Та коли 1928 року столицю перенесли до Нанкіна, йому дали назву Бейпін, що означає в перекладі «Місто північного спокою». Визволений у кінці січня 1949 року, Бейпін першого листопада був оголошений столицею Китайської Народної Республіки і знов дістав свою стару назву, під якою ми знаємо його тепер.

Ще й до сьогодні тут зберігся мур; таким муром були обгороджені всі китайські міста. Він величезний — завширшки одинадцять метрів, завдовжки — чотирнадцять кілометрів. Ще до сьогодні збереглися сліди давнього поділу — на місто зовнішнє і внутрішнє. Обидва вони мають трохи різний характер. За панування маньчжурської династії Цін у внутрішньому місті жили маньчжури, які тоді були володарями країни. Тут містилися імператорські палади, будинки чиновників, школи, закордонні посольства, консульства. У зовнішньому місті жили китайці, там були крамниці, базари, воно мало торговельний характер.

Вулиці в Пекіні — прямі. Вони тягнуться з заходу на схід або з півдня на північ. Місто поділене на чотири райони — північний, південний, західний і східний, залежно від того, як вони розташовані відносно «заказаного міста», що міститься в центрі, чи всього комплексу палаців китайських імператорів. Величезний, широкий, новий проспект «Вічного миру» з'єднує східну частину міста з західною. Саме тут міститься колосальний готель «Пекін», трибуни, з яких в дні свят тисячі людей спостерігають паради на площі, та червоний мур імператорського палацу з чудовою брамою «Тяньаньмін» — «Брамою небесного спокою», — звідки керівники партії й уряду приймають військові паради й демонстрації населення.

Проспект тягнеться на чотири кілометри, ширина його сімдесят метрів. Щоб оцінити всю його красу, треба побачити його в день національного свята. Треба побачити його в день Першого травня, коли ним рине нескінченна барвіста ріка демонстрантів, ріка квітів, коли здійснюються над ним хмари голубів і хмари кольорових кульок, і пісні або ритмічні вигуки звучать з сотень тисяч уст. Коли здається, що відчинилися двері всіх будинків і хат, і рине сюди весь Китай, радісний, усміхнений, співаючий, і краю не буде цій людській ріці, могутній, навальній, захопленій щастям свободи.

Чи красивий Пекін? Не окремі комплекси будинків або вулиці, а місто в цілому? Не знаю. І думаю, що сьогодні взагалі важко сказати, який він. Бо ж на наших очах Пекін лише народжується, лише переживає процес становлення. Сучасний — незважаючи на те, що головною його оздобою є старий імператорський палац, — проспект «Вічного миру», розташований у сусідстві з старими вуличками, такими вузьенькими, що ніяка автомашина не може ними проїхати, десяти- чи дванадцятиповерховий будинок готелю височить недалеко від одноповерхових, приземкуватих будиночків, район закордонних посольств нагадує аристократичні райони столиць Європи, в той час, як вулички з крамничками та майданчиками, де продають фрукти і солодоші в кошиках — це справжні вулички невеличкого східного міста. Людина розгублюється серед цих контрастів, у цій безмежній різноманітності. І до того ж скрізь іде будівництво. Пекін будується, гарячково, жваво, бурхливо. Не встигли ми ще доїхати з вокзалу до готелю, як вже побачили цю несхибну ознаку країн народної демократії — будови, будови, будови

без кінця, купи цегли, ліси риштувань, гарячковий рух навколо об'єктів, які ростуть угору. Здіймаються будинки, змінюються вулиці в самому місті, а за його західною межею росте, як на дріжджах, зовсім новий район — Новий Пекін, план якого розроблений і здійснюється з чудовим розмахом. Все це разом схоже на киплячий казан, в якому варяться чародійні інгредієнти та з якого вирине одного чудового дня Пекін, зовсім новий, інший, сповнений старої краси і опромінений сяйвом нової молодості. Місто поки що перебуває в стадії становлення, і зараз саме це є його головною окрасою, яка найбільш впадає в очі.

Великий проспект гарний, але ми з приємністю блукаємо малесенькими вуличками, такими не схожими на ті, які ми знали досі, такими специфічно китайськими. Вузький брук, тротуар, а вздовж тротуару тягнеться суцільний невисокий мур. В мурі — прямокутні отвори — входи. Але ви крізь них нічого не бачите. Напроти входу, на подвір'ї, здійснюється стіна, схожа на ті, які тут можна побачити в сінях будиночків та біля входів у зали. Тільки ті стінки — з натягнутого на узористі рами шовку, мальованого і гаптованого квітками, птахами й драконами, а ця — кам'яна. Коли пройдеш крізь отвір у мурі, треба повернути праворуч або ліворуч — і тільки тоді опинишся на подвір'ячку. Стінка, мабуть, захищає од вітрів, а може, це ще залишок давніх часів, коли вона могла мати оборонне значення.

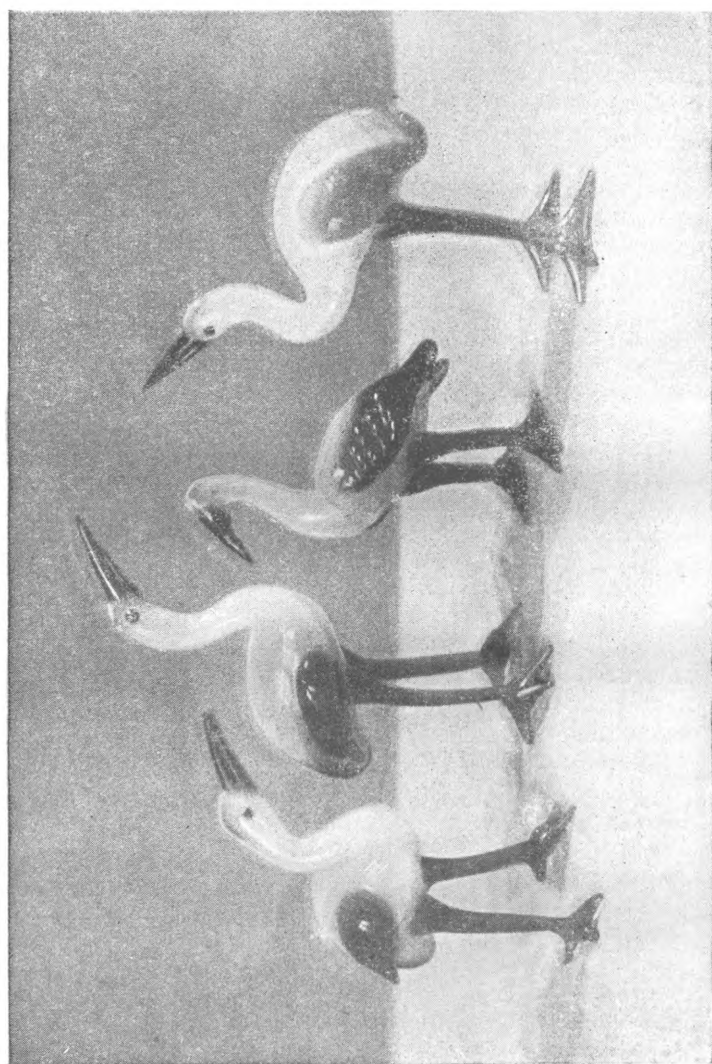
На маленьких, квадратних чи прямокутних подвір'ячках ростуть вишневі деревця, квіти в вазонах або на грядках. За подвір'ям — будиночок, одноповерховий, на вигляд малесенький, мов іграшковий. Часто через нього можна пройти на інше подвір'я, а там знов такий самий будиночок. Будиночки — часом муровані, але частіш, як мені здається, — дерев'яні, чарівні, мов іграшки. На подвір'ячках сушиться білизна на вірьовках, ходять кури, бавляться діти, і можна зовсім забути, що ти — у великому місті. Таке тут все затишне, спокійне, в таких малесеньких, але гармонійних розмірах і пропорціях.

Зате в торговельних районах життя кипить і вирує. Одна за одною, одна біля одної — крамниці й крамнички. Великі й малі, і зовсім мікроскопічні. Майстерні ремісників, антикварні крамниці, шевські й кравецькі майстерні. На вулиці біля відчинених дверей перукарні перукар голить клієнта. Крізь мутну шибку видно ювеліра, схилоного над пластинками нефриту, на полицях стоять тарілки й фігурки,

яким місце, явно, в музеї. На прилавках, на візках, в кошиках золотяться гори мандаринів, яких тут скрізь повно. Біжать рикші, везучи товари, поспішають носії, діти цілою юрбою оточують візок, на якому лежать солодоші і варені боби.

Зовсім інакше виглядають великі магазини в центрі міста. У величезному універсальному магазині, де в анфіладі зал лежать товари,— повнісінько людей, але й тут, так само, як і в маленьких крамничках, все відбувається якось тихо, швидко, без тиску і штовханини. За прилавками багато продавців— вони працюють вправно й швидко, але не галасують, не наступають один одному на п'яти. І тому, хоч у крамниці стільки покупців, вони проходять швидко, біля жодного прилавку, навіть з найбільш «ходовими» товарами, не збирається юрба, не збираються навіть невеличкі купки людей. Не знаю, чи то «хвости» взагалі невідомі в Китаї, чи, може, їх знають і тут, але, крім «хвоста» за квитками на сучасну п'єсу в шанхайському театрі, ми не бачили їх ні разу. Просто клієнта обслуговують так швидко, що не встигає утворитися черга ні біля прилавку, ні біля каси. Руки продавців працюють, як вправний механізм, пакують товари блискавично, показують те, що хоче оглянути покупець, рухами фокусника. Кілька розгорнутих сувоїв матерії чи кілька дрібних речей лежить на прилавку,— і тільки-но покупець вибере, що йому треба, сувої невідомо коли згортаються, дрібнички вже в коробочках і повертаються на полиці раніше, ніж встигне розкрити рота наступний покупець, який вимагає чогось іншого. Треба, зрештою, додати, що й покупець тут якийсь трохи інший, ніж у нас— він начебто краще знає, за чим саме прийшов, швидше вирішує, менше перебирає і кривиться. І до того ж, коли вже він зайшов до крамниці, то, очевидно, саме тому, що йому щось потрібно, що він має намір купити певну річ. А коли він хоче тільки подивитися— що здебільшого стосується дітей,— то не вдає, що має намір купити, не товчеться біля прилавку, не перешкоджає тим, хто справді купує. Просто проходить і дивиться. Або стає збоку і придивляється, не заступаючи нікому дороги. Отже, тут допомагають взаємно— продавці покупцям, покупці продавцям.

Магазини є приватні й державні. Великі, універсальні магазини— державні. Більшість малих крамничок— приватна. Це тимчасово, бо приватний сектор, за планом, буде

поступово зменшуватись. Але скрізь такий самий порядок і скрізь ціни визначає державна комісія.

Ще цікавіші, ніж магазини, тут базари.

Народний базар міститься у величезному пасажі. Вдовж пасажу тягнуться довгі ряди крамниць, одна за одною, одна біля одної. Тут є, мабуть, все, що тільки можна собі уявити. Солодощі, і без кінця вироби з каміння, слонової кістки, паперу, ювелірні вироби, мідний посуд, фарфор, скло, паперові квіти, парасольки, фігурки богів, біноклі, леза для гоління, картинки, і, взагалі, нагромадження всіляких речей — нечувано барвіста, строката мішанина, яка вабить очі та в якій у першу хвилину важко зорієнтуватися.

Чи хочемо ми щось купити?

Ради бога, не примушуйте нас щось купувати. Як тут можна вибрати, як можна вирішити, коли все це справляє на нас враження зовсім не торговища, а зачарованого палацу, де лежать таємничі скарби, які під впливом закляття з'явилися на хвилину і зараз зникнуть, тільки-но проб'є призначена година, чи буде необережно вимовлене слово, якого вимовляти не можна. А що, коли саме бажання щось купити — буде тим необережним вчинком, який розвіє чари? Адже не можна забувати, що ми лише другий чи третій день в Китаї, і та доза східної екзотики, яку нам тут піднесли, ще понад наші сили. Ні, ми не хочемо купувати. Хочемо тільки дивитися, дивитися без кінця.

Сьогодні неділя, день вільний від праці, і весь величезний пасаж затоплений юрбою людей. В першу хвилину біля входу ми завагалися. Адже нас тут заштурхають, задушать — людська хвиля без упину рине в широкі входи, мов блакитна ріка.

Але ж ми у Китаї. Китайська юрба не схожа ні на яку іншу. Ми багато разів переконувалися в цьому протягом наступних тижнів, але один з найяскравіших доказів і прикладів цього дає нам саме пекінський базар.

Заходимо, і хоч ми тут — лише краплинки у величезній блакитній ріці, відразу ж бачимо дивне явище: людей стільки, що здавалося б, нема ніякої змоги рухатись. Але ми рухаємося вільно. І не тільки ми, а й кожна людина в цьому неосяжному натовпі, який складається з тисяч чоловіків, жінок і дітей. Нема штовханини. Ви хочете підійти до якоїсь крамнички? Підходьте, наче, крім вас, тут нікого немає. Ніхто не штовхається, ніхто не натискає, ніхто не

заслоняє сусідам прилавку, ніхто нікому не заважає. Не знаю, як це можливо. Не знаю, як це робиться. Для нас це виглядає, як справжнє чародійство. Ви пливете у великім потоці вздовж вулички крамниць. І раптом вам схотілося звернути вбік, у поперечну вуличку, де так само, з обох боків, тягнуться крамниці. І звертаєте без перешкод — ніхто не наступив вам на п'яти, нікого вам не довелося штовхнути або зачепити, нікого не довелося просити дати дорогу, чи перепрошувати за те, що ви наступили йому на ногу. Для кожного, хто, бажаючи оглянути розкладені на прилавку товари, виходить з потоку, який спокійно пливе базаром, блискавично, автоматично відкривається вільна просторинь, і можете собі оглядати, скільки вам заманеться.

Здається також, що біля крамниць стоїть стільки людей, що ви не зможете нічого побачити. Але ви зможете. Не пхаючись, не розштовхуючи людей, не витягаючи шиї через чуже плече. Як це робиться — щиро мушу сказати, не знаю. Не розумію. Хоч я багато разів потім намагалася спостерегти і зрозуміти механіку дивного явища. Але це було як із спогляданням фокусів ілюзіоніста — бачиш ефект, але яким способом його досягнуто, невідомо.

Якби десь в іншому місці лише частину юрби, яка заповнює цей базар, впустити в таку залу — не обійшлося б без карет швидкої допомоги. І до того ж тут, де входять, оглядають і купують товари тисячі людей — майже тихо. Стоїть лише змішаний, приглушений гомін, мов дзижчання рою бджіл, і тупіт ніг по цементній підлозі. Ніхто не кричить, ніхто не розмовляє голосніше, ніж треба, ніхто не силкується перекричати сусіда. Час від часу продавець, помітивши в юрбі наші європейські убрання, чомно запрошує: «Иди сюда! Иди сюда!» — але теж нормальним голосом і без ніякої нав'язливості. Взагалі на цьому народному базарі, де повно робітників, рикш, селян і дітей, всі поводяться, мов у найаристократичнішому салоні.

Хтось силкується пояснити мені непояснимо.

— Їх тут стільки, а міста так густо заселені, що якби люди поводитися інакше, це призводило б до безлічі нещасних випадків.

Ну так, але ж ми знаємо, що штовханина в інших країнах теж може призвести до нещасних випадків, але це зовсім не перешкоджає людям штовхатися, тонути на переповненому поромі, ламати ребра, здобуваючи місця на видовищах, падати через бар'єри, розтриті натиском юрби,

душити в натовпі дітей. Може, просто йдеться про щось інше — про культуру, про справжню культуру?

Ходимо по базару, аж доки у нас не починають боліти ноги й пекти підшви. Адже ми лише починаємо свою подорож по Китаю, і для нас все ще зовсім нове, несподіване, приголомшливе. Ми не відрізняємо старих речей від нових, цінного від дешевого, оригіналу від копії. Китайські товариші кажуть нам, що тут можна натрапити часом на стародавні речі, ще XV століття, чи навіть старіші. І водночас, невідомо чому, біля красивих старих мідних ваз висить у крамничці якийсь європейський портрет декольтованої дами з високою зачіскою, що явно тхне Віднем кінця XIX століття. Біля цейсівського бінокля лежать сережки з величезних шматків чудової бірюзи з темними прожилками, у стародавній, майстерно зробленій оправі. Грубо вирізьблена з каменя копійчана фігурка богині Кваннон стоїть поруч малесенької цяцьки з прозорого зеленого нефриту, дорожчого, ніж золото.

Але нам подобається все. Воно нове, барвисте, цікаве, не схоже на те, що ми знаємо.

Скрізь багато фарфору, старого, дорогоцінного китайського фарфору. Але я з таким самим захватом дивлюсь на новий — зрештою, він і справді гарний: барвисті, веселі малюнки, переважно квіти.

Стосами громадаються великі, розмальовані дерев'яні миски, рядами стоять величезні термоси всіх кольорів веселки, теж розмальовані птахами і квітами. Ми оглядаємо лакові шкатулочки, коробочки з напівдорогоцінного каміння, невеличкі гаптовані ширми, намисто із слонової кістки, де кожна кулька — легеньке, майстерно вирізьблене, порожнє всередині мереживо, мідні лампи, вази з дивовижного скла, яке просвічує золотом крізь поверхню, схожу на риб'ячу луску, великі й малі фігурки богів з чорного й червоного дерева, із слонової кістки, з яшми, із звичайного кременю, із звичайного дерева, навіть з гіпсу.

Інші оглядають так само, як ми, часто купують. За хвилину ми звертаємо увагу на те, що ніхто не торгується. Питаємо, чому? Здивовання.

— Як це? Адже ціни визначає державна комісія.

— Базар державний?

— Ні. Це все приватна торгівля.

— Ніде нема написаних цін.

— Ні. Але ж продавець знає, яку ціну йому визначено.

Знов щось не зовсім зрозуміле. Намагаємося добратись до суті справи.

— Ну, добре. Прийде, наприклад, іноземець. Він не орієнтується ні в цінах, ні в вартості китайських грошей. Продавець може зажадати, скільки йому заманеться.

— Як це? Адже ціна однакова для всіх.

Ми замовкаємо. Де ж ця суть справи? Здається, ми добираємося до неї, коли нам пояснюють, що, не знаючи ціни, ми можемо просто відкрити перед продавцем сумочку з грішми — він візьме, скільки йому належить, і дасть здачі, скільки треба. І коли ми довідуємося, що тут не може трапитися такого, щоб комусь замість справжньої старої фігурки підсунули нову, хоч вона й виглядає точнісінько так само — аж до дірочок, проїдених у дереві шашелем, — і лише добрий знавець зуміє відрізнити ці фігурки одну від одної. Але ціна різна.

Ми застосовуємо цю науку до того, що вже помітили самі, — а саме, що в дверях номерів у великому пекінському готелі немає ні зовнішніх замків, ні ключів. Виходячи в місто, ви просто замикаєте двері на клямку, тобто не замикаєте їх зовсім. Ваші речі в цілковитій безпеці. Ви можете залишити все у відкритих чемоданах, і переконаєтесь, що це так само надійно, як сховати їх в сейф.

Ось і туг, на цьому базарі, в багатотисячному натовпі, ми спокійнісінько ходимо, забуваючи про те, що сумочка з грішми чи тим більше внутрішня кишеня піджака або жакета, куди ви поклали гроші, — речі, про які слід було б пам'ятати. Адже ми в Китаї, в Китаї, де власник крамнички «замикає» її, протягаючи мотузок через повний товару прилавок — на знак того, що він пішов додому. І цього досить. Повернувшись, він застане все на місці: і кольорові шкарпетки, і носовички, і дитяче взуття. Магічного мотузка цілком досить. Ці сотні людей, які проходять мимо крамнички, шанують символічний мотузок більше, ніж десьінде шанують важкий замок, який висить на залізному засуві, що замикає окуті залізом двері.

Як це робиться? Не знаю. Як цього досягають? Не знаю.

Я бачила сотні велосипедів, які стоять без будь-якого догляду на вулицях Швеції, бачила продукти, що спокійно лежать і стоять біля замкнених дверей німецьких вілл. Але китайська чесність — це щось таке, що виходить за межі уяви звичайного європейця. Тим більше, що її ж не можна пояснити багатством і високим життєвим рівнем.

Я знаю деяких невір, схожих на євангельського Фому, які, не довіряючи власним очам, робили «спроби». Залишали на лавках у парку їжу, гроші, навіть фотоапарат. І нічого! Нічогісінько! Знімакові й присоромлені, вони забирали їх назад, бо, незважаючи на те, як довго тривав експеримент, всі речі лежали на своєму місці. Ми не робили таких спроб — нам і без того було цілком ясно, чим би вони закінчились. І без таких «спроб» кожен день давав нам несхибний доказ: справді, щодо чесності Китай є чимось винятковим!

Не знаю, чи старе це явище, чи нове. Чи це національна риса китайців, чи досягнення нового Китаю, так як є його досягненням цілковита відсутність всяких «на чай». Хоч, мабуть, легше звернутися до почуття власної гідності і відсторонити руку, простягнену за чайовими, ніж у такий короткий час відсторонити її від чужої власності, коли вона звикла за нею тягнутись. Хоч народна влада в Китаї зробила такі чудеса, що могла зробити й це. Не знаю. Знаю тільки одне — китайська чесність перевершує уяву європейця.

Крім народного базару, ми оглядаємо ще й другий, державний, де продаються речі широкого вжитку.

Тут громадається на прилавках смугасті шкарпетки, що виграють всіма кольорами веселки, дитяче взуття з барвистого матеріалу, вишивані, гаптовані, волохаті рушники з пейзажами, з букетами квітів, м'які й пухнаті. Лежать светри, висить убрання, куртки, плащі. Висять кольорові блискучі разки скляного намиста. Ми довго оглядаємо скляних тварин. Тут є цілі родини: пава і шість малесеньких павенят. Мавпа — і шестеро її дітей. Риба — і рибки. Дракон з нащадками. Лебеді й журавлі, собаки і коти, лелеки і гуси. Вони дуже гарні, прозоре скло блищить, виграє барвами, міниться.

Багато кольорових пташок з шерсті чи шовку, багато різних іграшок. В продуктових крамницях — криветки, шинка, риба смажена, печена, копчена, арахіс, чудові зацукровані фрукти, нанизані на дерев'яні палички. Цілі колекції паличок для їжі: із слонової кістки, дерева, бамбука — від дуже простих і дешевих, аж до дуже вишуканих і дорогих. Багато книжкових крамниць.

Тут теж такі самісінькі юрби — і такий самісінький порядок, така ж можливість вільно рухатись, хоч на перший погляд здається, що в цьому натовпі важко протиснутися.

Ми дивимося на райдужні шкарпетки, на кольорові черевички, на узорі рушників, малюнки на фарфорі й термосах. Все це свідчить про любов китайців до барв, до яскравих і веселих кольорів, до сміливих їх сполучень. Мудрий звичай, що тепер, коли життя ще важке, коли ще могли б існувати прикрі контрасти, весь народ одягається однаково, в убрання одного кольору — цей звичай, очевидно, минулий. Хоч і тут теж вибрали веселий колір — швидше волошковий, ніж синій. Та коли буде досить матеріалів і досить грошей, — весь цей синій натовп заграє, напевне, всіма кольорами веселки. А поки що тільки малюків одягають тут барвисто, яскраво, весело, ніби винагороджуючи себе за те, що самим поки що треба зрестися райдужних барв.

Пекін прокидається рано-вранці і пізно лягає спати. Принаймні так ми думали, поки не опинилися в Шанхаї, а особливо в Кантоні. З вікна готелю ми майже цілу ніч бачимо прохожих, і майже цілу ніч чуємо стук металу об метал — десь близько працюють, певне, на якійсь будові.

Коли ми бачимо потім інші китайські міста, то виразно відчуваємо, як відрізняються вони одне від одного. Кожне з них інше, кожне має свою, специфічну атмосферу.

Пекін — зосереджений. Він суворий і простий. Те, що саме тут перебуває уряд і керівництво партії, надає йому характеру столиці — не в тому значенні, в якому часто кажуть «столиця», думаючи про головні міста європейських держав. Там це здебільшого означає: рух, лоск, багатство, блискотливу красивість, гарячку розваг, нагромадження прибулих звідусюди людей, жадібних до цих розваг, до блиску, збіговисько кар'єристів, що прагнуть бути ближче до вітара, ділків, які прагнуть бути ближче до місця, де розв'язуються різні справи, але переважно фінансові.

Пекін — столиця, тобто мозок і серце країни. І це виразно відчувається. Столиця нової країни. Саме тому він суворий і простий. Саме тому в цьому місті майже не зустрінеш людей, не вдягнених в сине вбрання однакового крою, яке стало начебто мундиром всіх тих, що будують новий Китай.

Тяньцзінь інший. Насамперед він на перший погляд здається набагато менше китайським, ніж Пекін.

— Оце була концесія англійська, французька, американська.

Ми їдемо через райони немовби зовсім європейського міста. Великі важкі кам'яниці, великі важкі будівлі. Окуті

залізом ворота, куті ґрати, які колись захищали іноземні банки, склади, контори. Тільки вигляд японської концесії свідчив про те, що це місто — в Азії. Але тавро іноземщини позначається на центрі Тяньцзіня виразно, як ніде, і в більших, ніж десь-інде, розмірах. Тут був порт, тут схрещувалися інтереси імперіалістів усіх країн. Сьогодні Тяньцзінь — промислове місто, і це теж виразно відчувається, хоч ми й відвідали тут лише одну швейну фабрику, де протягом чотирьох років продукція зросла в сімнадцять разів, де робітники подали тисячу шістсот раціоналізаторських пропозицій, де сто робітників висунуто на керівні посади, де чверть всього колективу — в партії або в комсомолі.

В години праці, коли робітники на фабриках, тут немає того руху і пожвавлення на вулицях, який надає такого своєрідного характеру містам півдня. Ми були в Тяньцзіні недовго, але в нас залишилося саме таке враження: робітниче місто, місто промисловості.

Відразу ж за Тяньцзінем починаються сади. Вперше, відколи ми в Китаї, з'являється сонце. Опівдні ми вже помічаємо з нашого поїзда, який мчить з великою швидкістю, перші ознаки весни: зелень на полях, гілочки верб, оповиті ніжним серпанком листочків.

На другий день їдемо через гори, що фантастичними зубцями здіймаються обабіч колії. Де-не-де на верховинах видно храми, приліплені до схилів, наче ластівчині гнізда. Скільки око сягає, одне за одним, одне біля одного, тягнуться терасами поля, більші й менші. Земля каштанового кольору, на ній зеленіють рівні рядки пшениці. Серед полів часом трапляється кладовище, обсажене кипарисами або туями, які стирчать, мов чорні свічки.

Довгі мости над висохлими руслами рік. Праворуч широка долина — ріка виблискує і міниться, над нею одне за одним тягнуться великі селища. Дедалі частіше видно муровані будиночки. Кумедні ворони, з білим кільцем на шії. Дме сильний вітер. Там, де ростуть туї, він тріпоче ними, ніби чорними, вузькими прапорами. Погода дивна: небо зблякле, сонце каламутне, без променів, наче оповите млою. Мабуть, це хмари куряви, яка висить у повітрі прозорою заслоною. Барви неба й повітря якісь зловісні, як у нас буває лише в найдужчу літню спеку, перед бурею, що довго збиралася. Ми й чекаємо бурі, не орієнтуючись ще в китайському кліматі й у китайській погоді, де, виявляється,

нічого не варті всі наші відомості про ті чи інші прогнози погоди.

Замість бурі настає тихий безвітряний вечір, а за ним місячна, зоряна ніч.

Ранком ми бачимо рисові поля, скрізь залляті водою. Поважно стоять білі чаплі, нахиливши дзьоби до її поверхні. З писком бігають над водою і в воді кулики різних розмірів. Рибалки з вудками терпеливо чекають, поки риба візьме приманку. Біля селищ клаптики землі, засаджені городиною, вже зовсім зелені. Густою щіткою стирчить цибуля, багато круглого, яскравозеленого блискучого листя. Потім ми часто їстимем це листя — це один з незліченних сортів китайської капусти. А от вже і Янцзи — і за нею Нанкін.

В Нанкіні околиці крапці, ніж саме місто. Гори оточують їх квітучим зеленим кільцем. В ці гори ми їдемо машиною — до мавзолею Сунь Ят-сена.

За містом у величезному парку, який займає майже 46 тисяч му, на південному схилі гори Цзицзіншань, поховано Сунь Ят-сена.

По трьохстах дев'яносто двох приступках величезних, широких, мов ріка, сходів, ми поволі підіймаємося вгору. Минаємо перші ворота з синім вигнутим дахом, вкритим блискучою поливаною черепицею, і добираємося до других воріт. Тут, на височині п'ятсот сорока метрів над рівнем моря, міститься мавзолей.

Великий пам'ятник Сунь Ят-сену. Навколо на підставках стоять вінки, безліч вінків. Вчора були роковини його смерті. Кладемо і ми свій запізнілий вінок.

За пам'ятником могила і гробниця. Вона трохи нагадує могилу Наполеона в Парижі, тільки підземелля не таке глибоке, і гробниця менша, з сірого каменю.

Через чотири роки після смерті, в червні 1929 року, поховано тут вождя революції 1911 року, народного героя, якого глибоко шанує весь народ.

Під час нападу японців мавзолей, і особливо парк, що його оточує, дуже потерпіли. Вирубано, поламано чудові дерева, знищено частину парку. Гомінданівці після перемоги над японцями нічого не зробили, щоб надати південним схилам гори попереднього вигляду. Лише народна влада почала впорядковувати мавзолей і парк і ліквідувала сліди руйнувань.

З гори, із сходів біля мавзолею — чудовий краєвид.

Внизу Нанкін, праворуч і ліворуч гори, вкриті лісами, зелені, квітучі. Парк швидше схожий на добре впорядкований і доглянутий великий ліс, зарості його тягнуться далеко, з'єднуючись з наступним парком, де височить храм Лін-гу. Потоки, струмочки, стежки й дороги серед густої зелені. В неділю приїхали сюди з Нанкіна цілі юрби людей. Ідуть автобусами, рикшами, гуляють, розважаються. Скрізь людно, наче в місті. Повно дітей. Вони влаштовують перегони на сходах, танцюють на полянках, сідають відпочивати на траві.

Тут, в Нанкіні, ми вперше бачимо людей, одягнених трохи інакше, ніж у Пекіні. В неділю, в юрбі, яка гуляє в парку, ми зустрічаємо жінок, одягнених начебто як усі — куртка і штани. Але пошиті вони з першокласного матеріалу і, мабуть, першокласним кравцем. Привертають увагу чудово зроблені замшові тубельки. В театрі ми вперше чуємо запах духів. У дівчат в кріслах перед нами — завите волосся.

— Буржуазія не хоче привертати до себе уваги, але ж і так можна її відрізнити, — каже нам хтось із товаришів. Так, справді, адже тут ще є капіталісти, фабриканти, тільки в Пекіні їх якось не було помітно. Може, зрештою, там їх було менше або вони більше старалися нічим не відрізнитися від інших.

В нанкінському театрі люди вільно курять — і чоловіки й жінки, — хоч раніше у нас було враження, що жінки тут курять дуже рідко.

Один з нанкінських базарів, який ми пішли оглядати, — це і продуктовий ринок, і базар з крамницями, і водночас щось більше. Вузький прохід між будинками вивів нас на великий майдан, гомінкий і людний. Рядами сиділи жінки, що продавали городину, біля кіосків люди купували убрання й білизну.

Гамір, спів, дивні голоси і густий натовп привабили нас до одного закутка. Тут в клітках — невеличкі папуги, канарки, і шпаки, навчені говорити. Шпак говорить, шпак відповідає на запитання — звичайно, по-китайськи.

Ми довго стоїмо перед клітками з цими шпаками. Люди з натовпу жестами і словами явно підмовляють нас купити собі такого шпака. На хвилину нас і справді бере спокуса. Але що далі? Возити його по всьому Китаю, а потім з Пекіна додому? Чи витримає він таку подорож? І, крім того, шпак говорить по-китайськи: хто ж буде з ним розмовляти в Києві?

Люди сміються. Притакують. Звичайно, шпак говорить тільки по-китайськи...

На невеличких ослінчиках сидять шевці, тут-таки, в присутності замовців, лагодять взуття. В проході працює кілька різьбярів печаток. Схилившись над маленьким столиком, вони старанно, маленьким долотом чи якимось іншим, схожим на нього, інструментом вирізьблюють ієрогліфи на кістці й камені. За ними стоять продавці квіткових бульб та цибулин.

А далі щось на зразок «містечка розваг». Тут стріляють в ціль, вижимають силомір, грають в якусь гру, схожу на більярд. В кожній з цих розваг весело бере участь весь натовп глядачів, який жартує, коментує окремі дії, від щирого серця сміється з невдалих пострілів чи кидків, хвалить вдалі.

Біля невеличкого намету знов ціла юрба. Заходимо. Всі лави зайняті: дорослі, молодь, діти слухають вуличного оповідача. Слухаємо й ми, хоч не розуміємо ні слова. Оповідач — ще не старий чоловік, хоч нам важко розпізнати вік китайця; оповідає він так жваво, з такою красномовною жестикуляцією, що приємно на нього дивитись. Так само приємно дивитись і на його слухачів. Яка вдячна, вразлива аудиторія! Слухають, не пропускаючи жодного слова, з неупослабленою увагою. Сміються до сліз, широко, довго, як діти. На обличчях, наче в дзеркалі, можна прочитати історію, яку оповідає промовець. Виразно відбивається на них напруження, чекання, острах, задума, і, нарешті, невимущена безтурботна веселість. Взагалі, китайці, мабуть, схильні до веселості і дуже чутливі до гумору. Багато разів ми питали в театрі, що саме викликало бурю сміху серед глядачів — нам повністю перекладали дотеп чи якесь крилате слівце, кинуте із сцени: наш глядач щонайбільше посміхнувся б, а тут сміялися широко й довго. Навіть у розмовах з нами, ускладнених перекладом, співбесідник — селянин чи робітник — ловив відразу ж навіть не жарт, а найменший жартівливий натяк і миттю на нього реагував.

Знов загальний вибух сміху в наметі і біля входу, де зібралися ті, для яких вже не вистачило лав і місць під полотняним дахом. Питаємо про зміст оповідання. Це невеличка історія з сільського життя, розповідь про розумного бідного селянина та про куркуля. Не тільки розвага, а й пропаганда, проваджена в найбільш приступній, найлегшій для поширення формі.

До Шанхая приїжджаємо ввечері. Гуде, кипить людне місто. Високий колосальний готель у відносно затишному місці — наші кімнати на восьмому поверсі. Звідти відкривається широкий краєвид на прилеглі вулиці, на ціле море дахів, на садки, що причаїлися далеко вниз. Багато неонових реклам, блакитних, червоних, аж сяйво від них б'є загравою в небо.

Ми виходимо на коротку прогулянку, і хвиля людей сама несе нас до будинку, де міститься наша виставка, яка саме сьогодні відкрилася. Ми довго стоїмо тут, разом з десятками тисяч людей, які затопили площу й вулиці біля яскраво ілюмінованого будинку. Виблискує освітлений золотий шпиль, наче легкий прозорий силует зростає в повітрі, з лотосів у басейні біля головного входу б'ють кольорові фонтани, і все разом виглядає, мов якась небувала ілюстрація до східної казки.

Вже цього першого вечора Шанхай справляє на нас враження величезного міста. Але лише згодом ми довідуємося про його справжні розміри. Нас приголомшує кількість людей, — важко взагалі уявити собі таку силу прохожих, такий рух. Наче без упину рине вулицями першотравнева демонстрація. Шанхай кипить, і є в цьому русі якийсь веселий, радісний ритм. Може, якби спостерігати його довше, він і втомлював би, але поки що викликає захват.

Тут теж є райони, де бачиш багато європейських будинків. На всьому узбережжі ріки Вампу — тільки колосальні будинки: колишні банки, митні склади й інші заклади, які належали англійцям, французам, американцям. Готелі — вже не європейські, а американські хмарочоси. І водночас місто китайське — китайське з початку й до кінця. На пристані навпроти європейських будинків стоять китайські кораблі, джонки й сампани. На бульварі продавці розносять в кошиках качині яйця, насіння, на столиках — те ж саме насіння, фрукти, якісь китайські забавки й гри. Чистильники взуття вимахують щітками, величезні юрби дітей бігають, снують скрізь — сміхотливі, заклопотані якимись своїми справами, але, незважаючи на рухливість, нітрохи не перешкоджають дорослим.

Скільки населення в Шанхаї? Сім мільйонів? Вісім? Мені згадується безглуздий анекдот: хтось питає китайця — скільки вас в усьому світі? І, вислухавши відповідь (це діється, звичайно, в Європі), здивовано хитає головою. — Аж стільки? То чому ж вас ніде не видно?

Тут видко. Навіть рух у Парижі, в ті години, коли на вулицях найбільше людей, не можна порівняти з вуличним рухом у Шанхаї, хоч тут немає сотень тисяч автомашин, які там заповнюють брук. Може запаморочитися голова від цієї людської ріки, яка без упину плине в усіх напрямках.

Після повернення ми в першу хвилину з деяким здивуванням споглядали центральні вулиці Москви. Оце й усе? А ще ж зо два місяці тому ми вважали, що в центрі Москви — велика штовханина. Після вуличного руху в Шанхаї і Кантоні нам здалося, що тут зовсім порожньо.

Ми оглядаємо магазини. Торговельна вулиця, Нанкін Роуд, палає електричними вогнями й неоновими рекламами. Безліч магазинів — величезних, розкішних, з великими шибками дзеркальних вітрин, з чудовими товарами. Шанхай раніше славився, як «Париж Азії», і, видно, з цієї традиції ще багато залишилось. Прекрасні шовкові тканини, прегарні светри, жіночі й чоловічі, чудові вовняні вироби, хутра і трикотаж; а жіночих туфельок не посоромилися б ні Париж, ні Відень. Вражає якась неймовірна кількість взуттєвих крамниць — через кожні два будинки величезна вітрина, заставлена взуттям всіляких гатунків, фасонів і кольорів, а часом навіть в одному будинку дві, або й три крамниці з взуттям, рядком, одна біля одної. Досконала робота, те, що зветься «шик». Красиві шкіряні вироби. Безліч ресторанів, багато кінотеатрів, чудово освітлені вулиці. Рух на вулицях триває довго, довше, ніж у Пекіні. Величезний рух і на ріці.

Може, тут немає таких прекрасних пам'яток старої китайської архітектури, як у Пекіні, околиці, може, не такі гарні, як околиці Нанкіна, але мені Шанхай подобається від щирого серця; він захоплює приголомшливим ритмом життя, кипучою гармонією, яскравими барвами і веселощами, які чарують тебе й заворожують.

А це ж ще й місто великих революційних традицій, місто страйків і революційної боротьби, місто могутнього, випробуваного робітничого класу. Крім того, це місто — важке й складне, саме завдяки своїм неосяжним розмірам, завдяки тому, що воно стільки років було вогнищем торгівлі, зосередженої в руках чужоземців, місцем перебування чужої влади на китайському континенті, портовим містом на східних морях у володінні чужинців. Недаремно в Шанхаї відбувалася дія стількох кримінальних романів, написаних західними письменниками, й авантюристи з усього світу

знаходили тут широкий простір для своїх махінацій. Тут існували найбільші контрасти між злиднями і багатством, тут найдужче стискався кулак іноземного експлуататора. І не випадково ще й сьогодні Шанхай буває місцем, де в людському морі намагається знищити свої сліди агент іноземної розвідки, агент Чан Кай-ші, чи бандит, діяльність якого сполучає в собі елементи кримінального й політичного злочину.

Але це все справи, що криються глибше. На поверхні ми бачимо лише те, що відразу впадає в очі,— кипучу течію життя, гомінке, чудове місто, якого не можна забути.

О шостій ранку ми виїжджаємо з Шанхая в Ханчжоу. Знов інший краєвид. Багато дерев. Безконечні сади карликових фруктових дерев. Безліч верб, безліч бамбукових гаїв, поля рису, городи. Канали, каналчики, озера, озерця—скрізь вода. Вдалині селища, які тонуть в купах кучерявих дерев. Здалека це виглядає майже як наші села на Україні, де хати ховаються в зелені садів. А все разом нагадує гаптовані шовком шпалери, барви й візерунок яких повторюються без кінця. Де-не-де видно яскравожовті поля ріпака.

Поволі ґрунт стає хвилястим—невеличкі горбочки, пагорби, улоговини. І ознаки весни—фруктові деревця, що зацвітають білим і рожевим цвітом, ще несміливо, наче випробовуючи свої сили. Але це вже весна. Про городину й ріпак я вже не згадую: вони, мабуть, зеленіють тут цілий рік, без перерви.

Люди одягнені трохи інакше. З'явилися великі плетені солом'яні брилі, часом величезні, як парасольки. Погода туманна, сіро, накрапає дощик.

На полі, недалеко від залізничного насипу, стоїть фазан. У нього блакитні груди з металічним полиском, і весь він міниться золотом, блакиттю, зеленню, мов дорогоцінність. Фазан стоїть спокійно, поїзд не справляє на нього ніякого враження. Через деякий час бачимо ще одного—це, мабуть, самиця, бо пір'я в неї коричневосіре, без райдужних барв.

Я пильно виглядаю на полях фазанів. Виглядаю так пильно і реагую на їх появу так жваво, що і Корнійчук, і китайські товариші починають жартувати з мене. Очевидно, ніхто з них ніколи не цікавився орнітологією. Бо це ж китайський фазан, одна-єдина з усіх порід фазанів, яка живе тільки в Китаї, і більш ніде. В цій подорожі, яка хви-

линами здається мені схожою на фантастичний сон, він, оцей фазан, є для мене реальним підтвердженням того, що я — в Китаї, справді в Китаї.

Колись, у дитинстві, був у нас вдома великий атлас Козена. Я ще й сьогодні пам'ятаю його чорну обкладинку, його довгастий формат. Крім звичайних карт, були в ньому ще й невеличкі карти, з позначеними на них комунікаційними шляхами між континентами й країнами. В невеличкому глухому гірському селищі, де на кілька років затримала нас перша світова війна, я з допомогою цього атласа мандрувала по всьому неосяжному, широкому світі. І завжди був там Китай — саме Китай, до якого треба було добиратися залізницями та шляхами пароплавів, позначеними тонкою лінією на блакитних просторах океанів і морів. І вже тоді я знала, що саме в Китаї живе райдужний, барвистий китайський фазан, якого нема більш ніде.

А тепер, через сорок років, я — в Китаї. Важко в це повірити, але лінії, накреслені на карті, стали справжніми залізничними лініями. І от поруч, за кілька кроків від колії, міниться райдугою чудового пір'я старий знайомий з малюнка — китайський фазан. Мов зустріч з далеким дитинством. Мов доказ справдження мрій. Отож, хай сміються. Занадто довго було б пояснювати, яке значення має для мене зустріч з барвистим птахом.

Поїзд мчить надзвичайно швидко, як це, зрештою, ми вже помітили раніше. Поїзди довгі, я налічила до сімдесяти вагонів, але мчать вони, наче паровоз не відчуває ніякого тягара. Не тільки великі станції, а й найменші станції та полустанки, де ми зупиняємося — дуже чепурні, збудовані з каменю і з цегли, нові, чистенькі, тут, видно, старанно підтримують порядок. Завдяки швидкості поїзда, те, чого ми побоювались, — втрата часу під час пересування з місця на місце — сходить нанівець. Тим більше, що, сидючи в нашому вагоні, з безліччю вікон, ми не перестаємо вивчати країну. З літака ми побачили б тільки хмари.

В Китаї ще мало залізничних ліній, але ті, що є — чудові. Прекрасна залізнична обслуга, зразковий порядок на вокзалах, станціях і в самих вагонах.

Ханчжоу — велике місто, яке має понад 600 тисяч жителів, університет, чотири інститути. Але воно становить ніби тільки додаток до Західного Озера. Коли кажуть «Ханчжоу» — це майже ніколи не означає місто, а саме озеро та навколишню місцевість.

Головна вулиця міста простяглася понад берегом озера. Вздовж вулиці вишикувався цілий ряд крамниць і кіосків, де продають пам'ятки з Ханчжоу — кам'яні фігурки богів, що їх вирізьблюють місцеві селяни, ткані на шовку картини з краєвидами озера, які виробляють на ханчжоуській шовковій фабриці, фотографії, малюнки. Тут продають також дуже гарні карти. Карта — картина. На ній ростуть дерева, здіймаються будиночки, виразно вимальовуються містки, квітнуть кущі, плывуть човни по озеру. І водночас це — докладна карта озера та його берегів. Не нудна схема, не перехрещення ліній та комбінація плям з написами, а саме картина, весела, барвиста, що, привезена звідсіля, нагадуватиме вам Ханчжоу та його чарівність, і сама криє в собі чари, мініатюрність і легкість, такі характерні для того, що було її живим зразком.

Коли кажуть «Пекін», — виростає в спогадах «Прспект Миру», й імператорський палац, і трибуни, і першотравневі юрби на вулицях. Коли кажуть «Шанхай», — встає перед очима набережна з величезними будинками, чудові вулиці, що міняться вогнями. Коли кажуть: «Кантон», спадають на думку десятки тисяч джонок і тупіт дерев'яних підшов, і заповнені юрбою вулиці, вулички, майданчики. Та коли кажеш «Ханчжоу», — це тільки зарості камелій у всій пишноті червоних і рожевих квітів, і купи легких пер бамбука, і штучні острівці й містки, мініатюрна забавка, іграшка, створена руками цілих поколінь ювелірів. І несправедливо забуваєш про місто, хоч і тут кипить життя і переливаються барвами вулиці.

З Ханчжоу ми їдемо до Кантона. На обрії пасма гір, навколо нас широка, зелена, оброблена долина. Канали, озерця, річки. Пливе човном рибалка — біля нього цілою громадою сидять баклани. Шкода, що ми не побачимо, як таким способом, з допомогою бакланів, ловлять рибу. Але рибалка щойно вирушив на лов, а поїзд мчить швидко. Великі птахи поважно сидять в човні, темні й нерухомі.

На заллятих водою полях-озерцях сила диких качок. Багато хижих птахів у повітрі. Сонце згасає за горами, річка міниться перламутровим блиском.

Ранком навколо нас плоскогір'я, мандаринові сади, великі, як ліс. Земля темночервона, на ній дедалі частіше трапляються сосни. Тут ми вперше бачимо пасовиська на схилах узгір'їв. На річці невеличкі греблі — чи швидше горжі, які тягнуться навскіс; вони зроблені з встромлених

в дно кілків, жердин, переплетені кущами й гілками, і спрямовують воду на величезні дерев'яні колеса-черпаки, що виливають її на поля. Таких горож дуже багато, багато стирчить на березі й великих коліс, схожих здалека на вітряки. Дедалі частіше трапляються пальми, чимраз більше бананових дерев.

Кантон — якими ж квітами вітатимуть нас у цьому місті, де, вже під'їжджаючи, ми бачимо з поїзда фантастичні дерева, що квітнуть ліловосірим цвітом, наче велетенськими, розтріпаними китицями бузку, дерева, вкриті темнорожевими квітами, дерева, наче обсіпані великим пурпуровим листям?

Але все виходить інакше. Жоржини й гладіолуси — такі самісінькі, як наші, не відрізняються від них ні кольорами, ні розмірами. Хоч сам Кантон — дуже своєрідний, не схожий ні на яке інше місто. Це вже місто півдня, місто під тропіками.

Тротуари тягнуться під аркадами — це захищає від палючого сонця під час спеки та від тропічної зливи і водночас робить з тротуара щось схоже на жиле приміщення. Візки рикш оббиті всередині не білою, як скрізь, де ми були раніше, а яскравочервоною матерією. Шум, гамір, вулиця нечувано строката, мало синіх убрань, багато людей в чорній одежі, багато жінок у кольорових китайських сукнях, мов китаянки на старих малюнках. Без упину лунає на вулицях стукіт, наче падають рясні краплі дощу на бляшаний дах, — то цокочуть дерев'яні черевики.

Якщо в Пекіні нам здалося, що люди лягають спати пізно, якщо в Шанхаї довго тривав уночі вуличний рух, то тут зовсім невідомо, коли, власне, люди сплять. Місто без упину стугонить від руху і голосів, тут уже справді все життя проходить на вулиці. Крамниці не такі розкішні, як у Шанхаї, але ще більш строкаті й різноманітні. Вулички киплять життям. Тут стоять пічечки, казани, казанки, сковорідки; варять, смажать, печуть. Весь вуличний ресторанчик — це пічечка і два стільці, часом навіть немає стільця і люди їдять стоячи. Шкварчить жир на сковорідках, киплять у ньому всякі пиріжки, риба, м'ясо, овочі. Ціла юрба оточує вуличного скрипаля, слухаючи його музику; біля крамнички мати підбирає шкарпетки на ніжку дитини, діти купують банани, малі кислі «пі-па» й зацукровані фрукти на паличках. Громадяться плетені з бамбука та рослинних волокон коші й кошики, рулони плетених мат всіх кольорів і візерунків.

Дуже дотепно зроблене щось таке — не знаю, як це назвати — для носіння фруктів. Начебто круглі дерев'яні сита, що їх ставлять одне на одне, мов судки, цілою пірамідою. Зверху покрішка, над нею кільце ручки. Можете купити три різних сорти фруктів, покласти кожен з них в окреме сито, і нічого не потовчете, принесете додому цілісінькими навіть найніжніші фрукти чи ягоди.

Знов купи малесеньких, мов на ляльок, надзвичайно барвистих дитячих туфельок, стоси чемоданів, одежі. В крамничках або перед ними в обідню пору й увечері видно цілу родину за стблом; швидко мигтять палички над мисочками з рисом. На вулиці чистять взуття, на вулиці перукар голить клієнта, на вулиці шиють і вишивають жінки. Ви можете придивитися, як кроїть і шие кравець; машинка стоїть просто на тротуарі. На вулиці працює швець, на вулиці вчаться діти, на вулиці бабуся читає книжку.

В Шанхаї вулиці заповнювали прохожі, юрби прохожих. Тут живуть, мешкають на вулиці. Звичайно, це ж південь. В Тяньцзіні два тижні тому йшов сніг, в Нанкіні десять днів тому нас втішило перше осипане рожевим цвітом деревце біля готелю, а тут наче вже не весна, а літо в повному розпалі. Гарячі дні й гарячі ночі. Задуха. На вулиці набагато легше, ніж у кімнатах, хоч кімнати тут, відповідно до клімату, прохолодні.

Кантон — велике, багатомільйонне портове місто. Але мені здається, воно не має того великоміського характеру, як Шанхай. Може це, зрештою, й помилка, яка походить з того, що Кантон набагато екзотичніший, ніж Шанхай, і хоч європейського типу будинків тут чимало, але вони не так зосереджені в одному районі, як у Шанхаї, де, займаючи узбережжя, вони становлять наче візитну картку міста. Крамниці тут теж менше нагадують європейські, ніж крамниці в Шанхаї. Я вагаюсь, питаючи себе: що ж мені, кінець кінцем, більше подобається — Шанхай чи Кантон? Але ці сумніви так і не будуть розв'язані. Кожне з цих міст — інакше й кожне по-своєму чарівне.

Величезні баньянові дерева тягнуться алеєю вздовж вулиці. Тут колись була вулиця закордонних капіталістів, чужоземна концесія. Ті самі баньянові дерева ми незабаром побачимо в Індії. І незабаром відчуємо в Індії цей самий запах, який уперше зустріли в Кантоні — міцний, дивний запах, наче змішані пахощі квітів і прянощів. Тільки в Делі

цей запах в сто разів дужчий — там він наповнює повітря аж до сп'яніння, аж до запаморочення голови, пробирається скрізь, заповнює кімнату в ту ж мить, коли ви відчиняєте вікно, не залишає вас ні на хвилину. В Кантоні це немовби ще тільки натяк, немов передчуття того запаху, який ми повнотою відчуємо лише згодом. Та хоч інтенсивність інша, запах той самий, п'яний, приголомшливий, неповторний субтропічний запах. Він ллється не від якогось одного сорту квітів, дерев чи трав: це суміш, комбінація, складніша за найвитонченіші духи.

Палац Сунь Ят-сена, який нам показують в Кантоні, — це, власне, не палац, а одна величезна зала. Дах критий блискучою черепицею сапфірового кольору (сапфірове — колір гоміндану). Над залою купол, в залі місця на п'ять тисяч глядачів. Це, як нам сказали, найбільша зала в Китаї, і нею, з багатьох поглядів, цілком заслужено пишаються китайські архітектори.

Після смерті Сунь Ят-сена жителі Кантона та китайські громадяни за межами країни зібрали кошти на цю будівлю. Споруджувала її шанхайська будівельна фірма за планами архітектора Цюй Ян-чжі, того самого, який проектував мавзолей Сунь Ят-сена в Нанкіні. Архітектор умер, не дочекавши навіть початку реалізації свого проекту.

Восьмикутний будинок — весь із заліза й бетону. Всередині нема ніяких колон чи стовпів — купол над величезною залою здійснюється легко, ніби не важить нічого. Ця відсутність стовпів, колон, підпор — перша особливість зали; друга — її просто-таки фантастична акустика. Тільки-но ви розкриєте рота на сцені чи на трибуні, як відразу ж чуєте всю повноту власного голосу. Ви почуваєте, що без ніяких зусиль з вашого боку, звук сягає в найдальші закутки зали, не слабне, не стирається, не спотворюється. І до того ж ніякої луни, ніякого відгону. Говориш, ніби через якийсь досконалий посилювач. Але це ще не все. Кожен з п'яти тисяч глядачів добре бачить всю сцену. Нема таких місць, де треба витягати шию, де бачиш лише ноги акторів, де не видно заднього плану. Лише відстань спричиняється до того, що ви інакше бачите з останнього ряду, ніж з першого, збоку інакше, ніж сидючи посередині. Образ той самий, тільки він має менші розміри.

Палац, а значить і зала, має 154 фути височини, сцена — 64 фути завширшки й 38 футів завглибшки. Довжина й ширина підлоги в залі — по 111 футів. Хоча палац збудо-

ваний із залізобетону, всередині ви цього не бачите. Скрізь дерево, скрізь його м'яка, тепла фактура.

Під час антияпонської війни японські бомбардувальники скинули три бомби на дах палацу і чотири на площу перед ним. Але палац залишився непошкоджений. Тепер у залі відбуваються масові збори й мітинги жителів Кантона, і вже багато разів на її сцені виступали артистичні колективи закордонних гостей. Будівництво зали-гіганта тривало три роки і закінчилось в тридцять першому році.

Нас запрошують, щоб ми самі випробували акустику зали. Ми випробовуємо. Яке щастя для промовця, для актора, для співака виступати з такої сцени чи трибуни! В жодній з десятків зал різних країн, які знаю, я не зустрічала нічого подібного. Відчуваєш повноту власного голосу, відчуваєш силу горла й легень. Не треба переборювати ніяких перешкод, не треба боятися, що раптом захрипнеш, втратиш голос. І до того ж зала зараз порожня — китайські товариші кажуть, що по-справжньому оцінити її акустику можна лише тоді, коли місця заповнені.

Не знаю, як це було зроблено. Не знаю, в чому полягає секрет. Але мені здається, що до цієї зали повинні звідусуди з'їжджатися екскурсії архітекторів, екскурсії будівників театрів, залів для засідань, для зборів і мітингів. Нас зовсім не дивує, що китайські товариші з такою гордістю говорять про палац Сунь Ят-сена. Ми дивимось на нього з заздрістю. Тут не потрібно ніякої радіофікації, ніяких навушників, ніяких мікрофонів. Глядач, який сидить за сто одинадцять футів від сцени, виразно чує найтихіший шепіт, не пропустить жодної модуляції голосу, жодного відтінку. І до того ж зала красива — своєю простотою, благородством ліній, ясністю, розмахом простору, скромністю скупих оздоб, які обмежуються народними китайськими малюнками. Вона гарна доцільністю кожної дрібниці, мудрим розташуванням проходів, гармонією, якою від неї віє.

Зовні, незважаючи на гігантські розміри, палац зовсім не здається таким вже величезним. Він легкий і веселий, і сходи, які ведуть до нього, теж не мають нічого від важкої монументальності. Вони наче створені для того, щоб на них бавилися діти, як бавляться в ту хвилину, коли ми оглядаємо палац, та щоб сиділи на них малюки-дошкільники, виспівуючи веселу пісеньку, як співають саме зараз, коли ми виходимо з будинку.

З палацу ми йдемо до зовсім іншого закладу. Нам вже

давно хотілося побачити «в природному стані» те, що ми досі бачили тільки на столі — риб, креветок, молюсків, різноманітну фауну китайських морів.

— Найкраще в Кантоні. Ми покажемо вам це все в акваріумі.

Але те, що нам обіцяли показати як акваріум, виявилось зовсім не акваріумом, чи швидше — не тільки ним. Це «Виставка морської промисловості», а по суті чудовий музей. Акваріум — це тільки невеличка його частина: розташовані вздовж кількох коридорів освітлені басейни, в яких плавають різні риби, і відомі нам з наших вод, і зовсім фантастичні; між ними є хижі мурени, ті самі, що їм римські імператори кидали на поживу рабів.

Але найважливіше і найцікавіше тут — це зали, повні найрізноманітніших експонатів. Морські риби — маленькі, великі й величезні, в спирті чи формаліні, в баночках, засушені, чи у вигляді чучел. На дерев'яній підставці величезний кістяк кита, у якого ми здивовано оглядаємо кістку передпліччя, — зовсім людська рука з п'ятьма цілком оформленими пальцями. Багато акул різних порід і розмірів, імпозантна риба-меч, незвичайні риби, більше схожі на квіти, рослини чи орнаменти, ніж на справжніх риб, — з хвостами, як страусові пера, з хвостами, як вуаль, круглі — наче сама голова без тіла, з очима, зарослими шкірою, з очима, величезними, як блюдечка, з очима, що сидять наче на баштах телескопа, риби смугасті, плямисті, клітчасті, всіх кольорів веселки. Величезний відділ креветок і крабів — від малесеньких до велетенських, найдивовижніших форм. Є схожі на якісь палички, вузлики чи павуків, плутанина ніг і вусів, клешень і хвостів, в якій важко розібратися.

Чудові коралові зарості — густі, невеличкі кушки, низу майже білі. Догори гілочки набирають чимраз інтенсивнішого лілового кольору, який переходить, кінець кінцем, у темнофіолетовий. Ніжне деревце — червоне, з золотистим відтінком, ніби пронизане сонцем зсередини, зблизька виглядає зовсім як штучне — і до того ж зроблене не з вапняної маси, а з шовку, м'якого і блискучого.

На підвір'ї в басейні-саджавці — черепахи. На березі спочиває одна — на ній сміло міг би проїхатися дорослий, важкий чоловік. Але нас привели сюди не ради черепак, а щоб показати недавно привезених крабів. Краби сховалися десь під скелею в глибині басейну. Їх витягають на берег. Краби — потвори. Зверху щось схоже на лісового

клопа: зеленкуватосірий панцир такої ж форми, як у клопа, твердий, мов залізо. Спереду три плями — запевняють, що це очі. З-під панцира стирчить хвіст, довший за все тіло, прямий і твердий, з обох боків пощерблений зубцями, мов пилка. Краба перекидають на спину, — зісподу, там, де черево, видко не захищені нічим легені й багато не дуже великих лап з тонкими, але, мабуть, гострими клішнями. Істивне м'ясо міститься в передній частині, всередині панцира. Хоч треба визнати, що в живому стані все це виглядає зовсім неістивним, щоб не сказати — огидним — і зовсім не нагадує краба з консервної банки.

В окремії залі міститься відділ шкідників — від хижих риб, що знищують мальків, та великих створінь, які полюють на рибу, — аж до паразитів, що живуть в їх тілі, до малесеньких створіннячок, які викликають хвороби й загибель риб, та бактерій, які спричиняються до риб'ячих хвороб і епідемій, і яких видко лише під мікроскопом.

А далі молюски. Це схоже на величезну крамницю ювеліра. Мушлі, найрізноманітніші мушлі — величезні, в рожевій середині яких ніби сходить сонце й шумить море, менші, малі й зовсім малесенькі. Є мушлі скручені, як ріг, схожі на трубку, схожі на оббиту атласом коробочку, гладенькі, вугласті, темні, білі й кольорові. Є такі, що їх можна забрати в жменю кілька десятків, і такі, які насилу можна підняти. Їх виловлено в морях, які омивають китайське узбережжя, та в річках, що перетинають країну. Цих мушлів так багато і вони такі різноманітні, що в цій одній залі, де вони виставлені, можна провести цілий день.

Далі йдуть моделі човнів, корабликів, джонок — усіх зразків. Моделі рибальських суден, старих і нових. Вони нагадують театральні макети до фантастичних опер — красиві, казкові, зовсім не схожі на наші човни чи кораблі — з вигнутими носами, оздоблені малюнками, різьблені, мов забавки, створюючи які, думали не тільки про корисність, але насамперед про те, щоб вони були красиві й тішили очі.

Великий відділ рибальських сіток; на таблицях, що висять на стіні, показано, як ловлять різні породи риб, як користуються різними сітками. Статистичні дані про улови, карти, на яких показано місця найбільшого зосередження риби, крабів, креветок.

В цьому музеї ми відчули море набагато реальніше, ніж якби мандрували по його водах. Музей дозволив нам заглянути в його води, в його неприступні глибини, побачити

життя моря в безмежному багатстві форм і барв. І вся виставка, від риб і мушлів аж до сіток і човнів, залишається у нас в пам'яті, мов якась фантастична барвіста казка про теплі китайські моря.

Ні, я просто-таки закохана в Кантон. Увечері, вночі Перловою рікою плывуть джонки. Гуляють люди по набережній, під шелестливими аркадами величезних дерев. Виблискує в темряві вода, тремтять у ній відбитки далеких вогнів, від пристані долинає безугавний гомін. На ріці у джонці хтось співає, протяжно бринить невідомий нам інструмент. Дихає Кантон пряними пахощами квітів в задушливу, дивну ніч. Стукають дерев'яні черевики невпинним, дрібним ритмом. День і ніч кипить життям Кантон, місто, сотні разів облите кров'ю, місто героїв, місто комуни, місто революції, вільний, новий Кантон нового Китаю.

Найдалі від Пекіна розташоване місто, яке ми відвідуємо завдяки тій щасливій обставині, що сюди привела нас дорога з Індії. Це — Куньмін.

Ми вилітаємо з Рангуна в Бірмі рано-вранці. Внизу джунглі, за сивою млою суцільне, хвилясте, нескінченне море зелених верхівок дерев. А потім починаються гори, що відокремлюють Бірму від Китаю. Жовтозелені хребти вимальовуються виразно, мов великі грядки; де-не-де видко яскравоблакитні плями озер. Остання лінія гір — ми описуємо велике коло і вже під нами знайомі, старанно оброблені поля, горбочки могил предків, китайська земля, яку ми вітаємо так, наче вона — наша власна, наче ми з далекої подорожі повертаємося додому.

Відчиняються двері літака. І вперше, після страхотної вогкої спеки тропічного літа Бірми й Індії, ми вбираємо в легені холодне, чисте, свіже повітря. Ідучи з аеродрому, бачимо хвилясті, як у нас, шовковисті поля пшениці. Куньмін лежить на тисячу метрів над рівнем моря, але зими тут не буває, замість снігу йде дощ, і поля дають врожай протягом цілого року.

Ми живемо у віллі, оточеній чудовим садом. Цей дім був колись власністю військового сановника. Він віддав революційній армії місто без бою. І тепер він — член уряду, живе в Пекіні. Власті купили в нього дім і сад.

В саду привертає мою увагу якась дивна річ. На деревах висять прив'язані мотузками великі горщики. Придивляюся уважніше. Галузка, навіть велика гілка фруктового дерева розщеплена, встромлена в наповнений землею гор-

щик. Підходить садівник, який охоче пояснює мені цю маніпуляцію. Гілка випускає корінь, тоді її остаточно відрізають від дерева і садять в землю, одержуючи таким чином відразу чимале деревце, яке має всі ознаки материнського дерева, крім однієї — старості.

Впадаю в захват і пробую обчислити, коли в нас вдома можна буде почати таку операцію, зважаючи на різницю між нашими порами року.

— Це старий китайський спосіб, дуже добрий, — каже мені садівник.

Та коли я розпитую про подробиці, виявляється, що гілка повинна рости в горщику чотири роки. Потім, після пересадки, мине ще два чи чотири роки, і деревце почне давати плоди. Я відступаю. Навіть, якщо дослід буде вдалий, все одно, строк надто довгий. Вислухую до кінця докладні вказівки, змовчавши, що швидше добуду й посаджу восьмирічне дерево, яке відразу дасть плоди, ніж вдамся до старого китайського способу, напевне, дуже доброго, якщо йдеться про збереження сорту якогось особливо цінного дерева, напевне, дуже доброго в практиці наукових закладів, де працюють покоління за поколіннями, але мало придатного в життєвій практиці садівника-аматора в досить уже солідному віці.

На вулицях Куньміна привертає увагу безліч людей, які відрізняються своїм одягом від прохожих, що їх ми бачили в інших китайських містах. Це національні меншості, яких в провінції Юньнань багато. Високі, стрункі горяни й горянки. Оригінально зав'язані хустки на головах, вишивані торби через плече, зовсім інший тип обличчя. Навколо Куньміна на схилах гір живуть народності менші й більші, які відрізняються від китайців мовою, типом, звичаями. Вони живуть, як цілком рівноправні, оточені піклуванням держави, громадяни нового Китаю. Не тільки рівноправні — їм приділяють особливу увагу, спеціально розвивають їх національну культуру, їх співи, танки, взагалі мистецтво. Раніше вони зазнавали гноблення дужче, ніж інші, жили в більших злиднях; визволення відкрило нову епоху в їх історії. Деякі з цих племен ще до визволення брали участь у революційній боротьбі, допомагаючи армії.

Куньмін, може, завдяки своєму положенню серед гір та холодному прозорому повітрю, трохи нагадує Кисловодськ чи Закопане. Він будується гарячково, як усі китайські міста. Скрізь цегла, каміння, риштування.

Подорожі по околицях варто було б присвятити кілька місяців. Вкриті лісами гори тягнуться звідси аж до джунглів Бірми і В'єтнаму й з'єднуються з півднем Азії. Прекрасна широка дорога, лише початок якої ми бачимо, веде звідси до Бірми. Нам показують гірські схили, де кілька років тому з'явився мандрівник — дикий слон, який прийшов сюди саме з Бірми. Селяни спіймали його, й незабаром він опинився в зоологічному саду. Що штовхнуло його на цю подорож через гірський хребет? Що вигнало з рідних джунглів? Чи, може, серед слонів теж трапляються окремі типи з бродяжницькою жилкою?

В лісах, на горах — чудові, зовсім казкові, стародавні храми, фантастичний «кам'яний ліс», чудо, за своїм обсягом і розмірами одне з двох чи трьох в усьому світі. Це скелі, що утворюють дивовижний ліс, повний створених природою постатей, в яких можна відшукати схожість не тільки з деревами, але й з людьми, богами й тваринами. Ми не бачили його, і, звичайно, повинні шкодувати. Але була така альтернатива: або кам'яний ліс, куди поїхали всі делегації, або кооператив на селі, куди поїхали ми двоє. Поїхали згідно з принципом «оглядати живе життя». І не пошкодували потім: село під Куньміном виявилось зовсім інше, ніж ті, які ми бачили досі. Отож ми обмежилися тим, що вислухали всі захоплені слова про «кам'яний ліс» від товаришів, які повернулись з екскурсії. Занадто мало ми були тут, щоб встигнути оглянути і те, й друге.

Дорога назад, до Пекіна, привела нас ще в Чунцін. Тридцятикілометрова дорога з аеродрому до міста — мабуть, одна з найкращих, які ми взагалі бачили в Китаї. Вона йде по горах, здійсмається на схили крутим серпантинном, вибігає на перевали, спускається з чудових лісів у зелені, вкриті буйною рослинністю долини. Серед гір вишки свердловин, цілі кілометри труб повзуть угору й опускаються вниз, зяють чорними проваллями шахти, система зрошення не відступає перед найстрімкішими кручами, перед найбільшою відстанню від джерела води до поля, якому вона потрібна.

Чунцін стоїть на скелястій основі і омивається з двох боків водами рік — Янцзи, жовтої і каламутної, і зеленкуватої, прозорої Цзялін. Коли стоїш на скелястому мисі, який височить над портом, видно, як зливаються хвилі цих двох рік: ще довго течуть вони поруч, відрізняючись кольором, і лише потім поглинають все великі води Янцзи.

Чунцін був портом, який з'єднував китайські ріки з морем, портом, найбільш віддаленим від морського берега, розташованим в самісінській глибині країни. Він був не тільки головним портом та економічним центром провінції Сичуань, а й вузлом, в якому з'єднувалися водяні й сухо-дольні шляхи усього західного Китаю — шляхи, що сягали аж до Тибету. І тому він давно приваблював очі й за-гребущі руки грабіжників усіх імперіалістичних країн. В 1897 році чужоземці остаточно заволоділи всією територією Чунцінського порту, вивозячи звідси під французьким, англійським, японським, американським і німецьким прапорами багатства китайської землі — жовтий шовк, кокони, мускус, рослинний віск, лікувальні рослини, щетину.

Згори, з площадки на скелях, спостерігаємо рух на ріці, чи, швидше, на обох ріках. Пливуть кораблі, плывуть джонки, везуть кам'яні плити великі баржі. В порту і в усьому місті — скрізь бурхливий будівничий рух. Ми оглядаємо місце, де будується колосальний стадіон, район, де ростуть величезні ансамблі нових будинків, які цілком змінять обличчя міста.

А потім підіймаємося старими, вузькими вуличками, які біжать вгору і вниз, де будиночки туляться до скель, приліплені до них, мов ластівчині гнізда.

Ми якраз ідемо такою вузькою вуличкою, де збоку міститься малесенький ресторанчик — дві стіни, дах і кілька столиків.

— Сюди я приходив харчуватися, — каже нам Го Мо-жо.

І в цю хвилину з-за столиків вибігає стара жінка й радісно кидається до Го Мо-жо. Очі її сяють, губи тремтять від зворушення.

— Пан Го Мо-жо!

Не тільки ресторанчик, де колись харчувався Го Мо-жо, вцілів до сьогоднішнього дня. Є й господиня, і тепер вона вітає свого давнього клієнта. З-за столиків підводяться робітники — і серед них теж є давні знайомі.

— Пан Го Мо-жо! — повторюють діти, яких тут така ж сила-силенна, як і скрізь, та які вже встигли збігтися цілим табунцем, сповіщаючи вулиці новину.

— Я їв за цим столиком, — каже Го Мо-жо, і стара жінка, киваючи головою, витирає руки фартухом, і обличчя її сяє посмішкою, близькою і до сміху, і до плачу. Яка ж вона щаслива, що після довгих років знов бачить свого клієнта, якого пам'ятає ще з важких часів праці й

боротьби в Чунціні, людину, ім'я якої знає і шанує весь Китай, і не тільки Китай.

Супроводжені юрбою дітей, ідемо далі. Убогий, старенький будиночок — тут жив Го Мо-жо. Ми оглядаємо його колишню кімнату і кімнату Чжоу Ень-лая, і малесеньке приміщення, де жив Мао Цзе-дун. Тісні комірки, скромні кімнатки. Го Мо-жо явно зворушений. Ми дивимося на краєвид з вікон — з одного боку сади на зелених схилах, з другого — стіни й вікна сусідніх будиночків.

Місто перетяте ярами й ущелинами ще дужче, ніж Київ, вулиці ще стрімкіші, ніж у Києві. І на цих вуличках ми весь час чуємо повний пошани приглушений шепіт:

— Пан Го Мо-жо.

— Товариш Го Мо-жо.

— Го Мо-жо.

Го Мо-жо усміхається, вітає знайомих, кланяється незнайомим. Перед нами, за нами, мов шелест вітру, звучить без упину:

— Го Мо-жо.

Дорослі пізнають його. Діти повторюють знайоме ім'я. Ми простуємо разом з Го Мо-жо тими місцями, де колись він жив і працював, де жили й працювали люди, які сьогодні керують країною і партією. Чунцін зв'язаний з цілим періодом боротьби за визволення, і для жителів міста цей період близький і живий, як близький їм сам Го Мо-жо.

На «гірці культури» — тисячі людей, бо сьогодні неділя. Обсаджена деревами, квітами, з павільйонами й альтанками, затоплена юрбою молоді, дітей і дорослих, які гуляють, розважаються, слухають музику, ця гірка своїм розташуванням нагадує Володимирську гірку в Києві. І взагалі Чунцін трохи нагадує Київ — своєю гористою місцевістю, на якій височить місто, та рікою, що його омиває.

І як скрізь — ми оглядаємо тут не тільки те, що було. Не тільки те, що є. Оглядаємо також те, що буде. Плани розгортання будівництва, величні задуми, які вже реалізуються день у день. Чунцін — не тільки порт; це також і промисловий центр, а навколишні гори містять у собі скарби, більшість яких ще чекає рук і машин. Перед цим красивим, мальовничо розташованим містом — велетенські, запаморочливі перспективи. А в його околицях є не тільки чудові гори, багато річок і лісів, але й величезна кількість мінеральних джерел, холодних і гарячих, з яких поки що тільки частина досліджена і використовується. На горах,

в лісах — руїни старих храмів, різьблення й написи на каменях, шепіт, дзюркотіння чистої, мов кристаль, гірської води, яка просочується й падає звідусіль, буяння зелені й квітів. Ці яри й ущелини, на дні яких тече ріка, напевне обернуться з часом на величезну, чудову здравницю.

Кожне китайське місто — інше, але всі вони мають і спільні риси, скрізь однакові. Оздоба кожного з них, оздоба кожної китайської вулиці — те, що десь-інде швидше спотворює вулицю, а саме, вивіски крамниць. Вони не схожі на європейські вивіски — над вулицею на держаках висять, мов прапори, дошки і широкі смуги матерії, вкриті ієрогліфами. Золоті ієрогліфи на червоному тлі, червоні на золотистому, легкі, прегарні. Кожен ієрогліф — орнамент. І ці вивіски становлять своєрідну декорацію вулиць. Чим вужча вулиця, чим більше на ній вивісок — тим красивіше. Особливо гарно виглядає це на вузьких торговельних вуличках Кантона, того Кантона, про який ще в минулому столітті писав німецький професор-географ:

«Увагу кожного привертають до себе незліченні маси людей, що, мов бджоли у вулику, без упину сунуть суцільною стіною в усіх напрямках». Отож з цього погляду не змінилося нічого. І тепер, «увагу кожного» привертає до себе нечувана густота населення і рух на кантонській та й не тільки на кантонській вулиці. Незважаючи на величезні юрби, незважаючи на те, що на цих вулицях готують їжу, їдять, працюють, — вони дуже чисті. Всупереч легендам, що їх довгими роками поширювали європейські мандрівники, чистота — риса, яка відразу ж впадає в очі в Китаї. А може, це теж досягнення нового Китаю, досягнення визволення? Бо ці досягнення часто бувають разючі. Наприклад — на цих вулицях, де повно розкладених продуктів, повно малесеньких ресторанчиків, які функціонують просто неба, на базарах, завалених їжею, в оселях, переповнених дорослими й дітьми, немає мух. Взагалі нема мух. Коли в поїзді, яким ми їхали до Гонконга, вже біля кордону, раптом почулося у вагоні дзижчання — всі відразу ж кинулися полювати на нещасну муху. Полювали пасажири, але негайно з'явилися і представники обслуги поїзда, муха була ліквідована, місце, де вона сиділа, продезинфіковане. Протягом двох років китайці ліквідували мух. Важко повірити, що це можливо, а проте це так. З мухами боролися на заклик властей, як з поширювачами хвороб — всі: діти, молодь, дорослі, школи, установи, місто, село. Одночасно, скрізь,

всіма засобами. І мухи зникли. Ми дивимося, як спокійнісінько висять собі в спеку туші й шматки порубаного м'яса в рундуку на базарі. І жодної мухи. Як лежать розкладені у вуличній крамниці фрукти й солодоші — і жодної мухи. На селі біля правління кооперативу лежать на подвір'ї купи гною, приготованого, щоб вивезти в поле, у відкритій оборі стоїть худоба — і жодної мухи. Звичайно, це речі не сумірні, але слід було б поставити цю фантастичну історію з винищенням мух поряд з найбільшими досягненнями Китаю. Вона свідчить про громадську свідомість, про почуття обов'язку, про надзвичайну дисциплінованість не одного якогось невеличкого прошарку, якихсь особливо свідомих передових груп, а всього народу, всього китайського народу, на величезному просторі величезної країни! Досить було кинути гасло: знищити шкідливу комаху, яка загрожує здоров'ю громадян — і мухи були винищені. Нищили їх кілограмами, тоннами — і мухи перестали існувати.

Отож, можливо, китайська чистота, яка нас так вражає, — теж досягнення нового часу. Хоч швидше можливо, що розповіді про її відсутність належали до обов'язкового асортименту вражень зарозумілого «білого», який дивився звисока на незбагненне для нього і незрозуміле життя «жовтих», цілком впевнений, що вони обов'язково повинні бути менш культурні, ніж він.

З цією «культурністю» — справа складна... Я сама, протягом довгого часу перебування в Китаї, поводитися неможливо, непристойно, неприпустимо... Так, я бачила, помітила відразу дивне явище, що ніхто тут не вживає носовика. Я здивувалась, чому в країні, де погода змінюється так легко, де йде дощ із снігом, де всі двері й вікна завжди відчинені, незважаючи на температуру повітря, ніхто не має потреби, такої простої і звичайної — витирти носа. У мене з'явилось переконання, що китайці не хворіють на нежить. Заздрю їм, бо мене він не залишає ні на хвилину.

Одного дня я помітила, однак, що в малюка, який стояв на порозі будиночка, текло з носа. Звичайно, просто, поєвропейськи. В мені збудилася невиразна підозра. Та коли вже між нами і нашими перекладачами налагодилися такі стосунки, що ми не соромилися задавати їм будь-які питання, бо знали, що нам дадуть відповідь таку як треба, не боячись зачепити чи образити нас, я зажадала інформації.

— Чи витирати носа в товаристві — річ припустима?

Ні. Це зовсім неприпустимо. Це дика непристойність.

І, власне, як поміркувати,— цілком правильно. Це вище аж ніяк не належить до вельми естетичних і приємних для споглядання.

Ну, гаразд, але що робити людині, яка має нежить?

На це вже можемо відповісти собі самі. Є різні фізіологічні функції, необхідні, неминучі й природні, часто зовсім невідкладні, але ж нам не спадає на думку виконувати їх при свідках, у товаристві. Насамперед, мабуть, якщо вдатися до першопричин, саме з поглядів естетичних.

З докором запитую нашого приятеля, чому ж він не звернув мою увагу на те, що я поводжуся непристойно?

— Європейці всі це роблять.

Так, він знає про це, і знають про це люди, які зустрічалися з європейцями,— що у нас не вважають прилюдне вживання носовичка за щось непристойне. Але що думали про мене селяни, діти, прості люди? І скільки ж вони виявили такту, коли ніщо в їх поводженні не дало мені застережного сигналу. А вони ж мусили дивуватися, спостерігаючи, як я без церемонії витираю мій нещасний застуджений ніс і на зборах, і під час візиту, і під час їжі.

Отже, навіть такі, на перший погляд, нескладні справи, як поводження між людьми, як елементарні основи добрих манер, не завжди бувають такі легкі, як здається.

Зрештою, китайські міста через те, що я в них поводи-лася не так як слід, ні на йоту не стали менш красивими і менш цікавими. І про кожне з них ми будемо ще часто, часто згадувати з почуттям, якого, мабуть, не можна назвати інакше, ніж — тугою.

ГЕЙ, ПІДНЕСЕМО!

Вспеку й холод, в дощ і вітер, який здіймає хмари куряви, бредуть вантажники, тягнуть навантажені візки. Ідуть, згинаючись під надсильним тягарем. Насилу витягають босі ноги з густої, липкої грязюки. Піт летиться струмками по худих, напружених обличчях. А над усім звучить пісня, похмура, страшна, яка здійсмається з самісіньких глибин людської неволі. Пісня — прокляття надсильній праці, яка точить, з'їдає людське життя, але не дозволяє нагодувати голодну дитину, прикрити голе тіло хоча б лахміттям, хоч раз наїстися досита.

Це початок фільму «Ворота № 6» — історія вантажників, визискуваних посередниками-гангстерами, які були зв'язані з гомінданівцями. Не знаю, чи демонструвався цей фільм у нас, — я вперше бачила його в Шанхаї. Зрештою, може, раніше я й поставилася б до нього інакше. Але зараз він зворушив мене до глибини, бо говорив вже не про щось далеке й незнане, а про знайомих людей і місця, і тому був тим більше зрозумілий і близький.

Над фільмом працювали самі вантажники, і багато ролей, замість професійних артистів, грають саме вони — і грають чудово.

Зміст фільму простий і невибагливий. Поневіряння робітника в лапах визискувачів, що ставляться до нього, як до раба, страйкова боротьба, солідарність трудящих. Армія-визволителька здобуває місто, професійна спілка забирає контору в гангстера-посередника, ще деякий час триває боротьба з ним — і, нарешті, настає суд та покарання злочинця. Цей фільм міг би бути сухим і схематичним. Але

це не так. Він пульсує людським життям, ми віримо в не-
долю гноблених, боремося разом з ними, радіємо разом
з ними.

У фільмі знайомі місця — дія відбувається в Тяньцзіні,
в Новому порту, який ми відвідали недавно. І коли фільм
закінчується переможною піснею праці вільної людини, ми
відчуваємо таку радість, наче не на екран дивилися, а були
свідками історичних подій, які зірвали пута з китайського
робітника, з визискуваного злидаря зробили господаря
країни.

Є в фільмі трохи розтягнуті місця, дещо в ньому на-
ївне — але на це легко не звертати уваги. Гра нагадує
просту гру акторів з італійських фільмів, галерея цікавих
постатей і масові сцени викликають в пам'яті «Нащадка
Чінгіс-хана» чи «Потьомкіна» — наші кінокартини найкра-
щого періоду, коли радянський фільм на екранах Європи
був хвилюючою подією, яка давала сили для боротьби,
і віяло від нього гарячим, полум'яним подихом революції.

Хвилі ріки. По мілинах, до колін, до пояса в воді бре-
дуть бурлаки, тягнуть проти течії важкі човни. І знов по-
хмура, розпачлива пісня, напрочуд схожа на «Дубинушку»,
породжена однаковою долею й однаковою працею, хоч
слова інші: «О, Янцзи, які безжалісні твої хвилі!»

Це теж фрагмент фільму, цього разу вже документаль-
ного, про форсування Янцзи, де на початку з разуючо
стислістю показано, як працювали люди на берегах вели-
кої китайської ріки.

Вантажники з фільму «Ворота № 6», бурлаки на Янцзи
говорять нам з екрана про те, як працювали люди в Ки-
таї до визволення. Як же вони працюють сьогодні?

Найлегше уявити це собі простою схемою. Зник усякий
визиск, з'явилися машини, які звільнили людину від над-
сильної фізичної праці, підйомні крани, грузовики, різні ме-
ханізми переносять і перевозять важкі мішки й кам'яні
плити, вантажник випростав згорблену роками спину, бур-
лак кинув у воду полотняні лямки — і справі кінець!

Але це було б брехнею, чи швидше не так брехнею, як
випередженням дійсності. Бо дійсність така, що після ви-
зволення Китаю минуло лише шість років. Вже шість років
і лише шість років. Дивлячись на працю китайського ро-
бітника, ми виразно бачимо і це «вже» і це «лише».

Тут необхідне застереження. Звичайно, з усього, що
можна побачити в Китаї, ми бачили тільки незначну ча-

стину. Але якось так склалося, що ми взагалі не бачили, наприклад, китайської важкої промисловості. Не бачили Аньшаньського металургійного комбінату — окраси й гордості країни, не бачили нових шахт, нових заводів, які вже стали й стають до ладу день у день. Не бачили нового обладнання в шахтах, не бачили добування нафти із сланців, не бачили нових гідроелектростанцій. Навіть у Кантоні, який ми оглянули досить докладно, ми не побували на великій новій верфі. Я читала про все це, бачила фільми й фотографії, але не дивилася «власними очима».

І це було не зовсім випадково. Індустріалізація Китаю іде надзвичайно швидко, розвивається з могутньою силою. Якби ми схотіли побачити її хоча б побіжно — це забрало б увесь наш час. І, зрештою, великі заводи та їх будівництво, незалежно від його темпів, скрізь подібні, і техніка й машини теж мало чим відрізняються між собою.

Ми хотіли побачити те, що властиве саме Китаю, не схоже ні на що інше — те, про що не так легко прочитати, що не так легко побачити на фотографіях та в кінофільмах.

Досягнення нового Китаю в галузі індустріалізації, розмах будівництва такі величезні, що, якби ми заглибилися в ці справи, можливо, вони заслонили б для нас десятки інших проблем, і тоді б могло трапитись так, що ми побачили б Китай зовсім іншими очима.

Напевне деяку роль відіграли тут і мої власні уподобання й нахили та мій власний страх перед машиною і заводом, якого я соромлюся все життя, але все життя не можу подолати. Коли я заходжу в цех, де кипить метал, де золотими й червоними фонтанами летять іскри, де гудуть машини-велетні, я мушу з усієї сили переборювати в собі інстинктивне бажання дикуна: втекти звідси якнайшвидше, вирватись, поки весь цей вогонь і галас не обернулися на землетрус і пожежу, які неминуче мусять статися... На людей, що стоять біля домен, біля котлів і складних машин, я дивлюсь не як на людей, а як на якихось півбогів, що приборкали пекельні сили.

Якби метою моєї книжки було дати якнайповніший образ сьогоднішнього Китаю, це, звичайно, була б непростима прогалина. Але я хочу відтворити лише те, що бачила «на власні очі», що чула власними вухами, що сама пережила. Отже, коли йдеться про працю, я не говорю про її найвищі досягнення, кульмінаційні пункти, а згадую

тільки про те, що є поки що найбільш поширеним, найбільш масовим, найчастіше трапляється і найбільш впадає в око. Те, що вже частково відходить в минуле й через деякий час само стане минулим.

З вікна поїзда, який везе нас до Шанхая, ми спостерігаємо прокладання нової залізничної колії. Сотні людей в убраннях яскравоблакитного кольору. Здалека це схоже на поле волошок, що колишеться під вітром. Ми наближаємось, поїзд зупиняється, і ми можемо спостерігати все докладно.

Люди, поділені на бригади, швидко і вправно, без крику і метушні виконують свою роботу. Все робиться руками. Лопати, вила настромлені на держална так, як у нас мотики. Землю носять в кошах — вони плоскі, з одного боку відкриті, як совки, почеплені на шнурах на коромисло.

Величезну бабу для трамбування землі обслуговує шестеро людей. Четверо тягне за бічні шнури, двоє згори — за петлі. Ці двоє спрямовують бабу туди, куди треба ударити. Ніяких механізмів, ніяких копачів, ніяких тачок, ніяких плугів. Кожен кілограм землі викопаний руками, кожен кілограм землі перенесений на плечах в кошах.

Ми дивимось на величезний шматок готової дороги і тільки тепер розуміємо, скільки в неї вкладено праці. Дрібним кроком, погойдуючись, біжать робітники з кошами землі на коромислах. Високо здіймаються в повітря вилакопачки. На наших очах протягом кількох хвилин вибоїни та горбки пустиря, який тягнеться вздовж колії, перетворюються на залізничний насип.

В Чунціні з порту веде в місто стрімка, спадиста вулиця. З навантаженої горою баржі виносять на берег обтесані великі кам'яні призми. Вантажники підіймають їх на коромисла і так само, злегка погойдуючись, бігом несуть вгору по стрімкій вулиці, в місто. Ні підйомних кранів, ні машин, ні коней. Виключно людські руки і людські плечі, хоч важко повірити, що невисокий, худий вантажник здужає хоча б підняти з землі цю велику кам'яну призму. А він підважує її якимось спритним невловимим рухом, і от уже дві сірі призми ритмічно погойдуються на кінцях коромисла, й людина біжить нагору швидше й легше, ніж з двома відрами води, щойно зачерпнутої з криниці.

Ми вже знаємо таємницю цього ритмічного бігу з вантажем. І вже знаємо іншу таємницю, набагато важливішу. Ми відкрили її в Нанкіні, придивляючись до будівництва

нового шосе, від якого веранду нашого готелю відокремлював лише невеличкий садок.

Кілька людей носить в кошах щєбінь на дорогу. Маленький чоловік, величезні два коші. Здається, тягар зараз роздушить його, розчавить. Але носій підіймає коші на плечі, надавши їм ритмічного руху, подібного до руху маятника. Вони злегка колишуться, і його біг зливається з цим колиханням. Чоловік, коромисло й коші стають чимось єдиним, колихання тягара не придушує носія до землі, не шарпає його, як це неодмінно було б, коли б він ішов звичайним кроком. Біг використовує колихання кошів, зменшує їх тягар, амортизує поштовхи.

З раннього ранку ми чуємо вигуки вантажників: «Хей-о-хоо! Хей-о-хоо!»

Ці вигуки супроводять підіймання й носіння щєбеню, вони ритмічні, як біг, і дзвінкі, як спів,—але в них нема похмурого розпачу пісні вантажників, яку ми чули в фільмі, нема скарги, якою звучала пісня бурлаків на Янцзи. Якби заплющити очі й не бачити, що роблять ці люди, не обчислювати, скільки може важити щєбінь в обох кошах, могло б здатися, що це якась спортивна гра, веселе змагання, в якому виливають надмір енергії.

Деякі робітники несуть коші вдвох, на тичці, покладеній на плечі. Тоді вигуки допомагають їм координувати рухи, і двоє людей, тичка й тягар, який висить на ній, здаються одним справним, точним механізмом, що рухається в єдиному ритмі.

На дорогу вже насипано потрібну кількість щєбеню. Тепер починає діяти величезний каток.

Його не тягне трактор чи якийсь механізм. Це просто каток величезних розмірів. Запрягаються в нього тридцять робітників, а позаду йде один і з допомогою шнура надає катку потрібного напрямку.

І тепер ми чуємо ту саму пісню, якою закінчується фільм «Ворота № 6». Пісню, яка назавжди залишиться в пам'яті й десятки разів виринатиме в ній, як відповідь, як обітниця, як ствердження того, що є, мабуть, самою суттю нового, вільного Китаю.

Поки ми ще не знаємо слів, це виглядає так: той, хто спрямовує каток, співучим голосом наче кидає запитання. І йому відповідає могутній радісний хор тих, що тягнуть каток. Зігнувшись мало не вдвоє, тягнуть вони величезну машину, і безперервно лунають ритмічні запитання й від-

повіді, зливаючись в якийсь могутній гімн, радісний і піднесений.

— Які слова?

— Нічого особливого, це просто так, щоб легше було додержувати ритму.

Та ми наполягаємо, щоб нам переклали слова. Справді, вони прості.

— Гей, брати, товариші, чи ми зрушимо тягар з місця? Гей, тягнімо, більше сил! Чи здужаємо піднести тягар? — питає той, що керує рухом катка.

І хор з тридцяти голосів відповідає йому радісно, завзято, з молодечим запалом:

— Гей, здолаємо, гей, піднесемо! Іде! Іде!

І знов:

— Гей, брати, чи не дуже важко? Чи піднесемо, товариші? Чи зрушимо тягар з місця?

І хор:

— Гей, зрушимо! Гей, піднесемо! Гей, піднесемо!

Важкий каток второвує дорогу, прикочує щебінь. Метр за метром простягається чимраз далі рівненьке, вкочене шосе. І звучить над ним радісна, завзята, повна сил і віри пісня, з мелодією простою і невибагливою, але водночас захоплюючою.

— Гей, піднесемо!

Ми довго дивимось на робітників, які вкочують шосе. Вслухаємось в мелодію їх пісні. Так, піднесуть! Немає тягара, якого б ці люди не піднесли, не зрушили з місця. Це ж вони зрушили із споконвічних основ пів-Азії і скинули кайдани, що сковували руки шестисот мільйонів. Це ж вони піднесли переможний червоний прапор над країною, в якій тисячоліттями проливалися кров і піт визискуваних. Це ж вони не злякались ніяких ворожих сил, що їм загрожували й загрожують. Це ж вони будують новий Китай, чудову вільну країну чудових людей.

І коли ми бачимо сотні робітників, які снують з коромислами на плечах на будівництві доріг і залізниць;

і коли бачимо вантажників у Чунціні, які біжать нагору з кам'яними призмами, чи селян, які по пояс у болоті бредуть за плугом;

і коли силкуємось піднести важку мотику, якою скопують землю в цілих провінціях;

і коли проходимо вузькими вуличками старих, ветхих селищ;

і коли бачимо труднощі — і те, що досі не зроблене, і те, що чекає свого здійснення, і те, що виростає на шляху, здається, нездоланною горою,—

мов рефрен, бринить у наших вухах пісня робітників, що тягнуть кам'яний каток: «Зрушимо! Піднесемо!»

Ця пісня є наче відповіддю всім тим, які мають намір вболівати, чи сумніватись, чи не вірити. Вона є запорукою — рішучою й безапеляційною, а не порожньою обіцянкою.

Так, ці люди зрушать, піднесуть, подолають усі перешкоди, переборють всі труднощі. Минуть роки, може, навіть дуже небагато років, бо в Китаї час летить, мов на крилах, і механічні катки будуть трамбувати дороги, а підйомні крани скрізь переноситимуть вантажі, і автомашини заступлять рикш, а трактори оратимуть поля: робота буде легша, труд не такий важкий.

Тим, що буде, тим, що вже в дорозі, тим, що здійснюється на наших очах, дихає тут все. Надзвичайно ясно, реально відчувається тут найважливіше — перспектива. Нема сліпих завулків, є велика дорога. Це з непереможною силою відчуваємо ми, і це відчувають всі люди в Китаї. Тому вмерла раз назавжди та похмура пісня вантажників і сумна пісня бурлаків, пісня надсильної праці, праці, яка не давала жити, не давала зітхнути, праці на чуже багатство і чужу розкіш. Тепер це зовсім інша праця — для себе, для своїх, для власної вільної вітчизни. І тому з першого й до останнього дня ми бачимо те, що так вразило нас уже в першу хвилину: як радісно працюють китайці, хоч фізичне напруження часто таке велике, що, здавалося б, воно мусить вбити всяку радість. А проте не вбиває.

І скрізь найважчу працю супроводить веселий вигук, радісна пісня, усміх.

До цього ще треба додати, що вславлена працьовитість китайців, яка давно вже увійшла в приказку,— зовсім не легенда. Уряд вільного Китаю мусив довго переконувати своїх громадян, що день відпочинку, день, вільний від праці, є чимось, що належить людині. Протягом століть вони звикли працювати без відпочинку і тепер повинні були привичкаюватись до того, що можна відітхнути, що в цій праці може бути перерва, якої раніш ніколи не було.

В Шанхаї ми оглядаємо дві фабрики. Фабрика шовкових тканин була створена в червні 1953 року на базі трьох маленьких фабрик. Дві з них, що випускали трикотажні

вироби, належали гомінданівцям і оперували державним капіталом, третя, яка виробляла шовк, була приватна. Після визволення ця фабрика почала випускати сукно для армії й стала власністю армії. Згодом військо передало її державі. В перший період на фабриці працювало дев'ястот робітників, тепер їх вже тисяча двісті. З них близько чверті — чоловіки, решта — жінки.

Ми по черзі оглядаємо всі цехи. В першому жінки сортують кокони, вправно відкидають зіпсовані, з дірочками, розірвані. Пальці жінок миготять так швидко, що важко вловити рухи. Вони ніби й не дивляться на свою роботу, але непридатні кокони вилітають з-під їх рук блискавично, безпомилково.

Далі парують котли, в яких запарюють кокони. Звідти вони потрапляють в коритця, які тягнуться вздовж машин, і лежать у гарячій воді. Спритні пальці хапають кокони, знаходять початок нитки, чіпляють на шпулю по дев'ять тонких, мов павутинка, ниточок — і далі вже машина розмотує і скручує нитку. Пальці жінок, розпарені в гарячій воді — білі й зморщені, як руки професійних праль.

Із шпуль, на які машина накручує нитку, вона потрапляє на рогатки, де знов машина змотує нитки в пасма. Робітниці ручним способом скріпляють пасма, скручують у мотки, складають мотки по п'ятдесят штук; прес згнічує їх у рівні великі пачки, старанно запаковані. Пряжа готова.

В ткацькому цеху виробляють покривала на ліжка, парашутний шовк, різнокольоровий газ для весільної фати. В останньому цеху перевіряють готові вироби, знищують на них плями.

Тут ми наочно переконуємося в існуванні того, на що не раз скаржилися китайські товариші: труднощів з кадрами. Фабрику нам показує заступник директора. Він явно збентежений і нашими відвідинами, і нашими запитаннями. Він червоніє, шукає відповіді в папірцях, часто безрезультатно. Він майже нічого не може розповісти нам про робітників, про їх життя й організацію. Навіть про те, що стосується виробничого процесу, молода робітниця в цеху розповідає нам набагато краще, сміливо, складно, жодне наше питання не захоплює її зненацька. Та коли ми просимо її бути нашим провідником по всій фабриці, вона посміхається.

— Ні. Свій цех я знаю, адже я тут працюю. Але далі хай вас супроводить хтось інший.

Ми довідуємося, хто такий заступник директора. Старий спеціаліст: до визволення був директором однієї з трьох фабрик, які тепер злилися в одну.

Але видно, він не прикипів серцем до своєї фабрики. Існує мовби бар'єр поміж ним і робітниками, наче холодком віє від стін його кабінету. А втім, може, цей холодок стосується тільки нас?

Ми усвідомлюємо це ще більше, коли знайомимося з Шен Мяо-фа. Шен Мяо-фа — заступник директора другої шанхайської фабрики, яку ми оглядаємо. Тут виробляють кольорові й узористі тканини. Заступникові директора двадцять дев'ять років, він високий, худий, з завжди усміхненими очима. Через п'ять хвилин нам здається, що ми знаємо його вже багато років — він те, що зветься «свій хлопець», чарівний і такий симпатичний, що ледве втримуєшся від бажання його обняти. Ні, цей не червоніє і не шукає нічого в папірцях. Він все пам'ятає — чи це стосується виробництва, чи організації й життя фабрики і робітників. Він сам колись працював тут слюсарем, а тепер заступає директора. Директор фабрики — жінка. Її немає в Шанхаї — саме поїхала в Пекін. Шкода, що ми не можемо поговорити з жінкою-директором! В країні, де шість років тому жінка була рабинєю, позбавленою всяких прав, — це неабияк. Та, може, тоді ми не мали б нагоди стільки говорити з Шен Мяо-фа, а ця розмова — справжня примість.

Фабрика працює в три зміни. На ній 1386 робітників і серед них 120 жінок. Добова продукція — 360 метрів тканини. Після визволення випуск продукції збільшився на 140 процентів, а брак з 25 процентів упав до двох. В парторганізації 207 комуністів (з них 17 з технічного персоналу). 33 жінки — комуністки, 220 комсомольців і серед них 59 дівчат. Багато новаторів.

«Передовик міста» Сун Лін-чін має 36 років трудового стажу; він працює на фабриці з часу її заснування. Після визволення Сун Лін-чін подав 33 раціоналізаторських пропозиції, 28 з них вже запроваджені у виробництво.

Сун Лін-чін теж висунувся — раніше він був монтером, а тепер начальник електропостачання всієї фабрики.

Йому 59 років, у нього четверо синів, троє з них — вже теж робітники. Один разом з дружиною працює на тій самій фабриці, що й батько.

Є передовики й серед інтелігенції, яка працює на фаб-

риді. Один із інженерів навіть передовик у всекитайському масштабі.

— Інтелігенти, які працюють у нас, спочатку були трохи дезорієнтовані, мали різні вагання. Але потім втяглися в роботу, адже робота — найкращий вихователь, ну й працюють тепер дуже добре. Передовик у всекитайському масштабі — це вам неабияк! — весело сміється Шен Мяо-фа.

Ми оглядаємо фабрику і все її устаткування. Наш провідник з гордістю показує нам цілком ізольовані кабінки, де матеріал проходить через камери з аніліном. Це вже досягнення нового Китаю — охорона праці, охорона здоров'я робітника. На фабриці є їдальня, дієтична кухня, ясла. Вони невеличкі, бо на фабриці працює мало жінок, але цілком задовольняють їх потреби. Є й власний санаторій та будинок відпочинку.

Робітники, які обслуговують анілінові камери, одержують додатково склянку молока й двоє яєць.

Скрізь чисто, на подвір'ї дерева й квіти. Великі дошки із стінними газетами, афіші, повідомлення.

— До визволення на фабриці було 25 процентів неписьменних, — пояснює нам Шен Мяо-фа. — Тепер залишилося вже тільки 5 процентів. Всі вчаться. А найретельніше — старі. Купили собі окуляри і вчаться.

Ми ходимо з цеху до цеху. Проходимо обсаджені квітами, чистенько заметені подвір'ячка. На лаві під високими кущами, наче ілюстрація до слів нашого провідника, сидять двоє літніх чоловіків в окулярах. На колінах у кожного книжка й блокнот. Це робітники з другої зміни. Прийшли раніше і, чекаючи гудка, не гають часу, переписують щось із книжок; вони так захоплені своїм заняттям, що навіть не помічають, як ми проходимо біля них.

— Всі вчаться. Хто не вмів читати й писати — вчиться грамоти. Хто був письменний — вчиться далі.

— А ви?

Шен Мяо-фа немовби здивований нашим питанням.

— Звичайно, і я вчусь. На вечірніх курсах. Ну, а як же: я ж слюсар, а мене зробили заступником директора. Треба вчитися.

Так, вчаться всі. Малі діти й старики, молоді і дорослі. Скрізь ми натрапляємо на таких учнів — в парку, на вулиці, на порогах будинків. Зосереджено, не звертаючи уваги на вуличний рух і прохожих, заглибившись у книжку, вони старанно вимальовують пензликом ієрогліфи.

На порозі одного будиночка ми бачили сценку, гідну пензля художника, чи, може, пера історика: сидять мала дівчинка й бабуся — кожна заглибившись у свою книжку. Тільки дівчинці, видно, наука давалася легше. Бабуся повільно водила пальцем по стовпчиках ієрогліфів, зітхала, по кілька разів поверталася назад, до вже прочитаного. Та потім, мабуть, вже зовсім не могла дати собі з чимось ради й звернулася по допомогу до дівчинки, може, онуки своєї, а може, й правнучки. І дівчинка пояснювала чітко й виразно, жваво жестикулюючи малими ручками. Бабуся слухала уважно, як учень слухає вчителя. І нарешті зморщене обличчя проясніло — вона зрозуміла! Перешкода була подолана. Стара знов схилилася над своєю книжкою, водячи по ній пальцем.

Так, старі купили окуляри, щоб допомогти ослабленим очам, щоб встигнути за молодими. І не самохвальством, а найглибшою радістю звучать слова, які ми так часто чуємо, розмовляючи з простими людьми незліченних міст і сіл, з півночі аж до півдня великої країни:

— До визволення я був неписьменний. А тепер вже знаю от скільки ієрогліфів.

У цьому простому твердженні — свідчення великої правди, яку несе новий Китай. І свідчення великої сили, небувалого руху вперед усього народу. Те, що вчать діти, молодь, що вчать ті, перед ким навчання відкриває ширші життєві перспективи й можливості розвитку, — для нас просте й саме собою зрозуміле. Та коли старі, вже змучені життям жінки, заклопотані хатніми справами, зайняті вихованням купки онуків, знаходять час і охоту на те, щоб збагнути таємниці ієрогліфів, а старі робітники, замість відпочивати після роботи, купують окуляри й заглиблюються в книжки і зошити — оце явище набагато красномовніше співає хвалу новому Китаю, ніж може це зробити найчудовіша поема.

І знов, як луна, як відгомін, звучить у нас у вухах могутня й радісна пісня тих, що тягнуть величезний кам'яний каток по щебеню щойно второваної дороги:

— Гей, зрушимо! Гей, піднесемо!

Нам дано бачити, як зрушує з основ земну кулю великий китайський народ. І ці дідуся й бабусі, що вчать читати, стають для нас ніби символом величчя часів, молодості часів, коли швидкий плин життя такий захоплюючий, що ніхто не хоче залишитися поза ним, і старість перестав

бути старістю, і країна, яка має тисячолітню історію, країна, про яку так довго твердили, що вона постарілась і спинилась, встає перед нами країною радісної і сповненої віри молодості, яка ні перед чим не відступає, все може подолати.

Фабрика шовкових тканин в Ханчжоу — це швидше майстерня, ніж фабрика. Коли ми бачимо ткані картини в крамницях, коли зустрічаємо їх у квартирах, коли оглядаємо ті, що потрапили аж до нас, ми не уявляємо собі, що всі вони виробляються в одному-єдиному місці — саме на цій невеличкій фабриці в Ханчжоу. Ми думали, що таких виробництв сила-силенна. Але виявляється, що тільки ця фабрика постачає ткані картини всьому Китаю і працює на експорт.

У чималому будинку, розташованому в прекрасному саду, — чотири чи п'ять кімнат.

Фабрика існує з 1920 року, до визволення тут працювали виключно ручним способом, тепер вже є трохи електричних машин. Продукція зросла в шість разів, збільшився попит на вироби і в Китаї, і за кордоном. Втричі збільшилась і кількість робітників. Фабрика виробляє тканини з портретами вславлених діячів, з пейзажами, парасольки, скатерки.

Ми по черзі оглядаємо різні стадії виробництва.

Спочатку художник малює картину, яку згодом перенесуть на тканину. Малюнок наколами, крапками переносять на картон, і таким чином одержують шаблон. Потім вже тканину тчуть на ручному або механічному верстаті.

Тепер ми, нарешті, трохи орієнтуємося в різниці цін і гатунках узористих тканин.

Найпростіша з них і найдешевша — тканина з білих і чорних шовкових ниток. Дорожча — теж білі й чорні нитки, але на готовій тканині ручним способом домальовуються кольорові елементи. І нарешті — тканина з кольорових ниток — тут буває до двадцяти восьми барв і відтінків.

Чим більше кольорів, тим тканина товща, цупкіша і, звичайно, дорожча. Ми ще бачили в крамницях малюнки, просто надруковані на шовку. Вони найдешевші. Але виробляють їх, мабуть, в іншому місці, не тут.

Розцвітають під пальцями майстрів трояндові кущі, з'являються журавлі, що стоять над водою, ніжні лінії осипаних квітами гілок, краєвиди Ханчжоу в усі чотири пори року, мавпи, які лазять по деревах, пагоди, містки, озера

й гори, зарості бамбука. Природа та сама, що й на малюнках китайських художників,— чарівна, лагідна, відтворена тонко й ніжно.

Вся фабрика схожа, власне кажучи, на велику художню майстерню. Багато світла й повітря, машини працюють тихо, і ще тихше працюють схилені над мотками шовку люди.

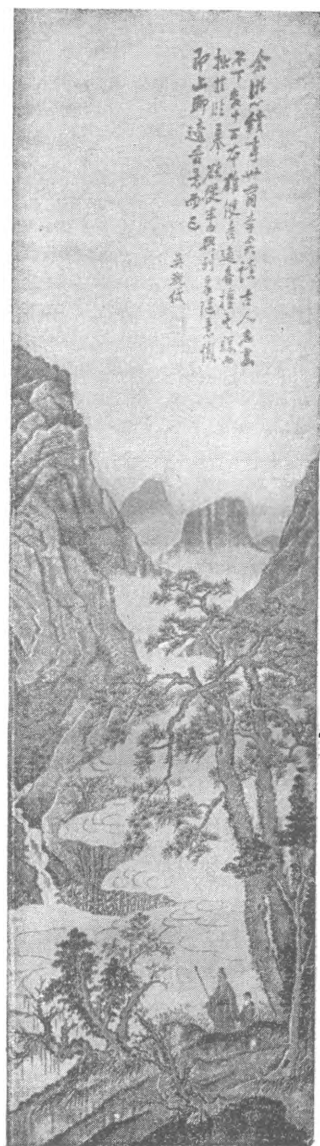
Не знаю, що про ці вироби думає художник,— я могла б відмовитись від портретів уславлених діячів, хоч вони, напевне, кращі й більше схожі, ніж ті, якими ми прикрашаємо у нас фронтони будинків на свята й в урочисті дні. Але квіти й тварини, дерева в золоті осіннього листя і в рожевому серпанку весняного цвітіння мені таки подобаються. Щиро в цьому признаюся, навіть якби це мало бути доказом поганого смаку.

Коли ми говоримо про фабрики, нам часто доводиться чути визначення «відсталий робітник», «відсталий майстер», «відсталий інженер». Ми просимо, щоб нам докладно пояснили, що це значить, який зміст вкладено в ці слова, тим більше, що ми відчуваємо за ними якусь даже важливу й часто актуальну проблему. Відсталі люди утруднюють процес розвитку, стають перешкодою на новій дорозі.

Нам пояснюють: «відсталий робітник» — неписьменний, аполітичний, коло його інтересів обмежене власною родиною й працею. Він був відданий власнику фабрики, все життя тяжіє над ним те, що хазяїн колись в молодості чи в дитинстві допоміг йому, давши роботу.

Відсталий старий майстер не хоче ділитися своїм досвідом з іншими, він ворог усяких раціоналізаторських думок і вдосконалень, тому що боїться втратити свою «чашку рису». Цікаво, як мова відбиває життя. Праця, заробіток — це й була ота «чашка рису». І тому добрий майстер знаходив «золоту чашку рису», хазяїн погрожував робітникові, що «забере в нього чашку рису» або «розіб'є його чашку рису». Такий старий майстер чи робітник, які звикли, що раціоналізація завжди йшла на користь хазяїну й зменшувала кількість робітників на фабриці, бояться її й досі, дивляться на неї неприязно й підозріло.

Життя робітника до визволення мало свої специфічні, чисто китайські риси, крім спільних для всіх капіталістичних країн. Гомінданівські профспілки були теж формою і знаряддям визиску, були тісно зв'язані не тільки з поліцією, але й з гангстерами. Часто хазяїн фабрики був ви-

значним діячем профспілкової і одночасно гангстерської організації. Це стосувалось також директора та управителя фабрики. Найбільш безпосередньо робітник стикався з управителем — і найчастіше ненавидів цього управителя, називаючи: «пройдисвіт, собача нога».

Справа з «відсталими інженерами» стоїть трохи інакше, і важко її зрозуміти, не знаючи ролі й становища інженера за старих часів.

Інженери були зовсім відірвані від робітників, почували себе набагато вищими від них, становили зовсім іншу суспільну верству, особливо ті, які навчалися за кордоном. Вважалося, що найкращі спеціалісти — це вихованці навчальних закладів Сполучених Штатів. Далі йшли ті, які вчилися в Англії, потім спеціалісти, що вчилися в Японії, і на останнє місце ставили тих, які здобули спеціальну освіту в себе на батьківщині — в Китаї.

Взагалі, інженерами на фабриці майже завжди були родичі хазяїна. Якщо не його власні сини чи племінники, то зяті — інженер одружувався з донькою фабриканта і таким чином ставав на фабриці представником його інтересів.

Закордонне виховання, закордонні впливи були сильні в середовищі капіталістів, часто проникаючи в середовище інтелігенції. Батько, наприклад, був професором — його син закінчував політехнічний інститут у Сполучених Штатах і, повернувшись на батьківщину, одружувався з донькою хазяїна фабрики.

В такому середовищі було модно говорити по-англійськи, давати дітям чужоземні імена, молодь з захватом дивилася американські гангстерські й ковбойські фільми і прагнула жити, як герої цих же американських фільмів. Молоді люди одягались по-європейськи, носили американські галстуки з атомними бомбами, проводили час в ресторанах, де танцювали бугі-вугі й інші модні американські танці, відвідували гральні будинки, часто взагалі не вміли писати по-китайськи і користувались виключно англійською мовою.

Ясно, що для інженера з цього середовища визволення не було визволенням, і його «відсталість» має інший характер. Тут ішлося вже не про «чашку рису» — ішлося про щось значно більше. Про систему поглядів на світ і на життя. Про принципове ставлення до великих змін, до нового ладу, нових порядків, нового способу праці, нових відносин з робітником. І навіть від тих, кого не єднали

з фабрикантом родинні зв'язки, переборення старих навичок і поглядів вимагало великих зусиль і багато часу.

Зрозуміло, що, знаючи про все це, ми з неабияким інтересом чекаємо на зустріч вже навіть не з інженером, а з фабрикантом. Із справжнім фабрикантом, власником кількох фабрик, на яких працює понад п'ять тисяч робітників.

Культурний літній добродій сидить у нашому номері в готелі.

Як він погодився з новим ладом, з новими порядками в Китаї?

Видно, це було йому не так важко — він не тільки власник фабрик, а й депутат Всекитайських зборів народних представників, член Народної політичної консультативної ради Китаю, бере участь в русі за мир. Пояснення цього явища просте: він не був зв'язаний з іноземним капіталом, належав до патріотично настроєної буржуазії, тієї, яка сьогодні співробітничала з державою й урядом. Він оповідає про становище фабрикантів і китайської промисловості до визволення.

Японці були головними ворогами китайської текстильної промисловості. Вони захопили в свої руки ринок бавовни. Коли з'являлась високосортна бавовна, у китайських промисловців не було капіталів на великі закупки. Вистачало грошей, щоб закупити запас на місяць. Японці купували запас на півроку.

Оскільки бракувало капіталу, треба було забезпечити швидкий обіг: виробити текстиль і зараз же його продати. Купівельна спроможність головного споживача — селянина була не завжди однакова. Вона залежала від урожаю, від пори року. Коли попит був менший, — ціни падали і це зараз же використовували спекулянти й чужоземці, скуповуючи дешеві товари.

Це завдавало збитків і промисловцям, і селянам. Китайські промисловці банкрутували, їх підприємства переходили в руки японців. Доводилося брати позики у компрадорів-капіталістів, які діяли в інтересах чужоземців, а ті використовували найменшу від них залежність. Банки здебільшого перебували під іноземним контролем і провадили свою політику так, що підривали китайську промисловість.

Під час війни з Японією китайська текстильна промисловість зазнала величезних втрат. Японці спеціально бомбардували й нищили фабрики. А після капітуляції Японії прийшов американський імперіалізм. Американці почали

ввозити свою бавовну по демпінгових цінах, і це розоряло селян. Вони перестали вирощувати бавовник, бо це вже було не вигідно, переходили на інші культури. Американці ввозили бавовну, а готові тканини вивозили потім до південно-східної Азії й інших країн, заробляючи на низькій платні китайського робітника. Шістдесят процентів торгівлі бавовною зосередилося в руках американців — якщо вони не постачали того, що треба, фабрики залишалися без сировини. До того ж американська бавовна була поганої якості та ще й злежана.

А ціни на товари весь час зростали. Почалась інфляція. В 1948—49 роках крамниці стояли порожні, селянин не міг придбати бавовняного матеріалу, процвітала спекуляція.

Після визволення все змінилося. Зросло виробництво бавовни, поліпшилася її якість. Спочатку промисловці спільно з державою заснували організації, які скуповували бавовну.

Згодом потреба в цьому відпала, бавовну тепер заготовлює кооперативна організація, яка передає її тресту, і промисловці одержують сировину в плановому порядку. Трест забирає готову продукцію, забезпечуючи фабрики певний прибуток.

— І це вигідно?

— Звичайно, вигідно. Не треба турбуватися ні про сировину, ні про збут. Працую собі спокійно.

Раніше був постійний страх, постійний ризик, вічне побоювання банкрутства, яке повсякчас висіло над головою.

Тепер головна турбота — поліпшення якості й зниження собівартості. На це ми й спрямовуємо енергію, яка раніше марнувалася на безглузду шарпанину й безнадійну боротьбу з сильнішим закордонним капіталом.

— А як же з прибутками фабриканта?

— Тепер є точно визначений прибуток, який не підпадає ніяким коливанням. Немає страху перед завтрашнім днем.

Продуктивність праці робітника зросла на сорок процентів. На фабриці змінилися відносини, піднісся рівень життя робітника. На приватних фабриках, так само, як і на державних, додержують правил охорони праці. Є лазня, амбулаторія, їдальня, ясла, видають премії.

Фабрикант перестав залежати від компрадорів, за спиною яких стояв англійський, американський і французький капітал, звільнився від спекулянтів і гангстерів, з якими

раніш, хотів він цього чи не хотів, повинен був ділити свої прибутки.

Знову гангстери? Ми раз у раз чуємо це слово, розмовляючи з селянами, з робітниками, з інтелігентами чи, як оце зараз,— з фабрикантом.

Але найбільше говорять нам про гангстерів у Шанхаї. Звичайно, це ж завжди було найлюдніше місто в Китаї, великий порт, де схрещувалися і сходилися нитки міжнародної торгівлі й міжнародних колоніальних інтриг. Недаремно ж старий Шанхай так часто фігурував у кримінально-пригодницьких романах багатьох європейських письменників.

— Розкажіть нам, нарешті, що там, в біса, є, чи швидше, було з цими гангстерами? Всі про них згадують.

— Нема нічого дивного, що згадують. Гангстери були кошмаром Китаю до визволення. Це була таємна спілка — таємна, зрештою, тільки до певної міри, бо діяла вона зовсім не таємно. Вона була зв'язана з капіталістами, з банкірами, з урядом і поліцією. Її сітка вкривала всю країну, сягала в найдальші закутки. Вона накладала своє тавро на всі події, мала величезний вплив і можливості.

Кажуть, що Чан Кай-ші теж був членом спілки гангстерів.

Ми слухаємо. Виявляється, на чолі спілки стояв ватажок, який мав у своєму розпорядженні величезну кількість помічників і готових на всякий злочин озброєних людей, котрі виконували всі його накази. В бандах, на які розподілялася спілка, були свої закони, що їх неухильно виконували, своя сувора дисципліна, свої суди, які безжально розправлялися з неслухняним чи бездіяльним членом організації.

Гангстери мали власні ресторани, театри, кіно, кубла розпусти й шулерські будинки. Вони тримали в своїх руках пристані, збираючи данину з рибалок та мешканців джонок.

В самому Шанхаї діяли дві великі банди гангстерів: Чім-бань — блакитна банда й Хін-бань — червона банда. Вони мали свої філії в інших містах. Грабували, торгували жінками, крали дівчат, стягали з крамниць та з власників будинків податки, які самі ж визначали, поділивши весь Шанхай на райони своєї діяльності. Вони вважали себе за опікунів і господарів міста, брали данину з селян, які везли товари на ринок, з перевізників на річці, займалися контрабандою, тероризували населення, яке боялося їх смер-

тельно, але було беззахисне, почувало, що воно цілком в їх владі.

Гангстери не обмежувалися грабунками й бандитизмом, вони відігравали також велику політичну роль, були збройною рукою реакції в боротьбі з робітничим класом і революційним рухом. Під час страйків вони вбивали робітників, руйнували їх оселі, вбивали родини. Чинили замах на революційних діячів, робітників, інтелігентів, студентів. Користувались револьвером і ножом, дубинкою і кастетом, і ще іншими, не такими ефектними, але набагато небезпечнішими засобами.

Вони деморалізували, розкладали робітників, затягаючи їх в шулерські будинки, в шинки, в кубла розпусти. Звичайно, коли траплялася нагода, вони не гребували влаштовувати справи не тільки китайських банкірів та капіталістів, а й японських інтервентів і американської розвідки.

Огамани банд одягалися по-європейськи, розмовляли англійською мовою, переймали європейські манери і спосіб життя. Це була своєрідна гангстерська аристократія. Їх підлеглі одягалися по-китайськи, але навіть з зовнішнього вигляду їх легко можна було пізнати — були в них деякі характерні прикмети, а саме: шапка набакир, закачані рукава, розстебнутий комір. Часто чорні окуляри. На тілі татуїровка — дракони, голі жінки. За шкарпеткою ніж.

Коли в сорок дев'ятому році було визволено Шанхай, ще довго тривала боротьба з гангстерами. Її провадили власті з допомогою населення, яке з усіх сил допомагало місту скинути з себе цей кошмар, що душив його довгі роки.

В п'ятдесят другому році проведено енергійну кампанію проти контрреволюції, головною опорою якої стали гангстери. В квітні протягом однієї ночі їм завдано остаточного удару, який довго готувався. Заарештовано отаманів гангстерських банд, гомінданівських шпигунів, диверсантів, які всі разом утворювали одну велику сітку, діяльність якої була спрямована проти нового Китаю. Почалися публічні судові процеси, коли на величезних радіофікованих мітингах в присутності тисяч людей допитували гангстерів, слухали свідчення їх вцілілих жертв, публічно виносили вирoki. П'ятдесят другий рік розбив гангстерські банди, вимів їх з життя.

Але цей розділ минулого ще не завершений — і не буде завершений, доки діють і користуються підтримкою іноземних сил зрадник народу Чан Кай-ші і його кліка, яка не

може примиритися з тим, що китайський народ скинув з себе споконвічні пута й перестав бути рабом і постачальником багатств для невеличкої купки людей. Цей розділ минулого не буде завершений, доки уряди далеких країн будуть асигнувати мільйонні кошти на диверсійну діяльність у вільних країнах.

Недобитки гангстерських банд, які вціліли від розгрому й поки що не потрапили до рук правосуддя, агенти, яких засилає з-за кордону Чан Кай-ші, пішли в глибоке підпілля, але не відмовились від своєї діяльності, хоч сьогодні силою обставин вона повинна мати інший характер.

В Тяньцзіні і в Шанхаї ми бачили на вулицях плакати, які сповіщали населення про затримання злочинця та про кару, яка спіткала гангстера.

Чим більше, чим густіше залюднене місто, тим легше сховатися ворогу. Але сьогодні це вже тільки залишки похмурого, старого життя, рештки, винищувані швидко й рішуче, що з ними успішно бореться китайська влада з допомогою населення.

І як про щось давно минуле може тепер згадати про гангстерів рикша в Кантоні.

— Я був наймитом на селі. Жилося тяжко, і я вирішив піти до міста. Думав, там легше буде з роботою. Але виявилось, що і в місті багато, дуже багато таких, як я, і роботу знайти важко. Тоді я пішов працювати на тартак. Та коли я захворів, хазяїн сказав, що я симулюю, і мене вигнали, а коли я одужав і прийшов знов, мене не прийняли назад. Досить було інших, дужчих, здоровіших від мене. Це було в сорок п'ятому році. Тоді я став рикшею.

Але стати рикшею теж було не так просто. Щоб дістати дозвіл, треба було дати хабара гомінданівському чиновнику, а хабар був великий — кілька сот гонконгських доларів. І за візок треба було платити; його здавали в оренду за три з половиною юаня на день, а заробити можна було в найкращому випадку п'ять юанів на день. Отже, доводилось позичати гроші у лихваря, лихвар брав 40 процентів на місяць. Від заробітку залишалось півтора юаня на день. Як з цього заплатити проценти? Як повернути борг? Як утримати родину? Ми іли самі висівки, і то ще добре, коли вони були.

А як сяде у візок гомінданівець, то ніколи не платить, а якщо зажадаєш грошей — б'є револьвером. Там, де могло бути більше пасажирів, краді, просторіші вулиці, все три-

мали в своїх руках гангстери. Якщо ти не член їх організації, поламають велосипед, виженуть. Ночами не можна було працювати, бо вночі гомінданівці ловили людей до своєї армії. Привезеш пасажирів, а він каже: ходім до мене на квартиру, там тобі заплачу. А там вже чекали, хапали і відправляли до армії. Отже, ми боялися працювати вночі й через те ще менший був заробіток.

Маленький, щуплий Шу Бін, кантонський рикша, оповідає про своє життя, стримано жестикулюючи гарними, як в усіх китайців, руками. Він прийшов на дев'ятий поверх нашого готелю босий, в робочому вбранні — чорних штанях і курті. Такий маленький, тендітний — просто важко повірити, що він протягом багатьох годин підряд може крутити педалі велосипеда.

— Чи в Китаї ще є рикші? — часто питають нас.

Є. Їх дуже багато. В самому Кантоні їх понад шість тисяч. І будуть існувати ще довго.

Справа з рикшами — теж одна з проблем, що впадає нам в очі з першої ж хвилини і зовсім не така проста, як здається на перший погляд.

До визволення рикші, так само, як і люди з джонок, були чимось на зразок нижчої, упродовженої касті. Кожен пасажир міг ударити, вилаяти рикшу, кожен поліцай міг побити його до неприємності — ніхто ніколи не став би захищати рикшу. Знущання з рикші було явищем природним і звичайним.

Профспілка, яка тоді існувала, була теж ще одним знаряддям визиску — її керівники, гомінданівці, брали високі внески: це була просто данина, яку вони накладали на рикш, данина, якої не можна було не платити, бо тоді ти міг втратити не тільки велосипед чи візок, а й життя.

Після визволення утворено справжню профспілку, яка турбується про умови праці й побут рикш. Вони дістали всі політичні права, нарівні з іншими громадянами.

Наш гість — теж один з членів районного профспілкового комітету. Один з рикш — депутат міського управління, 12 — депутати районних комітетів.

Для рикш організовано курси. Шу Бін до визволення не вмів навіть розписатися, тепер він знає понад дві тисячі ієрогліфів і вчиться далі. Він до того ж так добре вивчив арифметику, що йому доручили вести фінансові справи у своїй профспілці.

Крім спілки, рикші мають комітет взаємної допомоги — щось на зразок нашої каси взаємодопомоги. Працюють вони вісім годин на день. Рикш, які не мають велосипедів, а самі тягнуть візок, біжучи між дишлами, залишилося вже дуже мало, і вони возять не людей, а виключно товари.

Справді, рикш без велосипедів ми майже не бачили, ми могли б порахувати їх на пальцях — і до того ж ні разу не зустрічали їх у великих містах, а тільки в невеличких містечках або в селищах.

— Звідки ви тепер берете велосипеди?

Відповідь для нас зовсім несподівана.

— Орендуємо у капіталістів.

Якусь хвилину ми сидимо, розкривши рота. Справді: треба ж пам'ятати, що ми — в Китаї і ще кілька днів тому розмовляли з хазяїном фабрик. Що тут ще є фабриканти, капіталісти, хоч про це так легко забути, хоч цього так легко не помітити в бурхливій, кипучій хвилі всього нового, нечувано нового, що проходить безперервно перед нашими очима. Що ж це за капіталісти, які по-давньому живуть на гроші від оренди велосипедів?

— Є різні. Є багаті, які мають по кілька десятків, навіть по сто велосипедів і візків. А є й такі, що мають по кілька штук, два чи три.

Гм... Капіталіст, все багатство якого становлять два чи три велосипеди... Але може...

— Скільки ж платять за оренду?

— Зараз же після визволення було підписано новий договір. Якщо перевести на рис — тоді можна було заробити за день п'ять кілограмів рису, а за оренду платили один кілограм. (Примітка автора: ради бога, не заглиблюйтесь в математичні обчислення. В Китаї рис — зовсім не рис, а щонайбільше — чорний хліб). А в п'ятдесят другому році було підписано новий договір: плата за оренду — шістнадцять фанів на день, при денному заробітку — два юані п'ятдесят фанів.

— А скільки коштує велосипед?

— Двісті юанів.

В темних очах рикші поблискують веселі вогники. Ми швидко підраховуємо: шістнадцять фанів на день — коли ж капіталістові повернуться гроші за велосипед, тобто коли з шістнадцяти фанів виросте двісті юанів? Рахунок досить простий: на це потрібно близько чотирьох років. А де ж і коли почнеться заробіток? І чи витримає велосипед

протягом чотирьох років щоденну восьмигодинну роботу педалями?

— І не набридло ще капіталістові брати з вас оренду?

Шу Бін відразу розуміє, що це жарт. Він сміється.

— Що ж, договір є договір. Подобається чи ні, а повинні виконувати.

Ну, звичайно. Те, що нас злякало в першу хвилину, в житті виглядає трохи інакше. Хоч я так і не розумію до кінця цю складну профспілкову математику та цих власників велосипедів, які по суті займаються переливанням з пустого в порожнє, чи ще гірше — кидають на вітер власні гроші.

Нашому рикші тридцять вісім років, родина його складається з трьох душ — матері, дружини і дворічної доньки.

— Тільки одна донечка, і така малесенька? — дивуюсь я, звикнувши до відповіді: «дев'ять», «дванадцять».

— Запитання щонайменше безтактне! — звертає мою увагу Корнійчук, але моя безтактність зовсім не була випадковою, і я дістаю саме таку відповідь, на яку й сподівалась.

— До визволення я був занадто бідний, щоб одружитися. Багато з нас, рикш, не могло одружитися до визволення. І я одружився недавно, після визволення.

Ми частуємо його чаєм і фруктами.

Цей босий веселий чоловік, який прийшов до нас просто від свого велосипеда на вулиці, поводить за столом, як вихована світська людина. Їсть і п'є делікатно, не маніжить, не відмовляється, але водночас поводить якось надзвичайно стримано і тактовно.

Я згадую, що у мене в чемодані ще є московські цукерки в кольорових папірцях. Ми дістаємо цукерки і коробку цигарок з краєвидом Москви. Шу Бін приймає їх з радістю і прощається з нами, прохаючи передати від нього привіт робітникам Радянського Союзу, радянським людям. Він виходить з кімнати сяючи, його проводжають до ліфта наші перекладачі.

— Підє зараз додому, дасть дитині цукерки, запалить цигарку, — кажу я. Але наш перекладач, який вже повернувся, поправляє мене.

— О, ні. Він оце сказав нам, що іде в спілку, попросить, щоб скликали збори, і розповість на них про зустріч з радянськими письменниками, покаже всім подарунки, покаже краєвид Москви на коробці з цигарками, покаже, які в

Москві роблять цукерки, і тільки після цього занесе їх додому.

Зрозуміло, це ж не «відсталий робітник» — це профспілковий діяч. І це — китаець. Він хоче поділитися своєю радістю й своїми враженнями з товаришами із спілки, з товаришами по роботі. Це не просто людина, яка виконує ту чи іншу роботу, а член нового суспільства нового Китаю. Адже даремно кілька хвилин тому, на запитання: як рикші ставляться до нового ладу й нових порядків? — цей маленький смуглявий чоловік гордо випростався й відповів:

— Рикші Кантона підтримують новий уряд, бо це наш власний уряд.

І відразу ж пояснив, що ця підтримка — не тільки слова, а й дії. Рикші допомагають підтримувати порядок у міському транспорті, порядок на вулицях, пильнують, щоб на зупинках завжди була достатня кількість велосипедів, самі стежать за цінами, які тепер вже є сталими, виходячи з відстані «від університету до мосту» — тобто, приблизно кілометр. Вони почувають себе рівноправними господарями міста, рівноправними господарями вулиць, що їх протягом восьмигодинного робочого дня багато разів перемірюють на своїх велосипедах.

Треба взяти до уваги, як це мало в китайських містах автомашин, щоб зрозуміти, в якій мірі стан внутрішнього міського транспорту залежить від вправності рикш.

Автомашин мало, дуже мало, нема таксі, й не попереджена про це людина, яка вийде з вокзалу, ну, хоча б у Пекіні, — неодмінно опиниться в скрутному становищі.

Вона не побачить ніяких таксі — на пасажирів чекають тільки десятки рикш. А для радянської людини просто психологічно неможливо сісти в колясочку рикші. Я ніколи не думала про це раніш, але відчула з першого ж моменту. І відразу зрозуміла зміст історії, яку нам розповіли потім: хтось із наших в не зовсім (видно, дуже не зовсім) тверезому стані сів у візок рикші. І раптом, коли його овіяло свіжим повітрям, зрозумів, що сидить у візку рикші і його везе людина на велосипеді. Він зупинив свого возія, примусив його помінятися з собою місцями й відмахав на велосипеді всю дорогу назад, одвізши переляканого рикшу на місце його стоянки.

Так, є щось принизливе в користуванні такими послугами з боку іншої людини. В Китаї до цього звикли, не звертають на це уваги різні чужоземці, але якщо ми бачи-

мо у візку рикші європейця, то знаємо напевне, що це не може бути хтось із Радянського Союзу.

Те, що ніхто з радянських людей не користується послугами рикш, спочатку викликало деяке непорозуміння. Представники профспілки звернулися до нашого посольства: в чому річ? Чому такий бойкот? Адже вони на цьому втрачають!..

Звичайно, втрачають. Мали рацію, висловлюючи претензії. Але й ми маємо рацію — хоч нам, може, важко це довести, важко пояснити, але наше переконання тверде і непохитне.

Не знаю: але я дивилась на китайців, які сиділи у візку рикші, як на явище нормальне. На європейців — як на обурливе. А втім, у мене ще, можливо, рефлекс був особливо сильним — мені спали на думку фотографії варшавських вулиць під час гітлерівської окупації. Двоє гітлерівських офіцерів розвалилися в невеличкому візку: нога на ногу, цигарки в зубах, нахабні пики — і везе їх схилений над рулем велосипеда польський хлопець.

І водночас ясно, що професія рикші ще не так швидко буде ліквідована. Щоб це могло трапитись — повинні з'явитися десятки тисяч автомашин в тисячах китайських міст. Повинні ринути ріки нафти з щойно пробитих свердловин. Повинні знайти собі інший заробіток ці десятки тисяч людей, які сьогодні крутять педалі, тягнучи оббиті білою матерією візки в Пекіні, обиті червоною матерією візки в Кантоні.

Хоча до кінця, остаточно, я зрозуміла, що таке рикша, не в новому Китаї, а в Гонконгу, де все збереглося в такому вигляді, як було й тут до визволення. Але Гонконг — це вже зовсім окрема історія, історія резервату, де ми живим і існуючим побачили старий Китай, якого вже нема і ніколи не буде.

Прощаючись з нашим рикшею, ми бажаємо йому, щоб якнайшвидше настав день, коли він сяде за руль автомашини. Шу Бін сміється.

Він не тільки вірить, він знає, з усією певністю знає, що такий день настане. Коли не тільки він, а й усі рикші Китаю перестануть бути рикшами й розповідь про те, як їх діди бігали босоніж по розпеченому бруку, везучи у візках товстих дам і гомінданівців, що товкли рикш револьверами, як їх батьки крутили педалі велосипедів по вісім годин на день, стане для китайських дітей чимось таким

далеким і нереальним, як сьогодні для наших дітей — розповідь про кріпацьке життя їх дідів.

І це буде скоро, скоріше, ніж може здатися сьогодні, бо життя в Китаї йде, мчить, рветься вперед, як велика кипуча ріка, переборюючи протягом одного дня перешкоди, на подолання яких раніше потрібно було багато років.

Мчить, як ріка, і переборює ріки.

В Тяньцзіні віє холодний вітер, іде дощ із снігом. Один з перших днів березня. Щоб ми могли оглянути Новий порт, нас одягають в хутряні пальта.

Дорогою бачимо, що все навколо біле.

— Стільки снігу! — дивуємося ми.

Але це не сніг. Це сіль.

Сіль білою крайкою облямовує калюжі, широкою смугою лежить на берегах невеличких ставків, білі гори з лівого боку дороги — це гори солі; їх поверхня наче вкрита застиглою лавою, але то не лава, а сіль, темна від глини і грязюки.

В порту насипані довгі дамби, які врізаються далеко в море. З правого боку тече Морська ріка, що несе з собою величезні маси намулу й замулює порт. Від неї захищаються греблею. Весь порт — це завоювання нового Китаю, це тяжка праця людських рук, вічна боротьба з мулом, який напливає й напливає без кінця, замулюючи дно, витискаючи воду, намагаючись заволодіти морським узбережжям. Де-не-де підйомні крани, машини. Але їх ще мало. Людські руки насипають загати й греблі, людські руки вичерпують мул, людські руки відтискають чимраз далі Морську ріку, далі й далі протягують греблю, поглиблюючи морський басейн. Людські руки навантажують і розвантажують кораблі. Погойдуючись, ритмічним кроком біжать з ношею вантажники.

На пристані два радянських судна — одне величезне наливне, яке прийшло по олію, друге маленьке. Далі стоїть французький пароплав. Море жовте, замулене, віддалік час від часу пролітають великі альбатроси.

Ми йдемо далі, туди, де ще тривають роботи по розширенню порту, а потім в контору начальника, де нам показують плани й креслення. Так порт виглядав ще недавно. Так виглядає сьогодні. А так виглядатиме завтра. Начальник порту оповідає про роботу і плани на майбутнє. І ми знаємо: те, що він нам показує, — не тільки план на папері. Він вже бачить, як повністю приборкають Морську ріку,

бачить остаточну перемогу над мулом, бачить зростання порту, ліс кранів на узбережжі, гуркотливі мотори, десятки й сотні кораблів, які причалюють до кам'яного молу Нового порту.

І, як рефрен, звучить над усім пісня, якої ми в Тяньцзіні ще не знаємо, але яка, починаючи з Нанкіна, лунатиме в нас у вухах і серці, пісня-вигук робітників, що тягнуть кам'яний каток: «Піднесемо! Зрушимо!»

Так. Новий порт стане ще більшим, ніж зараз. Остаточно скориться людині примхлива Морська ріка. Крани нестимуть вантажі, які сьогодні ще тягне вантажник. А може, він вже й не тягне їх зараз, у цю хвилину, коли я пишу ці слова? Новий Китай зростає так, як росте деревце манго в оповіданні про індійських факірів. На очах глядача факір садить у горщик зернятко, на очах глядача воно проростає, випускає стебло, листя, здіймається вгору, розвивається, досягає зросту людини.

Я не бачила «чар» факіра з деревцем манго. Але бачила, що лише за кілька років зроблено в Китаї. І саме тому я не впевнена, чи те, що я пишу про Новий порт сьогодні, через два місяці після перебування в ньому, ще відповідає дійсності.

Начальник порту не був балакуном, мрійником, який захоплюється нереальним видінням далекого майбутнього. Він був саме тим, хто втілює це видіння в життя, і в словах його звучала ця впевненість, яку ми чули тут в словах стількох людей — людей-творців, людей-будівників, ця ж впевненість, яка стала й нашим глибоким переконанням: сьогодні ясніше й краще, ніж було вчора. Завтра буде ясніше й краще, ніж сьогодні. І тому березень — в серпні стає вже історією.

Але хоч за ці дні могло змінитися дуже багато, не змінилося, напевне, одне: наполеглива творча праця, віра в сили народу, віра в сили країни й держави. Та віра, про яку стара євангельська притча казала, що вона зрушує гори. Але сьогодні зрушення гір здається нам дитячою забавою. Віра переносить величезну китайську країну з мороку недолі й злиднів у лави країн, які крокують на чолі розвитку не тільки Азії.

НА СУХОДОЛІ Й НА ВОДІ

Як живуть китайці? Як там стоїть житлова справа? Чи змінилося щось з давніх часів?

Не так просто відповісти на ці питання, якими засипають нас цікаві. Неможливо відповісти коротко, кількома фразами.

Як стоїть житлова справа в Китаї? Нам на це питання дав найповнішу відповідь Шанхай.

Шанхай — адже саме так звалось в старому, царському Донбасі селище, де в бараках, землянках і мазанках жили гірники. Звідки взялась на Україні ця назва? Справжній Шанхай пояснює нам і це.

Ми ідемо в західну частину міста, в район Паньцзявань. Важко собі взагалі уявити таке згромадження людей. Одна біля одної малесенькі хатки, між ними вузьенькі вулички — проходи, плутанина вуличок, мов лабіринт. Ціле величезне місто.

Побачивши нас, сунуть з будиночків юрби людей. Насамперед діти, але є з ними й дорослі. Буквально юрби. Вони висипають з відчинених дверей, стоять шпалерами в кілька рядів, незрозуміло, як досі вони могли вміститися в цих малих будиночках. А їх ще ж залишилося там багато — вони тісно заповнюють входи в будиночки, голова над головою від порога, аж до одвірка.

Авто посувається поволі, майже доторкаючись до людей. А коли вулички стають для нього надто вузькими, — ми виходимо й ідемо пішки. Як пробратися крізь цю тісну юрбу? Та китайська юрба не схожа на інші. Відразу перед нами відкривається вузьенький прохід, ми бачимо його ще

здаєка перед собою, наче струмочок, який тече прямо, прокладаючи собі дорогу крізь хащу. І це відбувається само собою, без ніяких знаків, без будь-чєї команди. Ніхто не займає цього проходу, ніхто не пхається наперед, дальші ряди не натискають на ближчі, ніхто не заступає дороги. Ми ще раз стверджуємо тут дисциплінованість китайців, яка дивує нас на кожному кроці. Це власне не юрба — це організована громада людей, де кожен пильнує порядку і кожен має глибоке почуття цього порядку.

— Суленьїнь! Суленьїнь! Радянські люди! — чуємо ми навколо себе слова, повторювані з уст в уста голосами дітей, чоловіків і жінок. На нас дивляться тисячі чорних приятних очей, нам всміхаються тисячі уст.

Ми заходимо до однієї з хаток, бо, мабуть, лише так можна назвати цей будиночок з тонкими стінами і латаним дахом. Тут живе робітник з млина, його жінка працює на ткацькій фабриці, зараз її нема вдома. Біля входу нас гостинно вітає бабуся — мати, човгає дрібними кроками, весело всміхається, наливає нам обов'язковий чай з великого термоса.

Сидимо за столом у невеличкій кімнатці. Під стіною щось схоже на буфет, на ньому кілька термосів, картинки, фотографії. На білених стінах паперові оздоби — це залишилося від Нового року, який тут святкують не взимку, а навесні. Кольорові картинки, паперові квіти, вирізані з паперу візерунки. Поруч кухонька — над піччю, чи швидше, на печі — червонолиций бог домашнього вогнища. Стоїть начиння, по глиняній долівці ходить курка. За кімнаткою, в якій ми сидимо, є ще одна, майже темна, — це спальня. Тапчани, мати, скручені рулоном ковдри. Все малесеньке, мікроскопічне, весь будиночок, це, власне, халупа, яка ледве тримається купи, справжня хатка на курячих лапках. І тут живе робітник з дружиною, матір'ю та шістьма дітьми, від малесенького, ще на руках, до тринадцятирічного, який під час наших відвідин саме повертається із школи.

Другий будиночок. Запрошує нас до нього молода вродлива жінка. Кімната більша, ніж та, яку ми щойно бачили, більше паперових оздоб під стелею і на стінах, меблі, убрання і постелі свідчать про значно більший достаток. Тут живе поки що тільки двоє — вони побралися лише недавно. Чоловік працює в аптеці.

Так, всередині трохи інакше, але будиночок такий самісінький — хатка на курячих лапках, як і всі будиночки тут.

Нескінченні вулиці, вулички, завулочки малесеньких при-
тулених одна до одної халуп. Що в цих майже прозорих
будиночках діється в холод і дощ? Як вони витримують
вітер? Як у них вміщується така величезна кількість дітей
і дорослих? Як тут взагалі можна жити?

— Ми показуємо вам усе, нічого не хочемо від вас при-
ковувати,— кажуть нам китайські товариші. Справді, нам
показують усе таким, як воно є, адже самі ми ніколи б
сюди не потрапили. Це селище жахливе. Ми бачили в Римі
бездомних, які ховалися від сонця й дощу під клаптем міш-
ка на в'язці соломи. Але ж це були бездомні. Тут робітник
з млина говорить про свій будиночок навіть з відтінком
гордості, видно, що він його любить. (Будиночок до того ж
є його власністю). Ці малюнки на стінах, ці паперові
оздоби свідчать, що оті халупи є не тільки дахом над го-
ловою (дуже умовним), а справді оселею. Найнужденнішою
оселею з усіх, які нам доводилося зустрічати. І живуть в
них тисячі, тисячі людей.

Тільки...

Тільки й тут тепер стало вже не так, як було раніш.
І тут магічне слово «визволення» звучить ясно і повто-
рюється з уст в уста. Бо після визволення забруковано ву-
лички в селищі — раніше під час дощу вони оберталися на
стоки рідкої грязюки, а в спеку клуботалася у них хмарою
густа курява. Побудовано криниці — ми оглядаємо одну з
них. Велика, старанно зацементована, вода чиста, придатна
для пиття. А раніше тут не було жодної криниці і ці ти-
сячі людей черпали воду з калюж, гнилу, брудну, смер-
дючу. Проведено електрику — всі ці халупки освітлені. Від-
крито медичні амбулаторії — вони розташовані так, що за
лікарською допомогою з кожного будиночка доводиться
іти не більш як п'ять хвилин.

Хто тут живе? Робітники, дрібні торговці, ремісники
(в'язальники мітел, наприклад) і т. д. Багато маленьких
крамничок, на мікроскопічних майданчиках крихітні база-
ри, де продають городину, фрукти, різні дрібниці. В ресто-
ранчиках, що містяться в таких самих легеньких, ніби на-
швидку збитих чи вже зовсім старих будиночках, смажать,
печуть, варять. Як і скрізь, кипить життя.

Нас водять по селищу працівники місцевого управлін-
ня — чоловік і жінка. Знов чуємо: смертність дітей до ви-
зволення і після визволення. Захворювання на епідемічні
хвороби до визволення і після визволення. Це не сухі офі-

北土歳自石

ціальні цифри, це зовсім не підтасована статистика, те ж саме кажуть нам усі, те ж саме кажуть нам усміхнені, рум'яні личка тисяч дітей, які стоять вздовж нашої дороги і майже хором вимовляють слово «суленьїнь». Це нам кажуть веселі погляди незліченного натовпу жінок і чоловіків, які тут живуть. Хоча, якби глянути на це селище, нічого не знаючи й не відаючи,— довелось б сказати собі, що не може бути жакливіших житлових умов та що це вже самісіньке дно злиднів і нещастя. Лише придивившись ближче, бачиш сяйво визволення навіть тут — в світлі електричних лампочок, у прозорій воді криниць, в асфальті вуличок, в медичних амбулаторіях, у цьому власному місцевому управлінні, яке є доказом того, що мешканці селища є вільними громадянами вільної країни, які самі організовують своє життя і керують ним.

З Паньцзяваня їдемо до Нового Селища. Його почали будувати навесні п'ятдесят першого року. Тут живе тепер 6398 родин, понад 30 000 чоловік. Хто вони? Робітники, частина працює у важкій, частина в легкій промисловості. Хто в першу чергу одержав тут житло? Ті, що жили в куренях, під сходами, на джонках.

Величезне селище поділене на шість районів. Тут міститься кооператив, великий магазин, щось на зразок нашого універмагу. Будинок культури, філія народного банку, поштовий кіоск (пошту ще будують), амбулаторія, базар, де продають городину, вісім кіосків, де видають окріп, п'ять телефонів-автоматів, три лазні, дві середні школи, де навчається 2270 учнів, чотири початкові школи, чотири дитячих садки, двоє ясел. Школи, ясла і дитячі садки охоплюють усіх дітей Нового Селища. Насаджено парк, у проекті — будівництво театру й кінотеатру; для них вже визначене місце. Три автобусні лінії зв'язують мешканців селища з місцями їх праці, найближчим часом почнуть працювати ще нові лінії. Квартплата становить в середньому 5—7 процентів заробітку, по суті це навіть не плата, а гроші, призначені на ремонт приміщень і вживані саме на ремонт.

Ми слухаємо цю інформацію в конторі управління селища. Потім нас питають, що ми хочемо побачити.

— Ми хочемо тільки оглянути оселі, нам не вистачить часу на огляд всіх тих закладів, про які ви нам розповідали.

Член управління згоджується з нами: добре, тільки оселі. Він згоджується із звичайною китайською чемністю.

З тією чемністю, що не має нічого спільного із славновісними «китайськими церемоніями», легенда про які живе в Європі. Може, зрештою, вони й існували колись — сьогодні китайська чемність не має нічого спільного з церемоніями. Вона є наслідком великої внутрішньої культури, наслідком пошани до людини, вона не нав'язується й не докучає, але ти весь час відчуваєш себе оточеним турботливою, дбайливою увагою. Господар — чи то селянин у своїй хаті, чи робітник в своїй оселі, чи й прохожий на вулиці — думає насамперед про тебе і скромно, непомітно виконує твої бажання раніше, ніж ти встигнеш їх висловити.

Але водночас китаєць вміє, не нав'язуючи тобі заздалегідь своєї волі, не сперечаючись з тобою, якимось делікатно й непомітно зробити, однак те, що вважає за потрібне. І тому наш господар не протестує: ах, це неможливо, ви ж повинні побачити, ще півгодинки, огляньте хоча б ось це й це, як же так, просимо, і т. д. і т. д., як це було б в іншій країні. Ні. Тільки оселі? Звичайно, дорогі гості не мають часу. Отже, тільки оселі.

Але до цих осель він веде нас так, що ми хоч-не-хоч бачимо ціле селище і всі будинки, всі ті заходи, про які він нам оповідав.

Широкі вулиці, біля будинків садки, на вулицях сквери, багато повітря, багато зелені, скрізь зразкова чистота. Жилі будинки триповерхові. Багато з них обплетені аж до самісіньких дахів виткими рослинами. Замість іти вулицею, ми скорочуємо дорогу, звернувши на подвір'я Будинку культури. Ох, хитрий господар, звичайно, тут ми вже й самі хочемо його оглянути — адже замість іти подвір'ям, можна пройти зааскленою верандою, яка тягнеться вздовж будинку: часу анітрохи не тратимо, а ми вже будемо знати, як виглядає Будинок культури Нового Селища. Гарні, ясні зали, великий сад. В проході вклоняється нам якийсь дідусь. Ми не знаємо, хто це такий, — просто, мабуть, хтось з мешканців. Він потискує нам руки, каже щось з усміхом. Перекладач десь на хвилину подівся, але ми майже знаємо, що оповідає старий чоловік. Може, про своє колишнє житло під сходами, може, про свої минулі злидні, і напевне про своє щастя, бо він дочекався на старість того, що живе в гарній, сонячній оселі, і приходить сюди, в Будинок культури — свій, власний, де можна читати, де можна почути цікаві речі, де можна відпочити.

— Отут якраз буде кіно. Тут буде театр, — показує нам

на ходу член управління, маневруючи водночас так, що ми мусимо крізь вікна крамниці оглянути те, що в ній є.

Ми оглядаємо те, що є, уявляємо собі те, що буде. Розуміємо гордість і радість людей, які показують нам Нове Селище.

Які ж мудрі китайські товариші, що не побоялися показати нам Старе Селище — кошмар, який був би чимось гнітючим і нестерпним, якби не пухкі личка дітей та веселі усміхи на обличчях людей, що живуть у цих жалюгідних халупах.

Мудрі були китайські товариші. Бо якби вони привезли нас відразу сюди — ну що ж, гарне, чисте селище — зразкове робітниче селище. Ми прийняли б його, як річ цілком нормальну, в якій нема нічого незвичайного, нічого дивного.

І лише тепер ми можемо зрозуміти в усій повноті, яким досягненням є Нове Селище. Лише тепер ми розуміємо, що дістали ці люди. Адже їх витягли з пекла — тут дали житло тим, для яких навіть халупи Старого Селища були недосяжною мрією. Тим, які тулилися під сходами, в норах, в куренях, тим, які ніколи не мали навіть убогого даху над головою. Це вперше протягом багатьох, багатьох поколінь стали вони жити по-людськи. Вперше протягом багатьох поколінь мають все, що їм потрібно. Все селище збудоване продумано й доцільно з погляду розуміння потреб людини, з погляду полегшення її життя. Власне, гарне, зелене селище.

В Шанхаї після визволення збудовано вже сорок тисяч квартир для робітників. Якщо взяти до уваги житлові умови тисяч людей у цьому багатомільйонному місті, це, звичайно, ще не є розв'язанням справи. Але Шанхай будує далі. Якщо Нове Селище навіть і є краплиною в морі, рівняючи до всього обсягу потреб, то це краплина, яка виблискує райдужним сяйвом надії. День у день зменшуються старі селища, день у день розростаються нові. Життя тут іде вперед, і знаю, що тепер, коли я це пишу, Нове Селище вже стало більшим, ніж тоді, коли я оглядала його кілька місяців тому, і знаю, що нові сотні й тисячі родин переселилися за цей час з руїн і халуп до ясних, гарних квартир в ясних, гарних будинках з садочками. Оце саме й є те, що весь час відчуваєш в Китаї, через що там так легко й радісно дихати: життя іде вперед, люди йдуть вперед, ніяких сліпих завулків, все — велика, широка дорога.

Будується Шанхай, і не тільки Шанхай. Будувати є для кого.

В Новому Селищі нас запрошує в свою квартиру, в чисту сонячну кімнату, малий, смуглявий, неймовірно худий чоловік. Чудові чорні, вогненні очі. Сиве волосся, гарний усміх. Ми не можемо спочатку вгадати, хто він такий, як це, зрештою, часто з нами тут трапляється. Наш господар має вигляд інтелігента і говорить як людина з освітою, так само, як молода жінка, що прийшла з квартири навпроти і сидить разом з нами за столом. Господар показує нам свою кімнату. У мене крутиться на язичі, мучить мене безтактне, дурне запитання: — Чому він такий худий? Чому цей чоловік з нестарим ще обличчям має таке сиве волосся, яке тут рідко можна зустріти?

Ми говоримо про квартири, про Нове Селище. І раптом з випадково кинутого запитання довідуємося, хто наш господар.

Йому п'ятдесят вісім чи п'ятдесят дев'ять років. З двадцять четвертого року він — член партії, сорок років тому почав працювати на тютюновій фабриці й працює на ній досі. П'ятнадцять років просидів як політичний в'язень в англійській тюрмі. Його вісімнадцять разів кували на стільці — знов труднощі з перекладом — кажуть спочатку «на електричному», а потім «на тигрячому» (якийсь спеціальний рід тортур). П'ятнадцять разів підвішували його за руки з тягарем на ногах, змушуючи признатися і вказати товаришів — даремно. Сім разів японці рубали його шаблями, на тілі в нього шрами від восьми японських куль. Він так просто і спокійно оповідає свою історію, наче в ній нема нічого незвичайного. Дивують у цього неймовірно худого, катованого чоловіка очі під сивим волоссям — молоді, промовисті, повні вогню й радості.

Історія життя цього робітника така страхітлива й така геройська, що важко її слухати, сидячи за столом, на якому парує, як всюди, чай у склянках. Хочеться встати й якось виявити свій подив, пошану, любов. Але як? Уклонитися до землі? Поцілувати руку? Обняти? Все буде безглузде й недоречне, все буде плоске і нітрохи не відбиватиме хвилювання, яке я переживаю. Сказати щось? Але що? Всі слова будуть штучні, патетичні і прозвучать дисонансом, порівняно до його простих, звичайних слів, до його геройського життя, про яке він говорить так само просто, як про свою нову кімнату. Робітник тютюнової фабрики —

один з тих, які власним життям і кров'ю вибороли сьогоднішній і завтрашній день Китаю і говорять про те, що їм принесло визволення, так, ніби зовсім не пам'ятають, що це саме вони ціною тортур і ран здобули волю своєму народові.

А навпроти за столом сидить представниця нового покоління. Про неї ми також думали, що вона має якусь дуже інтелігентську професію. Вона виглядає і поводить ся, як природжена інтелігентка. Тимчасом це теж робітниця з тієї ж самої тютюнової фабрики. До визволення була неписьменна, а тепер говорить, як освічена, політично цілком сформована людина. Вона теж член партії. Почала працювати на фабриці, коли була ще зовсім мала — не могла навіть дотягтися до столу; для неї і таких, як вона, були стільчики, на які вони вилазили, щоб виконувати працю дорослих.

Дивовижні біографії в тутешніх людей і на селі і в місті. У мене таке враження, що якби по черзі зачіпати на вулиці чи на дорозі випадкових прохожих, можна було б протягом одного дня скласти картотеку зовсім фантастичних, небувалих людських історій. Люди Китаю разом з своєю країною пережили й переживають чудову героїську епопею, мільйони з них — це жива історія. Навіть ніяково, бо так часто звичайним, простим запитанням ми вриваємося в якусь несподівану гущу подій, плетиво драматичних переживань. Оголоється перед нами живе серце людини, живе серце Китаю, що пульсує гарячою кров'ю.

Знов ідемо вулицями Нового Селища, серед зелені, серед затишних будинків, і дивимося на них уже ніби зовсім інакше. От розмовляють на ганочку дві жінки. От сидять у сквері дідусі й бабусі. От заходять до крамниці цілими групами молодь і літні люди. Хто вони такі? Яка надзвичайна доля судилася їм у житті, якою кривавою, героїською і мученицькою дорогою ішли вони з темряви визиску, кривди й неволі до цих ясних будинків, до цих широких вулиць, до цього селища, вибореного сотнею, чи й більше років муки й праці? Скільки таких Ян Фан-лі живе тут сьогодні? Скільки з цих людей могли б розповісти нам так само просто і звичайно історії своїх життів, такі ж разючі, як і його історія, з яких кожна є повістю не тільки про долю людини, але про долю всього народу, глибшою і кращою, ніж найчудовіша повість у світі?

В Шанхаї ми оглядаємо ще одне з того, що характеризує старий світ, минулу епоху, так само, як Старе Селище, хоча й нічим його не нагадує. Але воно саме дає змогу зрозуміти одну з причин існування таких Старих Селищ.

Це будинок дружини Чан Кай-ші, один з багатьох її будинків, які споруджували чи опоряджали для неї в різних китайських містах. Для зручності. Щоб, мандруючи, вона скрізь могла зупинитися у власному будинку. Шанхайський будинок був її головною оселею.

Тут є і кінозал, і театральний зал. Кімнати, безліч кімнат з панелями з дорогоцінного дерева та меблями дорожчими, ніж дорогоцінне каміння, різноманітні речі з бронзи, золота й нефриту. Є білозелена ванна, де все зроблене з прозорого фарфору, чи з напівдорогоцінного шліфованого каменю. І є в спальні таємний хід до саду, яким можна було непомітно впускати й випускати шпигунів та коханців, бо ж пані Чан Кай-ші з однаковою пристрасстю вдавалася до політичних і любовних інтриг, за що прості люди в Китаї називали дружину диктатора коротким словом, яке означає найменш почесну для жінки професію.

Ноги втопають у килимах, пухнатих, як високий лісовий мох. Ніжно осяває кімнати світло, припасоване так, щоб не вражати очі, а може, й не зраджувати зморщок на обличчі немолодої вже господині. Цілий величезний будинок призначений для однієї жінки, для її вигод і забаганок, для її темних справ.

Так жила дружина Чан Кай-ші. Так виглядало «житлове питання» — будинок пані Чан Кай-ші і Старе Селище. І не тільки будинок пані Чан Кай-ші. Так мешкала, так жила ціла верства людей в Китаї, людей, на яких працювали мешканці Старого Селища, і всіх старих селищ Шанхая, і сотень інших китайських міст, сотень тисяч китайських сіл. З крові, злиднів і поту китайського селянина і робітника виростала казкова квітка немойвірних розкошів і багатства, мусили існувати цілі райони халуп, щоб можна було збудувати дім для одного з привілейованих.

Отак було і до пані Чан Кай-ші. На дорогоцінну пишноту імператорських палаців, на будинки-фортеці поміщиків, на оселі мандаринів і банкірів тисячі й сотні літ працював зігнутий до землі китайський народ.

Крім будинків, у місті й на селі є ще рід осель, специфічних для Китаю.

В цьому ж самому Шанхаї ми йдемо на пристань на ріці Вампу, над якою лежить місто. Тут, на узбережжі, крім людей, нема, власне, нічого китайського. Стоять рядами величезні, європейські чи американські будинки — це колишні банки, митні склади, різні заклади, які належали англійцям, американцям, французам. Височать готелі-хмарочоси. Але пристань китайська, китайський катер, на який ми сідаємо. Він зветься «Фенікс пристані».

І відразу джонки, джонки, великі й малі, старі й новіші, найрізноманітніших форм і кольорів. Вони стоять біля пристані, обминають нас на ріці, їх видно вдалині біля берега. У великих джонок — ніс вирізьблений і розмальований, як паща риби, паща дракона. Збоку великі очі. На деяких пащі нема, просто намальовані очі.

— Човен теж повинен бачити, — пояснюють нам.

На бортах деяких джонок ціла смуга барвистих малюнків, здалека схожих на мозаїку. Деякі прикрашені прапорами. Велика джонка підіймає до ста тонн вантажу. Є джонка з одним парусом, з двома (посередині великий, спереду менший), з трьома — тоді третій, ззаду — зовсім маленький. Пливають джонки, пливають пароплави, стоять танкери, обминають нас військові кораблі, ми просуваємося вздовж довгої низки плотів, яких буксирують вгору по ріці. Але скрізь насамперед джонки, джонки, джонки. Між ними час від часу трапляється сампан, малесенький човник.

Ми наближаємось до гирла, де зливаються води Вампу і Янцзи. Це місце зветься У-сун.

Вампу — велика ріка. Янцзи — величезна ріка. А там, де вони з'єднуються, розкривається перед нами неосяжний, безбережний водяний простір. Вдалині Качиний острів. Хоч немає вітру, катер добре-таки гоїдає на коротких, бурхливих хвилях.

На межі двох рік і моря, чи швидше двох морів — Жовтого і Східного — знак. Ми повертаємо. За нами залишається цілий ліс щогл на джонках десь біля Качинового острова, десь вже на просторах двох морів, в які вливаються дві ріки.

З Тяньцзіня до Нанкіна ідемо поїздом, але до міста не доїжджаємо. Виходимо з поїзда над Янцзи. Наш поїзд перевозять поромом. А ми, щоб виграти час, перетинаємо маленьким пароплавом бурхливу, бистру ріку з майже жовтою водою. На тому березі чекають на нас автомашини, якими ми ідемо до Нанкіна.

І тут, переїжджаючи міст на каналі, ми бачимо раптом незліченну кількість джонок. Не ті, вітрила й щогли яких ми бачили на ріці,— величезні джонки, які обминали нас віддалік. На мілкій, багnistій воді каналу — малесенькі джонки-оселі. З мосту бачимо, як там готують їжу на крихтих пічечках, як жінки перуть і розвішують білизну, як миють посуд, як бігають діти, зовсім так, наче ми дивимося згори на маленьку, густо заселену вуличку.

Вода каналу брудна, береги мокрі й слизькі, напевне, зараз час відпливу. Адже тут, так близько від моря, на всіх річках є припливи й відпливи, наче в океані.

Це життя на джонках звідси, згори, з мосту, незважаючи на рух, який панує внизу, здається важким, смутним і сірим. Якась джонка намагається рушити з місця, видно, як з зусиллям, впираючись веслом в грузьке дно, проштовхує її хазяїн у тісному коридорі, у вузькому проході, утвореному двома рядами джонок, що стоять одна біля одної поблизу обох берегів.

Такі ж самісінькі джонки на багnistих каналах, на мілкій воді якихсь невеличких заток ми не раз бачили з поїзда. Вони зовсім не справляють враження човнів, а виглядають так, наче їх використовують не для плавання, а лише як притулок для людей, що їм бракує не так даху над головою, як землі під ногами. Джонки в Шанхаї виглядають вже інакше — може, тому, що погойдують їх великі води великої ріки. Інакше виглядають і джонки біля кантонської пристані, повні життя і руху.

З вікна нашого готелю в Кантоні можна було б день і ніч дивитися на пристань і не знудитись. Під ними виблискує Перлова Ріка — чи швидше тільки клаптики її поверхні, не зайняті найрізноманітнішими кораблями і човнами.

Величезні човни, які стоять біля пристані, мають вигляд стародавніх галер, їх передня частина — бо важко назвати це носом — широка, рівно обрізана, палуба величезна. Не уявляємо собі, як вони можуть пливти. Та виявляється, що вони й не плавають самостійно: їх тягне невеличкий паровичок-буксир, який зчиняє неймовірно багато галасу. Він свистить, як величезний пароплав, з човна відповідають йому пронизливим ударом дзвону — щоразу інша кількість ударів. Це, мабуть, якісь сигнали. Паровичок хапає човен якось збоку і тягне, приліпившись до нього, наче малий хлопчик до товстої, обважнілої няньки. Буксири плывуть угору і вниз по ріці, причалюють до нашої пристані, тяг-

нучи ці великі, незграбні галери, на які з берега вантажать та з яких вивантажують скрині, мішки, кошики.

Знов паровичок притяг човен-галеру, і знов галопом, поспіхом іде розвантаження. Вантажники, серед яких є й жінки, працюючи, біжать дрібною, швидкою риссю.

Біля пристані завжди стоїть кілька таких велетнів-галер. Деякі оздоблені причепленими до простягнених над палубою мотузків барвистими, малесенькими прапорцями, цілі низки яких лопотять на вітрі.

А далі на воді ціла колонія, ціле місто невеличких джонк. Вони стоять двома шеренгами, перпендикулярно до довгих помостів, які врізаються далеко в ріку, утворюючи цілий ряд вуличок. Життя кипить на них день і ніч — надзвичайно голосно виспівують півні, поблискують вогники, чути плескіт весел. День і ніч на помостах та на асфальті прибережної вулиці чути стукіт дерев'яних черевиків, частий, швидкий, наче сиплеться горох на бляшаний дах.

Готель височить серед цього всього, мов незграбна кам'яна вежа серед бурхливих хвиль живого, кипучого життя. Цю потвору, що стримить якимось дивним трикутником на розі двох вулиць — височезну, на одинадцять чи дванадцять поверхів заввишки — збудував колись китайський капіталіст, який утік потім до Америки. Готель — комфортабельний, як усі тутешні готелі, але збудований, мабуть, у найбільш гамірнім районі міста. Гамір знизу чути аж на десятому поверсі, наче ми живемо на одному з човнів Перлової Ріки, там, унизу. Але ми швидко звикаємо. Є в цьому галасі, що не змовкає протягом усієї доби, якісь своєрідні, особливі чари, що заворожують тебе. І, крім того, ми можемо досхочу дивитися на джонки й слухати, що на них діється. А джонки цікавлять нас уже давно, цікавили ще перед приїздом до Китаю, а тим більше тепер, коли ми вже на їх батьківщині.

«Близько п'ятсот років тому, за часів династії Юань, люди, яких на кару віддавали до армії, тікали й оселялися на одному місці, яке не було нічиєю власністю — на воді Перлової Ріки. Так каже легенда».

Ми слухаємо легенду, яка пояснює виникнення «водяної людності» — мешканців незліченної кількості джонк на Перловій Ріці в Кантоні.

Легенда — легендою, але ж ми бачимо джонки не тільки на Перловій Ріці. Бачимо їх у Шанхаї, в Нанкіні, в Гон-

конгу, на великих ріках і на малих річечках, у затоках, на озерах і озерцях, з'єднаних з річкою лише вузькою протокою. Стільки втікачів з армії, якщо навіть взяти до уваги, що вони розмножувалися протягом п'ятисот років? Ні, легенда не пояснює достатньою мірою появу «водяних людей».

Джонки — це теж проблема, яка заплутується і ускладнюється, обертаючись до нас то тією, то іншою стороною. Джонки — це значить люди, для яких не знайшлося ні клаптика землі, ні найнужденнішого даху над головою, люди, які з покоління в покоління живуть, народжуються і вмирають на цих утих човниках. Джонки — ми думаємо, що це вже крайній прояв злиднів, і все наше співчуття з цими «водяними людьми».

Невеличким катером пливемо Перловою Рікою. Разом з нами — трое представників «водяної людності» — двоє мешканців джонок та один опікун, який живе на суходолі в місті.

У водяному районі Перлової Ріки, в межах Кантона живе понад шістдесят тисяч людей. Мешкають вони на 13 356 човнах. Хто за фахом ці люди? Близько двадцяти тисяч моряків, які працюють на великих човнах, а на маленьких живуть їх родини. Портові вантажники, робітники, що ви-черпують пісок, перевізники. Близько п'ятисот «водників» займається торгівлею, постачаючи на джонки продукти й товари.

Місцева влада забороняла «водникам» переходити на суходіл і оселятися на ньому. Ця заборона існувала аж до визволення, гомінданівці суворо її додержували. «Водникам» не можна було одружуватися з мешканцями суходолу. За всіх династій їм заборонялося складати державні іспити, які давали право займати урядові посади. Коли «водники» виходили на землю, їм треба було скидати взуття. Не можна було їм їздити возами, візками рикш, взагалі нічим. Вони могли тільки ходити пішки. До визволення письменні серед них були лише власники великих човнів, які в свою чергу щодо бідніших відігравали роль визискувачів.

«Водники» жили, як кочовики, бо коли вони зупинялися біля берега, з них брали податок, і тому вони боялись ночувати там, де стояли вдень, і проводити день там, де ночували. Вони пливли далі, весь час змінюючи місце стоянки. Човнярам, які виходили в море, було ще гірше —

всі брали з них данину: чиновники, гангстери, хазяї пристаней.

«Виходити в море» не треба розуміти буквально. Маленькі житлові джонки надто утлі, щоб довірятися морським хвилям і вихорам. Тут ідеться про три відноги дельти Перлової Ріки — західну, східну й південну. «Водник», який супроводить нас, — старий рибалка. Він ловить рибу, креветок, молюсків.

«До визволення важко було жити. Я ловив рибу — і ніколи не їв риби. Феодали й бандити забирали в мене все, що я наловлю. Я ловив рибу і харчувався городиною. Щастя, що залишився живий. З нас правили великі податки за місце, де ми ловили рибу, а звідки було взяти гроші? Навіть, якщо улови й бували добрі, — нас все одно грабував кожен, як хотів. «Водяні люди» були поза законом. Нас гнали, проганяли з місць, де можна було ловити рибу, стріляли в нас і забирали все, що потрапляло в наші сіті. Та людина завжди має надію, що їй пощастить, і я знов випливав ловити рибу, і в мене знов забирали все, що я зловлю, і так без кінця. Майже не згасали в нас епідемії тифу й холери, бо ми пили погану воду просто з ріки, і не було навіть на чому її скип'ятити».

Ясно, що мешканці джонок були своєрідними паріями, якоюсь особливою кастою, позбавленою прав, оточеною зневагою мешканців суходолу. Тепер все змінилося.

Джонки мають постійні місця стоянки, моряки на кораблях одержують сталу плату. «Водяна людність» уперше за весь час свого існування користується тими самими правами, що й усі інші громадяни країни. Організовано районне управління (з цим управлінням ми весь час мали клопіт — як перекласти? Весь час чуємо: управління району, управління провінції, управління міста — так само, як кажуть «керівництво» стосовно до кожного закладу. Ми чуємо «керівництво» і думаємо, що йдеться про керівників партії чи країни, тимчасом виявляється, що наш співрозмовник має на увазі начальника тресту чи керівника контори). Отож це управління дбає про побут «водників». Багато з «водників» — депутати різних виборних органів. Ліквідовано систему піднаймачів, яка давала змогу власникам джонок хазяйнувати на пристанях, бути володарями життя й смерті мешканців джонок.

«Водники» мають власні медичні амбулаторії, два родильні будинки і вісім початкових шкіл; все це міститься

на суходолі, в місті. В школах навчається кілька тисяч дітей, при школах існують інтернати, протягом шкільного року діти можуть жити в інтернаті. Існує багато вечірніх курсів, де навчаються дорослі. Є комітет мешканців джонк, жіноча організація, комсомол. Одна дівчина — член Центрального комітету Демократичної молоді Китаю. Є будинок культури і дві «станції культури» на джонках, на воді.

Чоловіки здебільшого працюють матросами, черпальниками піску і вантажниками на пристанях, отже, на невеличких джонках ми бачимо переважно жінок.

З нами їде акушерка Чен Дін. Вона працює на джонках і сама живе на джонці. Один її син — матрос, другий — вантажник, сімнадцятирічна дочка вчиться. Чоловіка японці забрали на роботи на острів Хайнань, з того часу про нього нема ніяких вістей, вона не знає навіть, чи живий він. Старий її човен вже був зовсім непридатний, після визволення вона купила собі новий. Чен Дін — голова жіночого комітету, закінчила акушерські курси. На джонках працює тепер сорок дев'ять акушерок, а до визволення були самі бабки-знахарки.

— Сорок дев'ять акушерок... Адже є родильні будинки? Наша співрозмовниця сміється.

— Звичайно, є. Але жінки воліють родити на джонках, у себе вдома. Звикли. Потроху звикнуть і до нового, але поки що воліють на джонках. Я сама з квітня минулого року прийняла сотню дітей.

Поки старий рибалка й акушерка оповідають про своє життя і працю, спочатку несміливо, а потім дедалі впевніше й докладніше, я придивляюсь до того, що діється навколо нашого катера, який зупинився край гарненького острівця, де квітнуть осипані рожево-ліловими квітами великі дерева і ховаються в зелені чепурні будиночки. Що-хвилини причалює джонка — стрункі веслярки перевозять на острів і з острова жінок, які, видно, їздили за покупками, бо повертаються з продуктами в кошиках. Майже поряд з нами стоїть маленька джонка, на ній жінка плете щось на дротиках, а дитина спокійно грається біля неї якимись ганчірочками.

На багатьох джонках висять нанизані на мотузки великі квіти «червоної вати», які сушаться на сонці. Питаю в акушерки: для чого їх вживають? Виявляється, їх збирають, сушать, частину продають в аптеки, частину зали-

шають для себе, лікують ними кір у дітей (не ручуся, що йдеться саме про кір, бо переклад відбувається через треті руки — «водяні люди» говорять по-кантонськи, місцевий товариш перекладає на пекінську говірку, наш перекладач з пекінської — на російську мову), дають для зниження температури під час гарячки (це вже напевне так, бо мені підтвердили з кількох джерел). З висушених квітів роблять коржі й суп і в такому вигляді дають їх хворим.

Вгору і вниз по ріці без упину курсують джонки. Великі, навантажені паками й кошиками, і маленькі. Малюк на човні біля нас їсть з мисочки рис, вправно орудуючи паличками. До острівця під'їжджає рибалка з хлопчиком і прикріпленою до держака сіткою, схожою на черпак і трохи подертою, намагається ловити щось біля облицьованого каменем берега — поки що без наслідків. Він ловить креветок — показує нам зловлених раніше, яких тримає в довгастому, циліндричному, звуженому на кінцях плетеному кошику, причепленому збоку човна, так, що він плаває в воді. Те ж саме, що наша дніпровська «саджалка», тільки довша, вужча. Біля нас пропливає човен з сітками, якими ловлять креветок. На човні складені стосами маленькі ятері в формі дзвінка чи, швидше, квітки наперстянки.

Рибалка, який іде з нами, пояснює, що через посуху вода в ріці стає дедалі солонішою (ми відчуваємо це на собі, п'ючи солоний чай), і риба тікає по ріці вгору, далі від моря. Але креветки не мають нічого проти солоної води, і їх зараз більше, ніж звичайно, — улови дуже добрі.

В п'ятдесятому році тут організовано рибальський кооператив, в п'ятдесят четвертому — рибальське товариство. Але риби стає дедалі менше й не тільки цього року. От раніш...

Я всміхаюся, згадуючи наших наддніпрянських рибалок, які завжди оповідають фантастичні історії про те, скільки було риби раніше, і які величезні рибини траплялися, та як мало тепер. Видно, така вже міжнародна властивість старих рибалок — бачити крізь збільшувальне скло свої давні улови й не розуміти, що самі ж вони виловлюють рибу швидше, ніж вона встигає розмножуватись і підростати.

Не можна відірвати очей від жінок, які веслюють на човнах. Вони веслюють здебільшого стоячи, двома веслами в петлях, прикріплених високо на жердинах по обидва боки човна, чи навіть на одній жердині, яка стримить посередині. На невеличких джонках — тільки ці два весла, на

більших ззаду ще одне велике весло — стерно. Жінки красивим рухом налягають всім тілом на весла, красивим рухом випростуються, і хоч у них чорні голівки й смугляві обличчя, і темні убрання — вони дуже нагадують чимось стрункі берізки.

Чен Дін запрошує нас на свою джонку. Ми підпливаємо до цілого містечка на воді. Виходимо на поміст, покладений на палях — щось схоже на тротуар з настелених упоперек дощок; спершу широкий, потім вузький, він переходить далі у зовсім вузьеньку кладочку з двох покладених уздовж дощок, яку, нарешті, заступають хисткі бамбукові круглячки, що вгинаються під ногами. З обох боків — щось схоже на поручні — бамбукові прuti, які більше, мабуть, замінюють мотузки для вішання білизни, бо «водники» так впевнено і спритно ходять по своїх хистких кладочках, що ніякі поручні їм не потрібні.

Обабіч помосту — вулички тісно поставлених джонок, що майже торкаються одна одної. І таких вуличок — ціла сітка. Зовсім як у невеличкому містечку, справжній лабіринт, і якщо глянути з помосту, скільки сягає око — джонки, джонки й джонки, мов приземкуваті будиночки в тісно забудованих вулицях. Воду видно, власне, лише крізь шпарини в помості, чути її легке хлюпання об борти човна, і якби не ці зрадливі блиски в шпаринах, можна було б повірити, що ти на суходолі.

На дерев'яному «тротуарі», на дошках, на бамбукових круглячках — скрізь рівнесьенько поставлені парами дерев'яні черевики. Ніхто не заходить на джонку взутий.

Джонка нашої акушерки — велика, підлога блищить, намащена мастикою і натерта. Наша господиня сідає на неї, схрестивши ноги, ми вмощуємось на мікроскопічних стільчиках, — сім-вісім сантиметрів заввишки, просто дощечки на підставках — і теж намагаємось схрестити ноги, так як вона, що нам не дуже вдається. Стіни джонки біл-дозелені, розмальовані метеликами й квітами. Біля стелі прикріплена скручена рулоном сітка від комарів і двері, засунуті за поперечні бамбукові прuti. Двері — це просто тонка дошка, чи шматок дикту, який знімають, коли він непотрібний і ховають під стелею. Перегородка, яка ділить джонку впоперек, утворює щось на зразок буфета з невеличкою полицею. Тут висять фотографії, картинки, диплом нашої господині, стоїть величезний кольоровий термос, як виявляється, — премія за зразкову роботу, і різні дрібнички.

За перегородкою міститься спальня й кухня. Тут, де ми сидимо, наче їдальня і вітальня. В схованці під підлогою складена постіль і речі хатнього вжитку.

Чен Дін частує нас окропом з гарних малесеньких чашечок.

— Пийте. Вода не солона, син їздив до сусіднього району і привіз доброї води, без солі.

Ідучи по помості та по кладочках між джонками, ми бачимо, що всі вони, незалежно від розміру, схожі на човен нашої господині. Скрізь блискучі, натерті дощечки підлоги, скрізь чистенькі, красиво виплетені мати. Стоять квіти у вазонах, висять клітки з пташками. Речі акуратно складені так, що займають дуже мало місця.

Де-не-де бачимо курей, прив'язаних мотузком за ногу. На одній джонці сидить пухнатий, великий кіт і придивляється до нас примруженими, золотими, мов бурштин, очима.

Ні, ми не так це собі уявляли. Сидимо по суті в чистенькій, відкритій з усіх боків на повітря кімнатці, п'ємо окріп, налитий з розмальованого метеликами і квітами термоса, слухаємо розповідь акушерки про її життя.

Човен поруч — теж власність її родини. Він менший, але так само чисто прибраний. На цих двох човнах живе наша господиня, її донька, двоє синів, дві невістки і внучок.

Питаємо, як у цих оселях на воді стоїть справа з ревматизмом. Всі весело сміються. Звідки ревматизм? Адже на джонках сухо, ніякої вогкості. І взагалі, вони тут здоровіші, ніж люди на суходолі. Раніше було зовсім інакше, кожного десятого забирали епідемії, п'ятдесят процентів новонароджених вмирало відразу. Тепер «водники» мають усе, що треба, беруть на пристанях з кранів чисту, придатну для пиття воду. Так, так, вони напевне здоровіші, ніж люди на суходолі.

Ми ладні в це повірити, дивлячись на них. Взагалі наші уявлення про життя на джонках стають раптом на голову. А може якраз на ноги? Наскільки ж тут краще, ніж у перенаселеному, тісному, старому районі Шанхая! Кожен човен — це власна оселя одної родини. Багато повітря, адже вони завжди на повітрі. Постійний рух. Веслування на джонці — це гімнастика для всіх м'язів, і, мабуть, не випадково люди тут такі зграбні, спритні, а жінки такі гарні. Певне, ніде в Китаї ми не бачили стільки струнких, гарних жінок, як на кантонських джонках. Вони маленькі, мов

фарфорові статуетки, у них довгі, чорні, блискучі коси, впевнені, плавкі, вільні рухи, красива, невимушено граціозна хода.

Чи переселяються звідси на суходіл?

— Дуже рідко. Насамперед, звичайно, тому, що бракує приміщень. А потім ще й тому, що люди звикли до життя на воді, їм важко з ним розлучатися. Вони неохоче йдуть на суходіл.

Звичайно, особливий, своєрідний склад життя на протязі багатьох поколінь виробив певні звички, традиції, навички. Мешканці джонки трохи нагадують мені циган. Навіть у дрібницях — на нозі, може, десятирічної дівчинки ми бачимо мідний браслет, онучок нашої господині — товстенький дворічний малюк має на ніжці металічну обручку і сержку з кольоровим камінчиком у вусі.

Запитую, чи це не від уроку. Мене поспіхом запевняють (потрійний переклад), ні, ні, це просто так, для краси. Я в цьому не зовсім впевнена. Але якщо навіть так, то ці прикраси дуже нагадують циганські.

З великого човна долинають звуки грамофона. Десь далі хором співають пісеньку. Пропливає величезна джонка, обвішана барвистими прапорцями, які лопотять на вітрі. Плескають весла, потроху вечоріє, засвічуються на джонках вогники. Жінки вкладають спати дітей, які вдень бігали по березі чи по помостах над водою, з в'язками коротеньких бамбукових цурупалків, прив'язаних за спиною. Якщо дитина впаде в воду, бамбук утримає її на поверхні, поки не наспіють з допомогою дорослі. Повертаються на ніч на джонки вантажники і черпальники піску з берега. Кипить, шумить, бринить життя на джонках, наче у великому вулику.

Ввечері ми виходимо погуляти по бульвару над рікою. Ніч запаморочливо пахне незваними квітами, таємничо виблискує ріка. Вздовж бульвару колишуться на чорній воді маленькі джонки. Палає вогник, блідо освітлюючи веслярок. Протяжним, звучним голосом вони закликають:

— Провезу по ріці! Провезу по ріці!

Сідають у джонки закохані пари, які перед цим гуляли під тінню великих дерев на бульварі. Нахиляється і випростується над веслами струнка, мов берізка, чорнява дівчина. Миготять вогники на ріці, туди й назад плывуть маленькі джонки в оксамитній, запашній темряві, везучи охочих на недовгу прогулянку.

Вночі з дев'ятого поверху нашого готелю, який гострим трикутником двох стін, що нагадує ніс корабля, врізується майже в самісіньку пристань, ми і далі бачимо й чуємо життя джонок, яке не вщухає і вночі. Рясно горять вогники, опівночі голосно співає півень. Стук-стук-стук — стукотять по набережній дерев'яні черевики. Ніби рясний дощ сипле на підвіконня. Невеличкі паровички не відпочивають — і зараз, як удень, плывуть вони рікою вгору і вниз, даючи свої пронизливі сигнали. При світлі вантажать і розвантажують великі баржі-галери, які тепер, у мороці ночі, скидаються на величезні будинки. Риплять линви лебідок, співучо, жалібно вихваляє свій товар продавець гарячих коржиків. Коли, власне, в Кантоні сплять?

Коли ми виїжджаємо з міста на світанні, вже стукотять дрібним безупинним стуком черевики по вулицях міста. На джонках рух, але видно, що це ранковий рух та що перед світанням навіть тут на короткий час завмерло життя.

Коли ми вже минаємо пристань і автомашина проїжджає кілька сот метрів, раптом бачимо дивовижне явище. Джонки вже стоять не на воді, а просто на землі, на грузькій, блискучій грязюці.

— Що це таке?

— Відплив.

Ну, звичайно, ми ж ніяк не можемо при звичаїтись до того, що недалеко звідси лежить океан та що всі ріки, які ми бачимо в цій частині країни, поводяться як моря, відпливають і припливають назад в певний час дня, залишаючи на мокрій землі не тільки черпалки і креветок, але й цілі містечка джонок.

Це багно знов підказує нам думки, які розвіялися були минулого дня, коли нас вразила чистота на джонках, гарно виплетені мати, натерта підлога, пристойно вдягнені люди, рум'яні діти.

Гаразд, зараз чудова весна. А от як виглядає на цих човниках життя у вітер, дощ, холод? Нам розповідали, що раніше, коли налітав тайфун, джонки гинули сотнями; їх гнало могутнім вихором у море, викидало на берег, трохи одна об одну. Тепер метеорологічна служба турбується про долю «водяних людей». Коли наближається тайфун, зміна вітру, коли загрожує небезпека, радіо оголошує тривогу. Попереджені джонки тікають з головного русла ріки, ховаються в невеличкі затоки, канали, малі притоки, де їм ніщо вже не загрожує.

Але тайфун—тайфуном. А ще ж залишається звичайний пронизливий вітер і мусонні зливи, що ллють, як з відра, і палюче сонце тутешнього, майже тропічного літа.

В Кантоні, зрештою, зима може ще не так дається взнаки. Кантон лежить на півдні. Але як живеться на джонках далі на північ, де зима—це все-таки зима, хоч і не така холодна, як у нас?

Ми пригадуємо, що нам розповідали в Шанхаї, показуючи Нове Селище: житла одержали в першу чергу бездомні і ті, що жили на джонках. Пригадуємо, що ми ж бачили дорогою ще й інші джонки—на малих, замулених річках, на озерцях, схожих на гнилі калюжі, і хоч ми дивилися на них здалека, але там, мабуть, не було вже ні натертих підлог, ні квітів у вазонах.

Звичайно, адже це Кантон, величезне портове, торговельне місто, з великими пристанями, де багато роботи, де є безліч можливостей заробити. Мешканців джонок стільки, що це дало змогу створити для них власне управління та різні організації й заклади, потрібні, щоб забезпечити нормальний побут. Отож важко робити певні висновки про ці житла на підставі самих тільки кантонських джонок, які ви до того ж оглядали в теплі весняні дні. Напевне ж не випадково в Шанхаї, місті, ще більшому, ніж Кантон, іще з жвавішим рухом, мешканців джонок під час розподілу квартир поставили на другому місці після бездомних. Це зробили люди, що краще за нас знають, як справді живеться на джонках. Навіть любов «водників» до своїх плавучих будиночків теж ні про що не свідчить. І циган не хоче осісти на одному місці, але сумнівно, щоб багато з нас згодилося вести циганське мандрівне життя в фургоні з полотняною будою.

Джонки як житло—це все-таки пережиток старих часів, і в міру розгортання будівництва дедалі більше їх мешканців буде переселятися на суходіл, аж поки ці житла не зникнуть зовсім.

Але поки що вони існують. І ми бачили в Кантоні, що там народжуються люди з міцними м'язами, з легкою ходою, з повними грації рухами, сміливі й енергійні, веселі й жваві.

Ну, а якщо ви хочете закохатися в китаянку,—їдьте до Кантона і йдіть на узбережжя. Придивіться до струнких веслярок з довгими чорними косами—і через десять хвилин ви будете закохані.

НАЙКРАСИВІШИЙ КИЛИМ У СВІТІ

А як уже несила було терпіти і вони зрозуміли, що коли так піде далі, всі загинуть з голоду, злиднів та від тортур, — вирішили втекти від жорстокого пана. Темної ночі посідали в човни й попливли по ріці шукати кращого життя. Думали, що так можна вирватися з гноблення й неволі. Пливли довго, аж поки припливли сюди, де нині стоїть наше село і працює кооператив. Їм сподобалася місцевість, берег ріки, родюча рівнина; здалося, що життя тут може бути таке ж гарне, як і тутешня природа.

Вони були темні, неписьменні, не знали, що немає не панської землі, що води й землі скрізь, у всьому Китаї, належать поміщикам і феодалам, і що ті, якби могли, загарили б собі навіть небо й зорі.

Гарні місця для багатьох, багатьох з тих, що припливли на човнах, шукаючи кращої долі, стали могилою. Нові поміщики, нові визискувачі. Човнярі стали батраками в поміщика. Працювали від світанку й до ночі, і ще вважали ці дні за щасливі. Бо коли йшов дощ, роботи не було, і коли закінчувалися жнива, теж не було роботи. Їли кору й серцевину динного дерева. Вмирали діти, вмирали старики. На поміщицьких полях крали кокосову копру — її вивозили туди як добриво, але для людей, що вмирали з голоду, це була їжа. П'ятнадцять років тому вмерло з голоду тридцять селян, я бачив це на власні очі. У теперішнього члена кооперативу Фан Тсю-і з шести членів сім'ї вмерло тоді троє, а деякі сім'ї повимирали зовсім.

За роботу на полі жінці одержували трохи зерна. За збирання плодів у саду поміщик не давав нічого, дозволяв

тільки їсти плоди на місці. Коли достигала в садах «лінджі», селяни ще вдосвіта ставали в чергу, сподіваючись дістати роботу, щоб наповнити порожні шлунки надгнилими плодами. Та людей було багато, не всі могли мати роботу. Швидко достигала «лінджі», швидко збирали її з дерев,— і знов не було роботи.

Поміщик більш цінував свої фрукти, ніж людське життя. Один селянин рано-вранці прийшов у сад, сподіваючись дістати роботу — на нього впало підозріння, що він хотів накрасти плодів, і його забили на смерть бамбуковими палками. Не було кому утримувати сім'ю, жінка й діти повмирали з голоду. Селянин Фан Чу проходив біля плантації, його обвинуватили в тому, що він збирався красти банани, але він твердив, що не винен у цьому. Тоді його підвісили за зв'язані руки на дереві, під палючим сонцем, вимагаючи, щоб він признався в крадіжці. Фан Чу не витримав катування, признався в злочині, якого не робив. Йому призначили штраф — п'ятдесят юанів. Щоб сплатити цю суму, він продав своїх двох дочок. Вони стали повіями. Сам Фан Чу втік з села, і невідомо, що з ним сталося. Одні казали, що він втопився з розпачу, інші — що вступив до армії і загинув.

Тиран Лі Ху не дозволяв улітку, в хвилини перерви, навіть сідати під деревом, щоб сховатися від спеки. «Тінь моїх дерев не для вас»,— казав він і стріляв у тих, хто порушував його заборону. Понад 1600 му було власністю поміщика, а в нас лише один чоловік мав три му землі — решта не мала нічого, ні клаптика. За оренду одного му поміщик брав 230 кілограмів зерна, а з одного му не можна було одержати більш як триста кілограмів. Коли ще додати гній, який треба внести в землю, не могло бути й мови про те, щоб прогодувати сім'ю при такій оплаті, отже, ніхто не брав землі в оренду.

Коли люди припливли й почали працювати тут, човни довелося витягти на суходіл, бо вони гнили у воді. Місцеві жителі казали, що це дракон посухи виповз на землю і не дуже добре поставились до прибулих. Звісно, роботи мало, а робочих рук багато, бо кожен хотів жити. Човни на березі спорохнявіли й згодом розсипалися, вже ніде було жити. Тоді люди поробили собі курені й аж до визволення всі жили в них.

Коли йшли дощі, в курені доводилося сидіти в брилі, бо вода лилася на голову. Не можна було варити їжу, бо

в казанок набігало на кілька сантиметрів води, гасило вогонь. Коли були зливи й підіймався рівень води в ріці, курені зовсім заливало, часом навіть змивало в ріку. Діти ходили голі, дорослі одягалися в старі мішки, вирізуючи в них діри для рук і ніг.

Поміщик кожну жінку, яка йому сподобається, забирав до себе наложницею. І ніхто не міг протестувати — ні чоловік, у якого забирали дружину, ні брат, у якого забирали сестру, ні батько, якого позбавляли дочки. Поміщик та його прислужники були володарями життя й смерті. Селянин проти них був ніщо, ніяк було ухилитися від їх наказів, не було кому на них поскаржитись.

Коли прийшло визволення, селяни спершу не вірили, що можуть одержати землю. Не вірили, що ця перемога — остаточна. Надто вже довго панували поміщики, селянину здавалося, що це вже такий порядок у світі, що інакше й бути не може. Поміщики повтікали, земля була нічия, але селяни боялися її брати. Наш поміщик був братом значного гомінданівського офіцера — село на власній шкурі пересвідчилося, що таке гомінданівці. Знали, як вони стали б мститися, якби повернулись.

Та, нарешті, знайшлося кілька сміливих родин, які почали обробляти землю, покинуту поміщиком. За їх прикладом пішли й інші. Тепер із ста семи дворів, які є в нашому селі, сто — в кооперативі, а шість ми не прийняли, бо вони були зв'язані з контрреволюцією і поміщиком. Одна родина сама не хотіла вступити, бо там жінка — сестра застреленого поміщика і впливає на чоловіка, щоб він не вступав до кооперативу».

Голова кооперативу — невисокий, рухливий, з чудовими, вогненними очима. Оповідает він жваво, допомагаючи собі жестами рук — надзвичайно гарних, як в усіх китайців. Ми сидимо в конторі правління кооперативу в селі Модеша, за кілька десятків кілометрів від Кантона. Правління міститься в колишньому поміщицькому складі. Чотирикутний, мурований сарай, в стінах бійниці. Поміщик боявся не тільки своїх батраків, не тільки селян, але й сусідів-поміщиків. Між ними теж часто точилася боротьба, дужчі, багатші нападали на слабших. Тепер на стінах колишнього складу-укріплення висять плакати, гасла. За столом сидять члени правління, між ними молода дівчина Фан Тін-хо — вступник голови.

Снується розповідь про село, про страшні давні часи.

І тільки коли в пам'яті зринають дати, ми усвідомлюємо: адже те, що нам, за аналогією, здається давно минулим, що для нас вже вкрилося туманом забуття і схоже на страшну казку — тут, щойно, зовсім недавно, було реальною дійсністю. Це не розповідь про долю дідів і батьків — межа, яка відокремлює старе від нового, пролягла тільки шість років тому. Наші господарі оповідають не почуте з чужих уст, як у нас може оповідати старий селянин переказану йому в родині бувальщину про кріпацькі часи. Вони самі, власними очима дивилися на те, як мучився підв'язаний за руки на дереві Фан Чу, як умирав під палками селянин, обвинувачений в крадіжці фруктів. Це в них забирав поміщик жінок і матерів у свою спальню, це вони самі їли кокосову копру, яку крали, ризкуючи життям, це їм заборонена була навіть тінь, що в спеку падає від дерева на землю. Навіть село виникло тут лише після визволення — раніше це був табір куренів, у яких тулилися бездомні батраки.

А село гарне. З одного боку відділяє його від ріки висока гребля, недавно збудована, спільно з іншим селом, на гроші, виділені урядом. Будинки стоять витягнутою лінією, майже квадратом, що оточує частину полів і затоки, на якій погойдується кілька невеличких джонок. Багато дерев. З динних дерев важко звисають великі зелені плоди. Голова зриває один, злегка вже пожовклий. Куштуємо. Щось середнє між динею і гарбузом, хоч, мабуть, ближче до гарбуза. М'якуш жовтий, м'який, не дуже соковитий, майже без запаху. Де-не-де ростуть бананові дерева з султанами широкого, яскравозеленого листя. Над невеличкою затокою чи озерцем — птахоферма. Тут 1200 качок. Вони плавають, хлюпочуться, здіймають страшенний галас і гармидер. Їх годують висівками і різною зеленню. Навколо ферми — плетена з хворостугорожа. В однім кутку — солом'яний дах на стовпах, плетені з хворосту щити заміняють стіни, там качки збираються в табун — мабуть, ховаються від сонця. В двох повітках — свинарники. Свині невеличкі, рябі, чорні з рожевим, в усіх, навіть у малих поросят — смішні, обвислі черева. Темні, величезні буйволи жують щось у заростях над водою, біля хати, де живе голова. Тут стоїть також його вулик. Віддалік на траві сидять діти з мисочками, в які ми з цікавістю заглядаємо. В мисочках рис, м'ясо й овочі.

В приміщенні правління голова оповідав нам, що в 1951

році, коли закінчилася земельна реформа і було запроваджено зрошення, врожай збільшився з 300 до 400 кілограмів зерна з му і «ми вже змогли їсти навіть тричі на день».

Навіть тричі на день... Ні, не знаючи, як було раніш, не можеш зрозуміти до кінця, який зміст має в цій країні велике слово «визволення».

У нас мені часто задають питання: який рівень життя в Китаї — на селі, в місті, як живе селянин, робітник, інтелігент? Відповідь на це дати не так просто. Для людини, яка все життя їла сніданок, обід і вечерю, ці сніданок, обід і вечеря є явищем до такої міри нормальним, що відсутність їх вона взагалі не може собі уявити.

Але в Китаї до визволення протягом сотень років більшість народу взагалі не знала, що таке бути ситим. З покоління в покоління частина людей вмирала з голоду, а частина підтримувала своє життя такою порцією харчів, якої ледве вистачало, щоб не вмерти.

В Європі довгий час існувала і ще, напевне, в багатьох головах існує й досі легенда про «вміння задовольнятися малим», про «малі потреби» китайця, про те, що кулі може цілий день працювати за жменьку рису та що цієї жменьки йому цілком досить.

Пробувши кілька днів у Китаї, ми вже не дивуємося, що проста людина, як похвалу новим дням так часто виголошує: «А тепер ми можемо їсти, скільки схочемо. Тепер можемо їсти досита. Тепер можемо їсти навіть тричі на день».

Шість років минуло з дня визволення — але цим шістьом рокам передували сотні років голодування. Сотні років, коли можливість наїстися могла бути лише мрією, для мільйонів недосяжною протягом усього життя. Ні, в китайського кулі чи китайського селянина був зовсім не інший шлунок, ніж у мандарина й імператора їх країни та ніж у робітника й селянина в інших країнах. Він не наїдався жменькою рису — але не мав нічого, крім цієї жменьки, і ніхто не питав про його потреби. А тепер він ситий, уперше за всю історію, і тому нас так тішить це м'ясо в мисочці дитини на селі, яке ще недавно не було навіть селом, де навіть тінь дерева не могла бути селянину захистом від палючого сонця, де навіть щіпочка землі не була його власністю.

— Поміщицької землі було 1600 му, а нас лише триста сорок. Тому частину землі ми віддали сусідньому селу.

Тепер на кожного — із стариками, немовлятами, дітворою — припадає по півтора му землі.

З цими му ми весь час маємо клопіт. Скільки це, власне, буде? Ми возимо наше питання по всьому Китаю і привозимо нерозв'язаним назад до Пекіна, до міністерства сільського господарства. Там виявляється, що це не ми були такі нетямущі — му буває різне, залежно від місцевості. В офіціальних обчисленнях, однак, му приймають за п'ятнадцять сотих гектара. Приблизно так воно і є. Отже, півтора му — скільки це буде? Ні, тут не можна ні порівнювати, ні обчислювати за нашими нормами. І взагалі — стережіться робити висновки, виносити судження, порівнювати, бо виявиться, що ви безнадійно заплутались і дуже швидко переконаєтесь, що ваші висновки були неправильні, як, наприклад, з цим му. Півтора му? Обчислювати за нашими нормами й умовами?

Досить короткої прогулянки по полях кооперативу, щоб упевнитися, до якої міри відносним є поняття про кількість землі.

Майже всю свою землю кооператив використовує під городину. Довгі, широкі, рівні грядки — це качанна капуста і різні сорти китайської листяної капусти. Горох посаджено так, що між двома його рядками проходить ніби решітка із встромлених навскіс в землю бамбукових прутів. Простягнені вздовж мотузки з рослинного волокна притискають пагони до решітки. Горох стоїть, випростаний мов рівна вузька стінка, займаючи дуже мало місця.

На смужках, де росте рис, обабіч посаджено качанну капусту. Батати, квасоля різних сортів, салат — все росте густо, з рівненькими відступами, мов виткане. Ніде нема ні п'яді порожньої землі. Зібрано один врожай, і вже росте там друга культура, посаджена з таким розрахунком, щоб негайно заступити попередню. Тут використовують кожен сантиметр землі, ні хвилини не дають їй гуляти. Врожай збирають за врожаєм, достигле замінюють ростучим, по суті збирання врожаю городини на цих грядках і полях триває без перерви. І ніде — в стількох китайських селах, на стількох китайських полях, ні разу, буквально ні разу, ми не бачили бур'янів. Питаємо в голови, як було раніш.

Він сміється. Коли працювали на поміщика, бур'яни росли такі, що «тигр міг у них сховатись». А тепер вони ж працюють на себе. Врожай збільшується рік у рік. В 1952 році одержали 450 кілограмів, в 1954 році — вже 540 кіло-

грамів з му. Чому так швидко зростає врожай, порівняно з тими трьомастами кілограмів, які земля давала до визволення?

Голова, загинаючи однією рукою пальці другої, по черзі перелічує:

— По-перше, ми працюємо для себе. По-друге, уряд дав нам змогу здійснити зрошення. По-третє, ми запровадили нову систему садіння рису, радянську.

Не думали ми, що за тисячі кілометрів від дому, не на фабриці, не на будівництві, а в селі колишніх батраків, в країні давньої, великої сільськогосподарської культури, почуємо цю найвищу похвалу, сказану так просто, так звичайно. Труд наших вчених, думка і праця радянської людини дали цим людям, простим, добрим, великим у своїх зусиллях та в минулих стражданнях, додаткові кілограми рису. Допомогли нагодувати тих, для кого можливість вгамувати голод є досі новим, великим досягненням, радістю, якої ще не встигла притупити звичка.

Ми дивимось на дітей, які ідять рис, і радіємо — радіємо так, як на кожному кроці в цій країні, що росте, підноситься, розцвітає, прямує вперед нечуваними темпами. І так само, як з багатьох нагод, у багатьох місцях, радіємо, що є в цьому трохи й нашої допомоги, що марно ті ж самі діти вітають нас такими радісними вигуками: «сулень!» — радянська людина.

— Цього року у нас врожай теж добрий, посуха не змогла нам пошкодити, хоча в цих районах протягом п'яти, а де-не-де й шести місяців не було дощу. Але в нас зрошення, треба тільки боротися з засоленням води, бо через посуху вода в ріці стала солона.

Так, ми знаємо про це, бо пили в Кантоні солоний чай, нас частували на джонці несолоним окропом, мов ласощами, — син господині привіз несолоної води з якогось іншого району. І в поїзді, дорогою до Кантона, ми бачили страхотні спустошення, викликані посухою, яких тут не видно.

Нам показують, як очищують воду від солі. Викопують глибокі ями, вода просочується в них крізь товстий шар землі, потім чекають, поки вона відстоїться, і тоді вже можна поливати нею рослини.

Про те, що цю воду треба черпати, носити — тут не говорять як про важку працю. В іншій місцевості ми бачили, як селяни носили воду з річки на віддалене поле пшениці й поливали кожен її кущик, брели вгору з важ-

кими відрами, піт заливав їм очі, але не здавалися на ласку природи. Кожна стеблинка пшениці була полита.

В кооперативі городину ще недавно закривали від холоду на ніч соломою, а вдень, коли сонце починало пригрівати, соломі знімали. Ще й досі лежить вона на деяких грядках.

І поливання, і накривання, і вся система вирощування городини швидше нагадують тут працю в парниках, ніж нашу звичайну працю на городі. Тут не масиви обробляють, а вирощують кожну рослину окремо. Кожну стеблинку підживляють, обкопують, поливають.

Цю «парниковість» обробки землі ми особливо гостро відчували під Пекіном в китайському селі, першому, яке ми бачили, в кооперативі «1 Травня». В холодний день, на початку березня, садили огірки в парниках. Парники інші, ніж наші — просто грядки, обгороджені високим очеретяним плотом або захищені ним лише з одного — північного боку. Пліт, похилений на південь, захищає рослини від холодних вітрів. Скла і рам нема, є тільки плетені з соломи й очерету мати.

Двоє старих селян садили огірки. В мисочці з водою було намочене насіння, вже з чималими паростками. На грядці позначений мілкий рівчачок. Один з садильників обережно пінцетом виймає насінину, перевіряє, чи цілий корінець, і кладе в рівчачок. Другий, що несе кошик з просіяною на решето землею, іде слідом за ним і засипає землею кожну насінину окремо, маленьким горбочком. Відстані від насінинки до насінинки рівні, наче виміряні циркулем, маленькі купки землі — однаковісінькі, ніби зроблені формочкою. Можна без кінця дивитись на цю справді ювелірну роботу. Парники прикривають матами на більшу частину доби — знімають лише на кілька годин, з одинадцятої до четвертої. В травні будуть огірки.

Далі ми бачимо зелений шпинат. Він посіяний восени й, певне, тоді ж і зійшов, бо перші листочки трохи приморожені, але вже починають відростати наново. Вилазить рівними, густими рядками й посаджена восени цибуля. Тут, під похиленою з півночі на південь щільною очеретяною заслоною, скрізь рослини вищі, зелень їх яскравіша.

Парники відіграють іншу роль, ніж у нас. Насамперед їх нечувано багато — це вже не грядки, на яких вирощують розсаду чи трохи городини, як первинку, а цілі поля, обернені на парники. Ми бачимо їх з поїзда: вони займа-

ють величезні простори навколо кожного міста; бачимо дорогою з автомашини, бачимо з літака, підіймаючись вгору чи опускаючись вниз. Тут не тільки відвойовують у землі все, що вона може дати; навіть пори року безсилі проти безперервної праці, мурашиної праці китайського селянина. Зима на його полях закінчується раніше, ніж показує календар, і починається пізніше, ніж можна судити за календарем. Коли на полях ще повинно бути зовсім порожньо, парники вкривають землю свіжою, молодого зеленню, випещеною і викоханою, яку затуляють матами, підігрівають гноєм, старанно поливають — хоч би для цього й доводилося носити воду здалека.

На заллятих водою рисових полях ми бачимо круглі або овальні рівчачки, схожі на кринички. Рівні западинки, низькі валки землі — в формі кола чи еліпса, залежно від місцевості — рівненько розташовані на полях. Тут посіяна рисова розсада. Коли молоденькі рослини зійдуть і досягнуть потрібної височини, їх забиратимуть звідти й садитимуть кожен окремо, рівними рядками, теж ніби з циркулем і лінійкою в руці. Тому китайські поля мають такий вигляд, наче їх вкрито майстерною, тонкою вишивкою. Використовується найменший клаптик землі. Навколо телеграфних стовпів, які тягнуться вздовж залізничної колії, нема порослих травою, порожніх островців — усе скопане аж до останньої щіпочки землі. Поміж скелями, де тільки трапляється клаптик ґрунту, хоча б зо два квадратні метри завбільшки — мікроскопічне поле. Ми навіть бачили в горах землю, принесену звідкілясь і насипану в розколини великих каменів — і на голій скелі з цього рівчачка, наповненого кількома пригорщами землі, тягнеться кілька десятків зелених колосків пшениці, кілька кушків квасолі чи іншої городини. Цей мініатюрний городець старанно поливають, носячи воду гірською стежкою по стрімкому схилі, через розсипи гострого каміння.

Дивлячись на людей, які підіймались на скелі з відрами в руках, я не могла пригадати розмову в одному нашому селі, одного гарячого літа:

— Пече, палить. Торік оце посадив три щепи — яблуньки, ну й що ж, таке літо випало — геть чисто позасихали. Оце дивився, вже й коріння мертве. Треба викопати — тільки й того, що згорить в печі.

За п'ятдесят, буквально за п'ятдесят кроків від хати блищала вода річки. Три щепи — скільки ж відер треба

було принести по кілька разів, щоб врятувати яблуньки? І все-таки вода не була принесена, деревця загинули.

Я не оповіла цієї історії китайським селянам, які тягли відра з водою за кілометр чи два не для фруктових дерев, а щоб полити пшеницю чи квасолю. Я думала тільки, коли чула тут, на китайській землі, слова, не раз повторювані людьми на селі і в місті: «Ми вчимося у вас» — що ця наука повинна бути взаємна. Нам теж є чого повчитися в цій великій країні незвичайних людей.

Під Пекіном, там, де садили огірки, ми вперше в житті бачимо китайське село. Дивимося широко розкритими очима, щоб нічого не прогавити, нічого не обминутися.

Нас приймають в правлінні кооперативу. Велике подвір'я, навколо — низенькі повітки й хлівці. В повітках різне знаряддя, грубо нарізана січка з різних сортів соломи, зсипана в плетені коші. В хлівцях, так само, як і повітки, відкритих з одного боку, стоять коні й осли. Коні малі, дрібні. Збоку велика купа землі — її використовують замість підстилки для худоби, а коли просякне гноєм, вивозять як добриво на поля. На подвір'ї стоїть кілька дволемних плугів.

Ідемо в приміщення правління кооперативу. Довгий стіл, на столі, як завжди й скрізь, де тільки з'являються гості, — чай. На тарілочках горішки арахісу, зварені з сіллю і перцем, круті яєчка.

Нас приймає голова кооперативу, двоє старих селян — передовиків праці, бригадир і дівчина — керівник місцевої жіночої організації. Оглядаємо написи й плакати на стінах, спочатку не дуже впевнено починаємо розмову. Китайське село, китайський селянин... Інший він, ніж наш? Напевне, інший. Але водночас такий самісінський. Раптом виявляється, що ми знаходимо спільну мову, що порозумітися зовсім легко. За п'ять хвилин чуємо себе, наче вдома, в якомусь з наших колгоспів. Земля тут інша й клімат інший, але земля завжди залишається землею, а праця на ній — працею на полі, врожай скрізь є врожаем, посуха — посухою. Цей китайський дідусь говорить так само, як український старий селянин, і думки в нього схожі.

Отож розмова йде вільно і жваво. Тільки хай вам випадком не здасться, як спочатку здалося нам, що все так просто. Це — як з перекладом з близької мови, наприклад, з польської на російську чи навпаки. В найпростішому ре-

ченні, де на вигляд усе ясне й зрозуміле, криються несподівані пастки. Слова, що звучать тотожно, мають якраз протилежне значення.

І тут, коли ми вважаємо, що зрозуміли все, і вже готові узагальнити й зробити висновки, — раптом натрапляємо на дрібницю, яка свідчить, що ми не розуміли нічого і ніяк, що ми зовсім не такі розумні, як нам здавалось, та що все треба починати з самого початку.

Незважаючи на це, розмова йде гладенько й весело. Наші співрозмовники реагують на кожен жарт, весело сміються, самі жартують, оповідаючи про серйозні справи, про організацію кооперативу та роботу в ньому.

Кооператив засновано в 53 році, до нього увійшло 314 дворів з чотирьохсот, які є на селі. Як на китайські умови, кооператив величезний. Тут вирощують чорну квасолу, арахіс, гаолян, кукурудзу. Для садків ґрунт невідходящий, отже, фруктових дерев тут немає. Нам приносять і показують качани кукурудзи, дрібні зерна чорної квасолі, насіння гаоляну.

Повернувшись з Китаю, я посадила в себе на городі китайську кукурудзу, насінням з качана, подарованого мені саме в кооперативі «1 Травня». Вона була посаджена на два чи три тижні пізніше від нашої. Виріши на тій самій землі, в тих самих умовах, ця кукурудза була вдвоє вища за нашу. Її стебло було вдвоє товще, листя вдвоє і навіть втричі довше й ширше. Посаджена пізніше, вона трохи пізніше достигла, качани були великі, густо вкриті зернами, а коли ми їх варили, ще молодими й м'якими, виявилось, що вони надзвичайно смачні, дуже солодкі й соковиті. Смачніше від наших.

Але з квасолею мені не пощастило. Вона виросла буйна, висока, міцні кущі досягли 60—70 сантиметрів заввишки. Розкушилася широко — і аж до осінніх холодів не встигла зацвісти. Може, занадто пізно посадили, може, щось інше їй не сподобалось, але перший приморозок зв'ялив її, коли ще не було на ній жодного пуп'янка.

Члени кооперативу дуже хвалять нам свою квасолу. Вони садять її між кукурудзою — два рядки кукурудзи, рядок квасолі, бо вона боїться яскравого сонячного світла, хоч не любить також надто великої вологості. Квасолею годують свиней, кажуть, що вони гладшають від неї краще, ніж від кукурудзи. Коні й осли теж їдять чорну квасолу — це, мабуть, один-єдиний з усіх сортів квасолі, який їдять

тварини. Її дають сиру або варять і змішують з сіном, але від сирої квасолі тварини краще набирають вагу.

Тепер у розмові, яка йде начебто гладенько, починають нагромаджуватись труднощі. Ми ніяк не можемо зорієнтуватися в розмірах урожаю. Наші перекладачі з усіх сил стараються перевести китайські міри й вагу на наші, пішли в хід вічні пера й олівці, але це мало допомагає, бо міри й вага тут не просто китайські, а ще й місцеві, свої власні. Спільними зусиллями намагаємось дати собі раду з цією складною проблемою, але нам не дуже щастить. Плутає і голова кооперативу, подаючи нам то надзвичайно високу цифру, щоб відразу ж виправити її на дуже низьку, то навпаки. І, нарешті, виявляється, що суперечка наша зовсім ні до чого; ми говоримо про різні речі, оскільки нам здається зрозумілим те, чого ми зовсім не розуміємо.

Наприклад — скільки молока дає корова?

Голова заявляє, що корова може давати до вісімдесяти кілограмів на день. Витріщаємо очі, а він оповідає про якусь корову, яка дає щодня кілограм молока. Отож кілограм чи вісімдесят? Розв'язання загадки дуже просте. Худоба в кооперативі є лише тягловою силою, ні голова, ні інші селяни, які розмовляють з нами, ніколи не мали справи з дійною коровою. З такими самими наслідками ми могли б звертатися до нашого українського колгоспника, вимагаючи від нього даних, приміром, щодо удою від кобил.

Потім ми переконуємося, що дійної худоби в районах Китаю, які ми відвідали, взагалі дуже мало, а часто й зовсім нема. Наші запитання щодо удою корів були запитаннями невігласів, як, напевне, багато й інших запитань, що їх ми задавали протягом майже двох місяців нашим гостинним і терплячим господарям. Хоч, правда, у планах кооперативу «1 Травня» передбачено завести дійних корів, але це лише в майбутньому.

Непорозуміння з'ясовується, сміємося й ми, і члени кооперативу.

Ідемо оглядати свиней. Вони чорні, мов квасолини, якими їх годують. Невеличкі (найвища, рекордна вага вісімдесят кілограмів), порослі довгою, густою, чорною щетиною. Щетина дуже цінна, іде не тільки на внутрішні потреби, але й на експорт.

Справа з цими свиньми дуже довго залишається для нас нез'ясованою. Звикши до великих кабанів, до величезних рожевих льох, з гладенькою шкірою і коротким рилом,

ми дивимося на цих чорних чи рябих, невеличких, рухливих створінь критичним оком. Дрібні, з малою вагою, треба було б поліпшити породу... В кількох селах, де ми розмовляємо на цю тему, нам притакують. Так, так, порода не дуже добра...

Але згодом ми несподівано довідуємося в нашому посольстві, що це якраз дуже добра, уславлена порода свиней. Невеличкі, але надзвичайно витривалі, вони не хворіють ні на які хвороби, мають дуже смачне м'ясо, цінну щетину, їдять не перебираючи все, що їм дають, ростуть швидко, розмножуються чудово. І тепер ми вже нічого не знаємо. Чи в кооперативі нам притакували з чемності, коли ми критикували свиней, чи, може, працівник нашого посольства був погано поінформований? Яке, нарешті, справжнє становище з цими свиньми? Лише після повернення додому книжкова інформація розв'язала всі наші сумніви. Це справді добра, дуже добра порода свиней, її багато разів використовували для поліпшення європейських порід.

Але все це буде лише згодом. Поки що ми спокійно оглядаємо чорних тварин, які весело рохкають, оглядаємо, певні, що все тут просте, ясне і зрозуміле: породу треба поліпшити. Сьогодні, на третій день нашого перебування в Китаї, ми ще зовсім не підозріваємо, скільки разів стоятимемо розгублені, не знаючи, хто ж, нарешті, має радію; або ще гірше: будемо цілком впевнені в собі, і нам навіть на думку не спадає, що ми нічогосінько не розуміємо — аж поки наступна розмова чи наступний день не розкриють перед нами всю глибину нашого неумства та нашої помилки.

Ідемо оглядати село. Глиняні хати, глиняні стіни, що утворюють вузькі сільські вулички. Заглядаємо у ворота — це вугільний склад. З вугільного пилу, змоченого водою, жінки роблять невеличкі круглі горішки. Трусять у решетах, просівають, скочують в кульки вугільний пил, а потім зсипають горішки на невеличкі купки. На вулиці жорна — великий круглий камінь; жінка крутить на ньому другий, насаджений на палицю, — так розмелюють зерна кукурудзи. Навколо повно жінок і дітей — щось на зразок сільського клубу або вечірніх сходинок біля криниці в нашому селі. Жінки аплодують, побачивши нас, діти галопом біжать слідом, супроводячи нас скрізь, як веселий і похликий табунець горобців. Скрізь за ворітьми, куди ми не заглядаємо, повно курей і голубів. Подвір'ячка надивовижу чисті — підтверджується перше наше враження з ча-

сів подорожі залізницею через Маньчжурію. Адже це гли-на — здавалося б, після кожного дощу повинні тут стояти калюжі, повинна липнути до ніг густа, руда грязюка, а в сухі дні здійматись хмари куряви. Але подвір'ячка, де бігають діти, ходять кури й осли, де лежить різне знаряддя й старанно складений гній та земля на підстилку — чисті, мов кімната, виметені, вирівняні, ніде нема сміття, нема бруду. Всупереч тому, що нам доводилося колись читати в старих романах, не тільки сільські подвір'я — весь Китай чистий, напрочуд чистий, незважаючи на велику густоту населення і неймовірну кількість дітей, незважаючи на тісноту приміщень. Потім ми вже не дивуємося, звикаємо до того, що скрізь чисто. Але поки що нас вражають ці глиняні вулички і глиняні подвір'ячка першого китайського села, яке ми бачимо.

Біля парників — колодязь. Невеличкий коник розмірним кроком ходить і крутить коловорот, який тягне воду, що лежить не дуже глибоко. Взагалі, води тут досить, голова каже, що «торік врожай у кооперативі, незважаючи на дощі, був кращий, ніж в одноосібників». Ця фраза теж з'ясовує одне з непорозумінь. Бо ми питаємо, чи досить було дощів, звиклі до того, що у нас їх часто буває обмаль. А тут, в цьому районі, треба, виявляється, швидше побоюватися надмірної їх кількості.

Заглядаємо в медичну амбулаторію. Якась жінка сповиває немовля, яке щойно оглядав лікар. Заходимо в крамницю — нитки, одяг, матерія, гас, рис. Лише тут ми довідуємося, що були досі справжніми невігласами щодо рису. Рис — це рис. А тут у мішках і плетених кошиках стоїть кілька, якщо не кільканадцять його сортів. Дрібний і великий, сніжнобілий, жовтий, довгастий і майже круглий. Різні ціни, різні сорти, деякі зовсім не схожі на той рис, до якого ми звикли, вважаючи, що це єдиний сорт, який існує в світі. Крамниця взагалі має добрий асортимент товарів.

— Чи можна зайти до хати?

— Звичайно, дуже просимо.

Назустріч нам вибігає маленька молодичка, весело вітається з нами, запрошує.

За дверима сіни, в них обабіч вхідних дверей вмуровані два великі котли з дерев'яними покришками. Далі, праворуч і ліворуч — двері до кімнат. Під вікном у кімнаті тапчан на всю її широчінь, прикритий циновкою, гарно ви-

плетеною з тонкої соломи, під тапчаном труби, по яких тече гаряча вода з котла в сінях, на тапчані під стінкою скочені в рулони кольорові ковдри. Горить вогонь у малій залізній пічечці, на ній кипить чайник. На столику стоять фарфорові вазочки і барвисті, розмальовані квітами й птахами, великі термоси. Ми вже тепер не дивуємось, як дивувалися в перший день нашого перебування в Пекіні, коли на доказ зростого добробуту села нам казали, що «селяни купують термоси». Хоч ми тут лише третій день, але вже встигли зрозуміти, яку роль відіграє в Китаї чай і просто окріп та як важливо, щоб не треба було кожного разу розпалювати пічечку, а мати окріп у термосах, завжди напохваті.

В хаті так само чисто, як і на подвір'ї. Чиста підлога, чисті меблі й шибки невеличкого віконця.

— Діти? — наша молода господиня трохи зніяковіло сміється, крутячи в пальцях рожеву стрічку, вплетену в її короткі, чорні косички. Ні, дітей ще нема, лише недавно побралися. Он якраз іде чоловік.

Чоловік, мабуть, не старший від дружини — йому двадцять років, він гарний і так само веселий, як наша хазяечка. Стараємося бути якнайменш надокучливі, але цікавість бере гору. Ми хочемо все побачити в цій першій для нас китайській сільській хаті і допитливо придивляємось до всього. Але господарі не ображаються, розуміють, що нам потрібно, і самі пояснюють, показують нам своє майно, пояснюють, як побудовано котел у сінях, що ogrіває тапчан, показують різне начиння. А хто живе по той бік сіней? Там теж живе молоде подружжя. У них щойно народилася дитина. Може, ми хочемо їх відвідати? Ні, ми не хочемо турбувати породіллю і немовля. Виходимо з гостинної хатинки, ще раз оглядаємо повне голубів і курей подвір'ячко. Пес, такого ж кольору, як глина подвір'я і стіни хати, зовсім не звертає на нас уваги.

На вулиці знов супроводить нас юрба дітей. Круглі, повненькі личка, з темним, смуглявим рум'янцем. Пухкі, товсті ручки й ніжки, серце радіє, коли бачиш, як чудово виглядає ця дівтора. Вуличкою йдуть жінки з немовлятами на руках. Немовлята, як і в Пекіні, закутані в яскраві ватяні ковдри, найчастіш вогненночервоного кольору. Жінки всі в штанях. В Пекіні, хоч і не часто, але траплялися плаття. На селі ми не бачили жодної жінки в платті.

Ще раз повертаємось до правління кооперативу. Мудруємо, запитуючи про механізацію. Так, у них був трактор,

і це значно піднесло врожайність. На яку глибину орали? Називають глибину, мінімальну, як на наші умови. Але в цій місцевості потрібно саме так орати, глибше було б недобре, шар родючого ґрунту тут не дуже товстий.

Говоримо про механізацію, ще не підозріваючи, що вона стане для нас проблемою, яка мучитиме нас протягом усього перебування в Китаї, проблемою важкою, зовсім не такою простою, як нам здається. Обережно запитуємо і про іншу справу. Скрізь у Китаї використовують найменший клаптик землі, ні на хвилину не дають їй лежати облогом. Одна культура заступає іншу, і ніколи не побачиш того, що трапляється в нас так часто — от хоча б на городах біля хат: зібрано горох, викопано цибулю або часник — і цей клаптик землі аж до зими зяє пустою або заростає бур'янами. І водночас тут, у Китаї, багато землі, не зайнятої під сільськогосподарські культури. На маленьких, мікроскопічних полях часто побачиш п'ять, шість широких горбочків, порослих травою. Це могили предків. Майже ніде, крім міст, ми не бачили кладовищ. Кожен ховає своїх умерлих на власному полі — і не раз третину чи навіть половину поля в цій місцевості, де землі мало, а людей так багато, займають оті зелені горбочки. В Китаї, де до такої міри був розвинений культ предків, де його свято додержували, де бережуть могили не тільки батьків, а й прапрадідів — ця проблема нам відразу впала в очі. Ми розуміємо, що це справа не така проста, якою здається нам поки що справа механізації. Століття віри й при звичаєння, релігія, звичай, заборон сплелися тут у тугий вузол. Хоч, напевне, якби можна було запитати в тих же самих предків, вони б охоче погодилися лежати на кладовищі, звільняючи гектари такої потрібної, такої необхідної землі, яка зараз пропадає даремно. Запитуємо здалека, делікатно, щоб не образити нічийх почуттів і в разі чого зараз же відступити назад. Але виявляється, що тут думають про це; в кооперативі вже переносять останки вмерлих на спільне кладовище. Але, мабуть, це ще йде поволі, бо ми бачимо в багатьох місцях по кілька й навіть по кільканадцять могил на одному невеличкому полі. В горах простіше: там могили розташовані на скелястих схилах і це вже не горбочки, а кам'яні плити, що, мов дверцята, закривають вхід до гробниць, вирубаних у камені чи викопаних у безплідному ґравії гірського схилу. Але на рівнині, на родючих ґрунтах з червоної, рудої, коричнєвої глини, могили предків займають величез-

не місце. Згодом ми багато разів запитували про цю справу. Один з партійних працівників, з яким ми часто зустрічалися, казав, що це складна і важлива проблема. Та коли, вже під кінець нашої подорожі, ми поставили це ж саме питання в міністерстві сільського господарства, там якось не надали значення цій справі. Що ж, можливо, ми вчинили безтактність, і з нами просто не схотіли розмовляти на цю тему.

Кооператив «1 Травня» має 65 голів тяглової худоби — корів, ослів, коней. Знов говоримо про механізацію. Нам чемно притакують. Так, так, механізація... Проживши в Китаї півтора місяця, ми вже дивувалися самі собі, як могли ми бути попервах такими легковажними.

Хто належить до кооперативу? І тут нас знов вражає своєрідна китайська особливість. Бо майже в усіх кооперативах, які ми бачили, питання ставиться інакше, ніж ми звикли його ставити. Не — хто хоче вступити до кооперативу, а — кого кооператив хоче прийняти.

— Ми позабирали землю в поміщиків і куркулів. Багато з них хоче вступити до кооперативу, але ми не приймаємо. Не приймаємо також і тих, що були зв'язані з гомінданівцями, що були проти народу.

Тут теж треба зробити застереження: поміщик тут — не завжди такий, яким ми собі його уявляємо. При цій родючості землі та способі її обробітку, те, що нам здавалося б ледве середняцьким господарством, — тут часто вже означало поміщицький маєток. Частенько також ми плутаємося в труднощах перекладу: в кооперативі в селі Модеша ми довго не могли зрозуміти, про кого власне нам оповідають — про поміщика чи його управителя, бо ж поміщиком називали і власника землі і його службовців — управителя, економа. Бачили ми також поміщицькі будинки. Деякі з них, як на наші поняття, дуже скромні й абсолютно не дають уявлення про те, як ці поміщики жили. Хоч ми бачили й інші, наприклад, дім гомінданівського сановника, брат якого був власником села Модеша. Це вже не дім і навіть не палац — це справжній замок-фортеця, з підйомними мостами, з бійницями — фортеця, оточена чудовим величезним садом.

— Лише після визволення жінки почали працювати на полі, — кажуть нам в кооперативі.

І справді, ми зустрічаємо в полі багато жінок, зустрічаємо їх і в усіх правліннях кооперативів, де ми побували.

А втім, це окремий розділ тієї чудової сторінки історії, яка визначається одним словом: визволення.

І тут, в кооперативі під Пекіном, і всюди потім, ми без краю дивувалися цілковитому використанню всього, що може дати земля, і цілковитому використанню всього, що можна дати землі. В Тяньцзіні майже в усіх коней і ослів, які везуть різноманітні вози, візки, гарби по вулицях, почеплені під хвостами торбинки, прикріплені з допомогою дуги, яка йде від лопаток вздовж тіла і причеплена до упряжі. Часом це навіть не торбинка, а просто шматок грубого полотна, прикріплений так, що гній падає просто у візок. На ярмарках і базарах ми бачили величезні глиняні горщики — лише згодом ми довідалися про їх призначення. На селі їх вкопують в убиральнях і звідти вивозять на поле — ніщо не пропадає даремно. Ми бачили, як видовбують, вигрібають із щілин між камінням, на березі ріки, кожен жменьку родючої землі, щоб віднести її на поле як добриво. Сміття, виметене з хати, кожна щіпочка попелу, кожна суха бадиллина стають добривом, все йде назад у землю, яка потім стільки дає людині. Ми бачили також мінеральні добрива, розсипані на полях, але основне добриво — це гній, жодна крихта якого не пропадає. Ледве буйвол чи кінь встигли пройти і залишити після себе слід, як хтось зараз же зібрав гній у плетений кошик, виніс на поле. І знов я пригадала гори гною, який пріє, мокне під дощем, пропадає даремно біля нашого села на піщаному березі ріки, де навіть на присадибних ділянках нічого не росте, бо «земля погана». А в Китаї нема поганої землі. Людські руки роблять усяку землю родючою, всяку землю примушують кінець кінцем давати врожай. Китайський селянин за сотні років до Мічуріна запровадив у життя той самий принцип: не чекати ласки від природи, а самому перетворювати цю природу і вимагати від неї якнайбільше.

Звичайно, до цього неймовірного вміння використовувати землю, до цієї майже нелюдської працьовитості спричинилася велика густота населення, життєві труднощі, бо ж немає фактів без причин. Але це вміння дійсно чудове і гідне наслідування.

Ще один кооператив, у селі недалеко від Ханчжоу. Тут спеціально вирощують чай.

Ми довго їдемо мальовничою дорогою над рікою, потім звертаємо в стрімку гірську долину. Яскравого кольору

жовточервона земля становить різкий контраст з живою, інтенсивною зеленню кущів і дерев.

А от і село Джау. В центрі села мчить потік, бурхливий, бистрий. Великі, гарні будинки. Спершу тут виникла бригада взаємодопомоги, яка в 1954 році перетворилася на кооператив. Ті, що вступали до кооперативу, здавали землю як пай і велике сільськогосподарське знаряддя, а дрібне забирали після роботи додому. Кооператив платить за землю. Оплата зменшується, як нам пояснює заступник голови «в міру зростання свідомості». П'ятнадцятого березня 1955 року тут організовано кооператив вищого типу. Заробіток — залежно від праці, трудоднів, визначається трояко: за годинами праці, за вагою зібраного чайного листу та за його якістю. Крім чаю, тут вирощують рис.

І знов, і знов, як скрізь — «до визволення», «після визволення». Переломилась історія, переломився світ, і межа — «визволення» — така яскрава, виразна і так відчувається скрізь, що про ніяку справу ні з ким не можна почати розмову, щоб вона, ця межа, не виринула відразу ж, у перших реченнях.

Нам оповідають історію однієї сім'ї в кооперативі. Член кооперативу — ще молодий чоловік. Колись його батько вкоротив собі віку, не витерпівши злиднів і страждань, а брат і сестра вмерли з голоду. Він сам і друга сестра харчувалися висівками й травою — видно, були дужчі, витримали. Дочекалися визволення.

— В п'ятдесят четвертім році він справив собі два вбрання. Мають ковдри, мають сітки від комарів, — жваво розповідає нам смуглявий, рухливий заступник голови.

І знов — спитайте про «рівень життя» в Китаї. Два вбрання, ковдра, сітка від комарів. Багато це чи мало?

Треба почути на власні вуха, що звучить в голосі цієї людини, і не тільки цієї людини, коли говорять про убрання й ковдри.

Що ж, убрання і ковдри — звичайні, необхідні речі. Але ж треба усвідомити, що ці люди ходили не в убраннях, а в мішках, в лахмітті, в солом'яній одежі, яка звисала на мотузках з плечей і пояса, мов солом'яна стріха, що вони не мали чим укритися в холод, що їх заїдали комарі протягом багатьох місяців року.

Так, убрання і ковдра це багато, дуже багато. Щоб цей молодий чоловік, який виріс на траві й висівках, міг собі їх придбати, мусило пролитися море крові, мусили протя-

гом ста років гинути в боях найкращі сини Китаю, мусила зробити Великий похід — дванадцять тисяч кілометрів — китайська Червона Армія, мусили вирости могили, в яких лежать сотні тисяч героїв, і вся країна повинна була пройти довгу дорогу впертої, запеклої боротьби: не двадцять юанів коштують убрання, в які одягнувся ще недавно голий чоловік, — вони коштують мільйони людських життів, і ціною крові мільйонів оплачене те, що ми сьогодні вже не бачимо в Китаї людей у лахмітті.

Я пам'ятаю китайський фільм, який демонструвався в нас зо два роки тому, де робітник зміг після визволення почати нове, інше життя. Там була скромна, бідна кімната і кипів чайник на залізній пічечці, і жінка накладала повні мисочки рису чоловікові й дітям, і на тапчані лежали скочені в рулони ковдри. Я подумала тоді: як мало! Але тепер знаю, розумію і почуваю: як багато! Найстрашніші злидні, які будь-коли міг переживати європеець, ніяк не зрівняти з тими, в яких жив китайський народ. І тому можна лише дивуватися, що за ці короткі шість років, які минули після визволення Китаю, зроблено так багато, зроблено стільки, що в іншій країні, в інших обставинах на це потрібні були б десятки й десятки років.

В кооперативі є ясла, і правління виділяє жінок, які доглядають дітей. На вечірні курси ходить 72 дорослих, є початкова школа. Було 37 неписьменних — тепер неписьменність ліквідували. Є аматорський театр, баскетбольна команда. Є читальня й невеличка бібліотека.

— Який врожай дає чай?

І знов — «до визволення», «після визволення».

— До визволення середній врожай становив 30 кілограмів з му. Ніхто нікому не допомагав, кожен вирощував свій чай окремо, був безпорадний проти сил природи, і тому не можна було добитися більшого врожаю. В 1950 році ми зібрали 40 кілограмів з му, в 1953 — вже 72 кілограми, незважаючи на посуху, в 1954 — 85 кілограмів з му. Спільними силами можна здолати посуху — п'ятдесят днів не було дощу, але ми носили воду й поливали. Торік на плантації напали шкідники. Гусінь з'їдає листя, потім кору, куш гине, доводиться його вирубувати. Поки кожен сам боровся з гусінню, — нічого не виходило. А коли взявся за це кооператив, за планом, на певний строк, скрізь одночасно — ми знищили шкідника. Струшували гусінь у кошики — набралось двадцять тисяч кілограмів. Обприскували куші хі-

мікаліями, в кооперативі є прилади для обприскування. І гусинь виявилася слабша, ніж ми.

Своїм досвідом вони діляться з іншими кооперативами, існує змагання. Хто увійшов до кооперативу? Бідняки, частина середняків. Куркулів, поміщиків, колишніх контрреволюціонерів не приймають.

Чи мають вони якийсь клопіт з куркулями?

Звичайно, мають. Коли йшла боротьба з гусінню, куркулі не схотіли взяти в ній участь. Воліли, щоб гусинь знищила їх плантації, аби тільки пошкодити кооперативу. Один з куркулів, коли сплачували податки, здавав рис сухий тільки зверху і зісподу, а всередині мокрий. Таким способом він не тільки штучно збільшував вагу і здавав державі менше, ніж належало, але від його мокрого рису могли б зіпсуватись запаси в складі, якби через недогляд зсипали туди і його рис. Отож, це не тільки шахрайство, а й шкідництво.

— А тим, хто ще не вступив до кооперативу, ми допомагаємо. Допомагали і під час посухи, і під час боротьби з шкідниками. Кількість членів кооперативу зростає. На початку було тридцять родин, тепер уже дев'яносто, хоча з березня, відколи ми перейшли на вищий етап організації, земля вже не є пайовим внеском, а переходить у власність кооперативу.

Голова всміхається, підтверджує кивком. Він чемний і привітний, але мовчазний. Зате його заступник пояснює все докладно, пам'ятає всі дрібниці, чудово розуміє, що нас найбільше може цікавити. Говорить жваво, красиво і до того ж, як людина з освітою. До 1950 року він був неписьменний. Тепер вільно читає деякі дані, записані в блокноті, записує на папірці міри й вагу, що завжди становить для наших перекладачів найбільші труднощі. Цей блокнот і папірець — теж досягнення визволення. Розмовляючи з людьми, ми весь час дивуємось, якими велетенськими кроками іде вперед китайський народ. Скільки з тих, з ким ми зараз розмовляємо, були шість років тому неписьменні! А коли сьогодні говориш з ними, важко повірити, що це правда. Однак, це жива, найправдивіша правда революції, яка визволила людські сили, людські думки, людські здібності. Вже, напевне, коли про якийсь народ можна сказати, узагальнюючи, що він здібний і обдарований, то китайський народ справді надзвичайно здібний і надзвичайно обдарований. Утискувані, гноблені сотнями, якщо не тисячами

років здібності розквітають тепер з нечуваною силою. Отак, як рослина, що сохне без води — щед्रो полита, раптом підіймає опущені листки, оживає, протягом однієї доби невідомо змінюється. Ці селяни, які так недавно були неписьменні, сьогодні розмовляють з нами мовою людей, які читають книжки й газети, знають, що діється в їх країні і що діється в усьому світі, орієнтуються не тільки в найближчих їм землеробських справах, а й в політиці, в географії, історії, знають і вміють надиво багато. Є якийсь шалений запал у цьому навчанні — вчать не тільки молоді, але й дідусі та бабусі. Директор фабрики в місті оповів нам про це просто, але красномовно: «Купили окуляри і вчать писати й читати навіть ті, кому вже небагато лишилося жити. Не хочуть вмирати неписьменними».

Так, ці сотні мільйонів, приречені досі на неписьменність, не хочуть вже ні вмирати, ні жити, не вміючи писати й читати. Просто дивно, як швидко досягають вони цю науку, коли взяти до уваги химерну складність китайських знаків. Це ж не наші двадцять чотири чи тридцять літер — це сотні ієрогліфів, які треба засвоїти, запам'ятати, навчитися їх писати, хоч власне слід було б сказати «малювати», бо ж кожен ієрогліф — це, по суті, малюнок, майстерний і складний. А люди тут переборюють ці труднощі і поповнюють запас своїх знань усе новими й новими сотнями ієрогліфів.

— Чи є у вас в кооперативі агроном?

Ні, агронома нема. Працюють самі, на основі практики, довгорічного досвіду. Адже сотнями років їх предки так само вирощували чай. І, зрештою, тепер, завдяки обміну досвідом з іншими кооперативами, завжди можна щось поліпшити, запровадити щось нове.

— У нас ще дуже мало агрономів, — пояснює нам заступник голови. — Потім будуть. А поки що ми самі повинні бути агрономами, — весело сміється він.

Це справді так. Адже в Китаї вже існує понад шістьсот тисяч кооперативів. Агрономів не фабрикують протягом одного року. Ще й ще раз усвідомлюємо, що тільки шість років минуло з моменту, коли Китай почав жити, коли вільна людина почала працювати на визволеній землі.

— В п'ятдесят третьому році, продавши зібраний урожай, ми купили сто убрень. У нас є медична амбулаторія, є кооператив збуту і постачання.

По черзі оглядаємо всі будівлі. Правління міститься в

колишньому домі поміщика. Це був тиран, член таємної гангстерської організації, селяни вбили його.

Оглядаємо поміщицький дім. Як на наш клімат і умови — це просто великий сарай. Тут відбуваються засідання правління — до нього входить одинадцять чоловік, вибори бувають щороку. В кооперативі — дев'ять комуністів, двадцять вісім комсомольців. Є партійна група і комсомольський комітет.

Ідемо до школи. Це теж був поміщицький дім, набагато кращий від попереднього. Найкращий дім на селі віддано для школи. Три класи, сто двадцять дітей, четверо вчителів. Уроки вже скінчилися, і ми оглядаємо лише маленькі смішні лави, маленькі смішні столики й малюнки на стінах. На внутрішній веранді, яка виходить на подвір'я, сидить купка дітей. Виявляється, ті, що живуть далеко від школи, одержують тут обіди.

Недалечко звідси ясла. В дерев'яних ящиках-ліжечках спить малеча, більшенькі діти бавляться, сидячи на підлозі. Їх доглядають дві жінки, бабуса і молода дівчина. На наш погляд — дуже холодно, великий протяг. День холодний, але все відчинене, все на повітрі, ні дітей, ні вихователюк це нітрохи не турбує. Зрештою, таке можна побачити в усьому Китаї — в школі відчинені вікна, холодного вітряного дня гімнастика відбувається на повітрі, у всяку погоду діти йдуть гуляти. І, видно, те, що їх не кутають, не одягають надто тепло, не бережуть від так званих протягів, — іде їм на користь. Навіть оці діти в яслах, ще зовсім малесенькі, вже загартовані, ніхто не кашляє, ні в кого не тече з носа, не мерзнуть ручки й ніжки.

Діти уважно придивляються до нас, водячи слідом за нами круглими чорними оченятами. Та коли ми підходимо надто близько до малюка, який сидить на ліжечку, той раптом вибухає плачем. Перелякався. Поспіхом відступаемо, добре розуміючи, якими чужими й дивними повинні ми здаватися цій малечі. Високі, незграбні, з великими руками, в чудних убраннях...

В читальні сидять хлопці й дівчата. Нам показують в бібліотеці невеличку книжечку з малюнками. Лише за хвилину ми зрозуміли, що це «Фронт» Корнійчука, виданий для малописьменних, так, як тепер видається багато книжок у Китаї. Малюнки — і під малюнками підписи з тексту твору. Беремо в руки цю книжечку, яку, видно, читали вже десятки й десятки людей, тут, за тисячі кілометрів від

нашої країни, в маленькому гірському селі. І, як скрізь, знаходиться серед членів кооперативу хтось такий, що каже нам:

— Під час війни з Японією ми проробляли цей твір в армії, він допомагав нам боротися з ворогами й будувати армію. Ця п'єса увійшла до списку матеріалів, обов'язкових для пророблення в армії, і тому її знає кожен, хто був офіцером чи солдатом. Але вона й тепер нам корисна. Горлови є не тільки в армії, треба з ними боротися і в мирному житті.

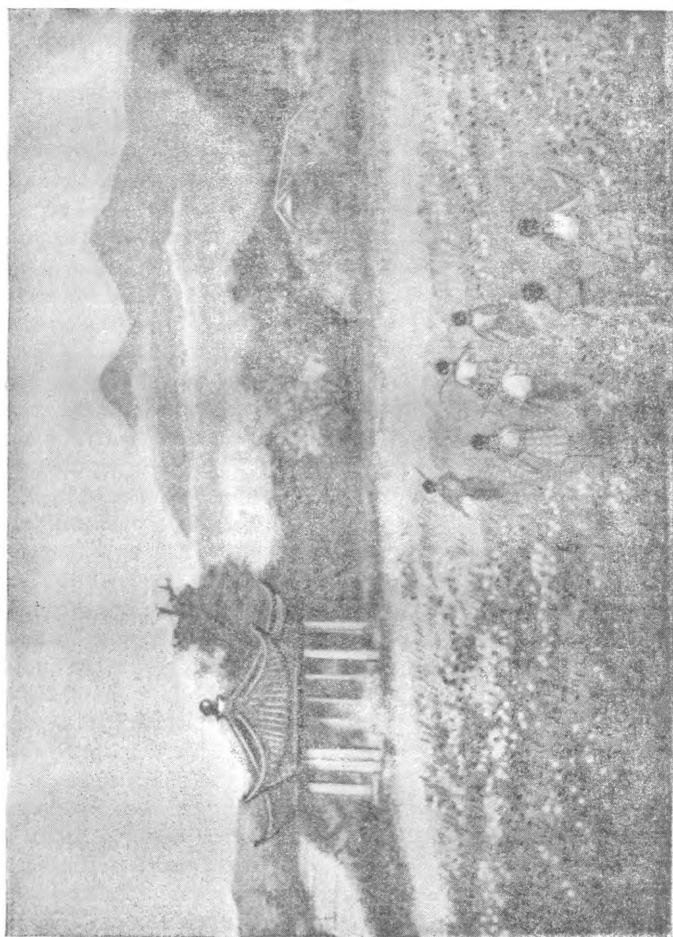
Маленьке китайське сільце в горах... Так, так, варто бути письменником і переживати всі оті трудні, важкі дні, які довелося пережити хоча б у зв'язку з «Фронтом», щоб почути потім з уст китайського селянина слова, які ми почули. Кладемо назад на стіл маленьку книжечку, дорожчу для нас за найрозкішніше видання в шкіряній оправі з золотими літерами.

Ще оглядаємо місце, де переробляють чайний лист. Величезний сарай, в ньому піч, біля якої вмуровані одна коло одної металеві миски, де сушиться чайний лист. Бачимо інструмент для скручування листу, домашнього виробу, дуже примітивний. Взагалі все це обладнання, вся ця «чайна фабрика» — надзвичайно примітивна. Але члени кооперативу показують нам її з гордістю. Адже це те, чого можна було досягти лише при колективному господарюванні — і ця піч, і сарай, де зберігається паливо, і візки для перевезення сировини. Це досягнення — і наше перше враження примітивності зникає, коли ми починаємо розуміти, що це — досягнення і неабияке. Сучасні машини... так, звичайно, але ж кілька років тому тут все робили руками, сушили чай на сковорідках, на залізних пічечках, кожен у себе, у власнім домі. А тепер роблять усе спільно, вирощують урожай втриє більший, ніж досі, і купують за це сто убрень, і їдять досита, і вчаться, і лікуються, і їх сорт чаю користується заслуженою славою.

Голова та його заступник ведуть нас далеко за село. Ходимо разом з ними по чайній плантації і вчимося відрізняти сорти кущів та якість листу. Голова зриває з вершечка пагінця молоді, яснозелені листочки й частує нас ними. Вони запашні й гіркі, довго залишається в роті їх терпкий специфічний смак.

Ми сердечно прощаємося з нашими господарями і, оглядаючись назад, бачимо, що вони стоять і махають нам ру-

ками, поки поворот гірської дороги не заслоняє їх від нас остаточно.

По обидва боки яру, на схилах, на яскравій, вогненного кольору землі — скрізь ростуть кучеряві, круглі чайні кущики. Внизу дзюркоче прозорий струмочок. Ще відчувається в роті гіркий смак чайних листочків. І як скрізь, після кожної зустрічі з людьми — радісний спокій у серці. На гірській, стрімкій стежці в китайській провінції ми гостро й хвилююче переживаємо радість визволення — ми, люди іншої національності, іншої мови, іншої історії й формації. Дедалі глибше розуміємо, який неосяжний, чудовий зміст має слово, що повторюється тут всюди: визволення! В країні, що була скута важчими ланцюгами, ніж будь-яка інша, — воно, це слово, звучить величніше, ніж десь-інде.

Село Дзігуань лежить далеко від звичайних туристських шляхів, на південному заході Китаю. Якби не подорож до Індії, ми б не добралися сюди. Недалеко звідти кордон з Бірмою, який ми перелетіли літаком, повертаючись з Делі. В цих краях не буває зими і ще з літака ми бачимо внизу хвилясті, густі поля пшениці, хоч зараз лише кінець квітня. Тут збирають два врожаї — один рису, другий пшениці.

Кооператив зветься «Авангард». До нього вступили 93 родини з 99, які проживають в селі. Кооператив існує три роки. Головні культури, які він вирощує, — рис, пшениця, боби, городинка.

За столом у правлінні сидять двоє молодих людей з орденами передовиків на грудях і засмаглий, як темна бронза, дідусь з ріденькою борідкою клинцем.

— Це наш технічний радник, — кажуть передовики, і дідусь добродушно всміхається.

— Молоді... А я вже старий. Встиг напрактикуватися за все довге життя. Отже, допомагаю власним досвідом. Аякже, кооператив, треба допомогти.

Разом з цією трійкою, до якої дорогою приєднуються ще й інші, ходимо по селу.

— Врожай після визволення збільшився в півтора рази. Раніше того, що ми могли одержати з цієї землі, вистачало в найкращому разі на вісім місяців. А на чотири місяці доводилося йти в найми до поміщика або заробляти якимось іншим способом. Тепер же вистачає на цілий рік. Коли кооператив розвинеться за планом, буде ще краще.

Корів у кооперативі нема. Агітуємо за створення мо-

лочної ферми. Притакують: так, так, звичайно... щоб кінець кінцем нам, легковажним порадицям, пояснити, що на душу в кооперативі припадає один му землі. Де ж тут тримати корів? Не було б для них паші, не було б чим годувати. Звичайно, це так і є. Ми надто звикли до наших великих просторів, до пасовиськ, до лук, нам важко звикнути до того, що тут, у кооперативі, на кожного припадає менший клаптик, ніж наша присадибна ділянка. І до того ж здебільшого кооперативи дуже малі — двадцять, тридцять дворів, а є ще й менші. Важко говорити їм про молочні ферми.

Зате є кури, качки, свині. Найбільша вага свиней — п'ятдесят-шістдесят кілограмів. Годують їх рисовою соломою. Говоримо про свиноферми. Тут з нами згоджуються цілком. Тільки — свиней не вигідно тримати: риють, псують глиняні стіни хат. Заходимо в одну хату — з-під тапчана виганяють невеличку чорну свинку, на вигляд таку, як наше порося. Свиней ще тримають в хатах, бо немає хлівів, і до того ж вони є приватною власністю... Кооператив — нижчого ступеня, кожен, хто входить до нього, здає свою землю як пай. У планах на найближчий час намічено використати двадцять сім процентів всієї земельної площі під городину і закласти рибне господарство в ставку, який тут є. А щодо свиней — добре було б мати їх більше, та що зробиш, коли це шкідники — все риють і риють.

— На Україні таким свиням встромляли раніше кільце в носа, тоді вони не могли рити.

Сміються: мабуть, беруть це за жарт. Повторюємо, що справді так було і справді допомагало. Чемно притакують, але, видно, все-таки не сприймають цієї поради з кільцем всерйоз. Хто його знає, а може, китайські свині якось інакше реагують на кільце в носі?

Ідемо на поле, щоб побачити, як виглядає робота на місці. Латочки капусти, віддалік селяни копають землю. Земля суха, порепана, тверда. Держално мотики понад метр завдовжки, сама мотика важить добрих п'ять-шість кілограмів, вона довга, майже прямокутна. Копач високо підносить її над головою, випростуючись, аж відхиляючись назад, описує витягненими руками велику дугу і, налягаючи всім тілом, вганяє мотику в землю, вивертаючи величезну брилу, яку зараз же спритно, одним рухом повертає.

Пробую зробити те саме, певна, що для цього цілком

досить моєї городницької практики. З певним зусиллям підіймаю важку мотику і з розмаху намагаюся її увігнати в землю. Але вістря йде убік, майже не дряпнувши твердого, стужавілого ґрунту. Пробую ще раз — і відступаю. Пробує наш перекладач, з такими ж наслідками. Пробує начальник окружного відділу сільського господарства — і теж виявляється, що це вище його можливостей. З нас усіх лише один Корнійчук вгання мотику як слід, підважує брилу землі, перевертає її. Може, позначилася тут важка праця в молоді роки, коли він укладав залізничні шпали. В усякому разі, цей випадок дає йому привід глузувати з нас протягом кількох днів.

— У нас є такий анекдот, — каже один з селян: — В місті батько питає сина: — Звідки береться рис? — З мішка, — відповідає син.

Ще довго потім, тільки-но ми сідаємо їсти, Корнійчук докучає мені й нашому перекладачеві, щуплому інтелігентові в окулярах: «Ну, тепер ви вже знаєте, звідки береться рис?»

Жарти — жартами. Але це копання — просто нелюдська праця. Коли ми їхали за місто оглядати околиці, то побачили на полі шістнадцятеро людей, які стояли в ряд. Був ранній ранок. Рівними помахами здіймалися вгору могики, поблискуючи на сонці вістрям, і ритмічно падали на землю, вивертаючи кільканадцятикілограмові брили. Ми поверталися, коли вже заходило сонце. Шістнадцять копачів доходили до кінця невеличкого поля. Рівно, ритмічно злітали вгору могики, рівно, ритмічно падали на землю. Скопана земля буде заллята водою, потім тут посіють рис.

Ми бачили багато копачів, але серед них не було жодної жінки. Ця праця занадто важка для них, вимагає занадто великої фізичної сили.

— Чому руками, чому все робиться тільки руками? Адже в інших місцях ми бачили, як орють буйволами?

— Тут не можна орати, плуг не візьме так глибоко, як треба, буйвол не потягне плуга. Тут можна тільки мотикою.

Не віримо. Але селяни повторюють це без кінця, і те ж саме кажуть у тутешньому місті партійні й державні працівники, які відають сільським господарством.

— Вся наша округа обробляє землю лише так, ось такими мотиками. І не тільки наша округа.

Не знаю, чи взагалі існує важча фізична праця. Дроворуба? Ні, його робота все-таки легша. Кайло гірника? Так,

можливо, важчою була лише праця гірника, колишня, немеханізована праця гірника. Хоч там був відсутній оцей додатковий елемент кожного удару: перевертання величезної брили.

Аж холодно стає, коли подумаєш, що так скопують кожного року величезні простори землі, в кілька разів більші, ніж деякі країни Європи.

Правда, звичайний сільський плуг не може так глибоко зорати землю. Але трактор?

Знов повертаємося до нашої панацеї, до механізації. Хоча вже тепер, пробувши в Китаї півтора місяця, ми не висловлюємося на цю тему так безапеляційно, як досі. Ми вже добре знаємо, що це все не так просто, як нам здавалося на початку. Тішимо себе думкою, що ми ж перед від'їздом до Індії просили влаштувати нам у Пекіні зустріч з якимось спеціалістом у галузі сільського господарства, і тепер, коли ми знов повернемося до Пекіна, він розв'яже усі наші сумніви.

Коли ми з Куньміна летимо до Чунціна, вниз під нами стелеться чудовий, незрозумілий краєвид. Наче дивовижний, барвистий килим, вкритий хвилястим, як скойка устриці, візерунком. Лише за хвилину усвідомлюємо, що це ж поля на узгір'ях. Вершини й схили узгір'їв оброблені. Маленькі поля здіймаються терасами одне над одним, чимраз вище, невисокі вали насипаної землі відокремлюють одне поле від іншого. Аж на вершину узгір'я працьовиті людські руки провели чи наносили води, видко залляті водою поля; звідси, з літака, вона здається зовсім блакитною. На інших полях рис вже зійшов — вони вкриті соковитою, смарагдовою зеленню. Насипи землі, рудої й червоної, облямовують їх вузькими, хвилястими стьожками.

Це, мабуть, найкрасивіший килим у світі. Він простелився під нами на десятки кілометрів; як маленька темна пляма, суне по ньому тінь нашого літака. Кожні кілька десятків метрів, кільканадцять, а часом і кілька квадратних метрів землі — це окреме поле, яке має свій рівень, інший, ніж у тих клаптиків, які лежать вище й нижче від нього. Прокопаними в насипах рівчаками вода просочується, куди треба, а де треба, її просто носять відрами, не шкодуючи власних сил, незважаючи на відстань, на тягар. Десь-інде ці узгір'я лежали б облогом, щонайбільше росла б на них трава. Тут вони оброблені від підніжжя до вершини, не залишається жодного невикористаного клаптика. Мотика,

лопата, відро перетворили землю на цей гаптований килим, шедевр нечуваної людської праці, килим, який тішить наші очі й примушує стискатися серце. Механізація... Так, але...

Потім виявляється, що цих «але» більше, ніж нам здається. І тепер ми вже замислюємось над тим, що бачили, що кожного дня спостерігали з поїзда, їдучи з Пекіна до Кантона: рисові поля, залляті водою. В багнюці, рідкій, як сметана, рудій, вогненночервоній, жовтій, бредє буйвол, тягнучи плуга. За плугом бредє чоловік. Багно сягає буйволу до колін, до черева, або й вище, чоловік часом грузне до пояса. Трактор? Як же він піде по воді? Як пустити трактор по малесенькому полю, де він не зможе навіть повернутися? Як зробити одне велике поле, придатне для механізованого обробітку, з цих клаптиків, схожих на східці, що підіймаються вгору, спинаються дедалі вище? Адже коли розорати гребельки, вода стече вниз, земля висохне, а тоді не може бути й мови, щоб тут садити рис.

Буйвол і чоловік за плугом на рисовому полі — це поки що невід'ємний елемент китайського краєвиду. З вікна вагона це виглядає надзвичайно мальовничо. Але зараз холодна, похмура весна, півголий чоловік грузне в липкій глині, на силу витягаючи з неї ноги, мокрий аж по шию. Як і коли замінить його машина?

В Пекіні нас приймає міністр землеробства. Він молодий, енергійний, і не чекає на допомогу службовців, які сидять біля нього, не шукає даних у папірцях. Відповідає «з голови» на всі наші запитання. Відповідає жваво, з захопленням, видно, що він любить свою роботу і розуміється на ній.

Земельна реформа закінчилася в 1953 році, скрізь, крім Тибету і Сіканя, де здійснювати її тоді було ще рано. Крім того, земельну реформу проведено всюди в районах чисто китайських, трохи відкладено термін її здійснення в районах, населених національними меншостями. Перший період земельної реформи проходив до 1949 року, коли ще не вся країна була визволена. Тоді забирали землю не тільки у поміщиків, але й у куркулів. Після 1950 року політика щодо куркулів змінилась: у них забирають лише ту землю, яку вони здавали в оренду селянам, залишаючи поля, які вони обробляли самі, але ізолюють куркулів політично. Основний принцип на обох етапах реформи — спиратися на маси. Не обмежувалися самим виданням статуту — виряджали агіта-

ційні бригади, скликали збори, самі селяни приймали ухвалу про реформу.

Звичайно, не обійшлося без промахів і помилок. Спершу думали тільки про селян, забуваючи про робітників та їх інтереси. Траплялися прояви лівого ухилу — під тиском бідноти кривдили середняків, часом виявлявся і правий ухил, під впливом якого недосить рішуче розправлялися з поміщиками. Керівництво партії ліквідувало обидва ці ухили, і завдяки цьому вдалося остаточно завершити земельну реформу в усій країні. Селяни одержали землю, сільськогосподарське знаряддя, реманент. В першу чергу це, звичайно, стосувалося бідняків. Середняк дістав політичні права і всі вигоди, які несли з собою нова влада і новий уряд.

Колективізація, власне, почалася ще до визволення, під час антияпонської війни, в окремих визволених районах, де утворювались товариства взаємодопомоги, бригади спільної оранки, окремі кооперативи вищих і нижчих типів.

Зразу після визволення, в 1951 році, в країні було лише кілька сот кооперативів. До зими 1953 року їх кількість збільшилася до чотирнадцяти тисяч. Тепер, тобто навесні 1955 року, в Китаї вже існує понад 600 000 кооперативів. Кооперативів вищого типу ще мало, план першої і початок другої п'ятирічки передбачають кооперативи нижчого типу, де селяни вносять землю як пай. Ще вісім-десять років земля залишатиметься приватною власністю, причому в основу покладено той принцип, що оплата праці повинна перевищувати плату за землю.

Кооперативи невеличкі — тридцять, п'ятдесят гектарів землі. Сто гектарів — це вже багато. Звичайно, в кооперативах таких розмірів виникають труднощі, яких ми майже не знаємо на великих просторах земель окремих колгоспів.

І раптом довідуємося, що тут, в цій країні, де ми не бачили жодного клаптика необробленої землі, — цілинних просторів майже стільки ж, як і оброблених полів. Справді, ми ж забули, що весь час подорожуємо по найгустіше заселеній, найродючішій частині Китаю, і хоч проїхали вже тисячі кілометрів, те, що ми бачили — лише вузька смужка сходу й півдня. Є ще величезні гірські масиви і степи, є колосальні райони, дуже мало залюднені.

— Переселення?

Звичайно, і переселення. Тепер ми поспішаємо задати питання на тему, яка увесь час не давала нам спокою — про механізацію.

Виявляється, що ця проблема далеко складніша, ніж нам здавалося.

По-перше, власні трактори будуть лише в шістдесятому році. А скільки ж їх потрібно на ці неосяжні простори, на ці незліченні поля, для цих різноманітних сортів сільсько-господарських культур! І це ще не все. Скільки ж потрібно пального для цих комбайнів, тракторів, двигунів? А з паливом поки що не гаразд. Воно є, воно мусить бути,— але раніш ніхто не шукав його джерел, ніхто ним не цікавився. Мабуть, Англія й інші імперіалістичні держави, які хазяйнували в Китаї, зовсім не були зацікавлені в тому, щоб закладати тут нафтові свердловини. Створено легенду, що в Китаї немає нафти, легенду в основі своїй брехливу, бо чому ж має багаті джерела нафти сусідня Бірма, розташована в тій самій гірській системі, що й південний захід Китаю? Чому мають бути безплідні морські узбережжя й гірські пасма на такому величезному просторі? Вже сьогодні відомо, що легенда про відсутність нафти в Китаї була лише легендою. Але від цієї впевненості до видобутку потрібної кількості пального спливе ще чимало води в китайських ріках і багато поту проллють люди, з розмаху підіймаючи важкі мотики. І це, зрештою, ще не все. Як піде трактор по заллятому водою рисовому полю? Треба винайти і застосувати нові машини чи нові способи обробітку, треба взагалі винайти нові машини, які могли б виконувати працю, необхідну на китайських ґрунтах, специфічну для окремих культур.

Але... Як пустити машину на ці нескінченні східці невеличких клаптиків землі? Але... як орати, коли між рядками пшениці вже росте соя чи інша культура, коли обережно вибирають руками один врожай, бо другий вже підростає? Адже земля тут ніколи не гуляє: одне досягає, друге росте, третє проростає; як же машина може тут замінити пильне людське око і спритні, дбайливі руки?

Звичайно, є машини, які відразу ж принесуть полегшення людині — всі ті механізми, які зрошуватимуть поля, замінюючи відра, що їх доводиться тягти по гірських схилах, примітивні дерев'яні колеса на річках і річечках, працю копачів, які проводять канали й каналічки, що густою сіткою вкривають країну. Але це теж потребує часу і паль-

ного. Переселення з надто густо-залюднених місцевостей на цілині землі також вимагає машин. Руками не скопаєш землю, незайману від сотворіння світу.

Є ще одна проблема, зв'язана з механізацією. Припустимо, раптом буде зроблено стільки машин, скільки потрібно. Вже не скопують землю, не сіють, не поливають ручним способом. І от звільняються мільйони рук, і мільйони людей опиняються раптом без роботи. Що з ними робити, як їх прогодувати? Промисловість не зможе увібрати таку силу робітників. Виявляється, на все потрібен час, і наша панацея — «механізація» — лише на перший погляд здається панацеєю. Повинні минути роки, перше ніж китайський селянин зможе випростати спину фізично, так, як вже випростав її морально й політично. Тимчасом треба зробити все, що тільки можна, для розведення худоби як тяглової сили — вона в перехідний період зможе хоча б частково замінити машини й пальне.

Міністр переходить до питання про масовість кооперативів. Видно, він не є стопроцентним прихильником їх швидкого кількісного зростання, а може, й висловлює не своє власне переконання, а тенденції, які переважають у певних колах.

— Кооперативи у нас маленькі, малоземельні. При масовому швидкому виникненні вони часто бувають слабкі, держава і партія не можуть відразу допомогти всім достатньою мірою. Тому треба головно зміцнювати вже існуючі кооперативи — щоб не трапилося так, що після цієї хвили ентузіазму де-не-де настане розчарування.

З чемності ми не заперечуємо, але нам згадується одна з випадкових розмов. Під Куньміном, коли лопнула шина в нашому авто, ми сиділи край дороги над канавою, чекаючи, поки замінять колесо. До нас підійшло кілька селян, які проходили дорогою.

— Оце збираємося засновувати кооператив. Тоді й житття піде інакше. Важко самому скопати поле, навіть коли ти молодий і дужий. А що вже тут казати про старих, кволих і підлітків?

Ми саме повертаємося з поля, нам вже відомо, що тут значить «копати», вже відомо, як це виглядає.

— А вийдуть усі разом — ще сонце не сіло, а вже поле скопане. І не тільки це: добре працювати разом, у кооперативі. Добре жити разом, у кооперативі.

Присіли навпочіпки біля нас, курять цигарки, якими ми

їх частуємо. Є тут і молоді, і старі, але в усіх блищать очі, коли вони говорять про кооператив.

Так, можливо, десь хтось і розчарується. Але це буде крапля у великому морі нового життя. Ми поки що ніде не могли виявити слідів розчарувань. Кооператив довів свою перевагу над індивідуальним господарством, довів ясно й виразно. І тому ці селяни під Куньміном, біля придорожньої канами, говорили про заснування кооперативу, як про ключ, що відчиняє двері в нове, прекрасне життя.

І не тільки ці селяни. Після нашої розмови в Пекіні минуло небагато часу, а вже говорять про мільйон кооперативів, і рішення Центрального Комітету Комуністичної партії Китаю розгортає велетенські плани колективізації, велетенські плани механізації сільського господарства Китаю протягом 15-ти років.

Ми оглядаємо не тільки кооперативи. З Модеша їдемо в державне господарство, в державний сад, якраз той самий, де до визволення селянам заборонено було сидати в затінку під деревами і де хазяйнував гомінданівський сановник, брат поміщика, що знущався з селян Модеша.

Сад займає понад 3000 му. Посередині — поміщицький дім. Власне не дім, а фортеця — оточена ровом величезна кам'яна будівля з підйомним мостом, якого вже ніхто сьогодні не підіймає. Загратовані вікна, бійниці. Ні, мабуть, сановник та його предки не почували себе безпечно й спокійно в цій неспокійній, завжди готовій до бунту провінції, яка раз у раз вибухала вогнем відкритої боротьби.

Сад величезний. Старий і молодий, посаджений недавно. Алея могутніх, крислатих дерев «лінджі». Цілий ліс бананів. Апельсинові плантації, дерева саме квітнуть, укриті ніжним, легким, як пух, білим цвітом. Молоді апельсинові щепи виглядають навіть зворушливо — стрункі, зелені деревця, листя яких ще не стало глянсуватим і шкірястим, як у дорослих дерев.

Навколо стовбурів у старому саду викопані глибокі канали. Через це дерева виглядають так, наче ростуть на дуже високих острівцях чи грядках. Канами наповнені водою, коріння тягне знизу воду далеко краще, ніж тоді, коли ця вода пробивається до нього зверху, крізь товстий шар землі. Дерева якоїсь породи високо, майже на півметра, присипані землею. Таким способом прикривають оголене коріння, яке відгалужується від стовбура на невеликій глибині.

І тут, уперше за всю подорож, бачимо нелад. Шкідники точать бананову плантацію. Вони залазять у пазухи листків, з'їдають кору, а потім стовбур. Він ламається в пошкодженому місці. Ми оглядаємо такі зламані дерева — зогнила деревина, мокра й губчаста, мов старий гриб. Обламане верхів'ття валяється серед здорових ще дерев, навколо лежить величезне зелене листя, вже прив'яле. Торік сад дав збитки через цього шкідника. А знищення не припиняється.

Директор господарства — не спеціаліст, він колишній учитель, не тямиться на садівництві. Агрономів на плантації нема. Директор пояснює, що із шкідниками дуже важко боротися, бо вони глибоко залазять в пазухи листків, але не може сказати, де живуть шкідники в окремі стадії розвитку. Не видно, щоб хтось збирав, спалював чи викидав зогнілі стовбури, щоб хтось пробував зберегти ще здорові дерева від зарази.

Ми гості і тому стараємося бути чемними. Але Корнійчук вже не може витримати й запитує, як поставився б колишній власник саду, отой гомінданівський сановник, до своїх працівників, коли б вони довели сад до такого стану. Директор не ображається. Флегматично, ніби трохи сонно, відповідає, що хазяїн повиганяв би їх геть. Судячи з оповідань голови сусіднього кооперативу про звичаї місцевих поміщиків, директор явно недооцінює долі, яка чекала б працівників знищеного саду. Може, зрештою, він і не знає, як тут було — сам він здалека, а коли ми запитуємо, чи серед людей, які працюють на плантації, немає нікого з тих, що працювали тут раніше і вже спеціалізувалися на садівництві, — директор відповідає, що, можливо, і є, напевно є, але, видно, не знає як слід і зовсім не цікавився цією справою.

Нам псує настрій цей сад, особливо після кооперативу в Модеша. Тим більше, що ми знаємо: під цими деревами лився не тільки піт, лилася й селянська кров, і самої підозри в бажанні нарвати бананів з тих самих дерев, які сьогодні безборонно з'їдають шкідники, було досить, щоб загинули цілі селянські родини.

І аж до кінця, протягом усього нашого перебування в Китаї, цей сад залишається єдиною темною плямою серед ясного і чудового, що ми бачимо. Бо навіть там, де зараз ще не добре — ми знаємо, що це вже краще, ніж було, і буде ще краще.

А тут зробили крок назад, марнуючи те, що народна

держава одержала готовим,— чудовий величезний сад біля самого міста, сад, з якого повинні були б до цього міста потоком пливати фрукти. А він дає збитки — і гине.

Ми ж бачили інші сади. От хоча б з поїзда, дорогою з Нанкіна до Шанхая, коли ми їдемо місцевістю, так густо заселеною, що протягом багатьох годин бачимо перед собою ніби одне величезне, нескінченне село. Через кожні кілька десятків кроків — коли не група будинків, то принаймні один будинок. Земля геть уся порізана каналами, скрізь поля пшениці. І безліч садів — часом величезних. Рівнесенькими рядками посаджені дерева, переважно карликові. Біластий, невеличкий стовбур і кілька тонких гілочок, що стирчать угору. Не знаю, які це деревця — важко вгадати породу з вікна вагона. Всі вони обкопані, чистенькі, наче вимиті, ніде біля них нема бур'янів, ніде нема зайвої гілочки. Посаджені деревця дуже густо.

Такі ж викохані сади скрізь між Шанхаєм і Ханчжоу. На відміну від наших садків, тут ніде не побачиш порожніх кругів землі навколо стовбурів, вся земля використана під городину, деревця майже всюди карликові. Поміж Ханчжоу і Кантоном — багато бананових дерев, і серед них ми не бачили жодного, поточеного шкідниками. Високо здіймаються султани широкого листя, дерева стоять прямі й здорові. Деревця в садах, і малих, і великих — чи то поодинокі деревця, чи кілька дерев у полі й біля хати — всі вони підстрижені, підв'язані до кілків, паличок, доглянуті так само старанно, як поля й грядки — пшениці, рису, городини. Гарно доглянуті мандаринові гаї, і дерева «лінджі», і всі інші. Дуже багато молодих, мабуть, щойно посаджених садів. І тільки цей один, готовий, вирощений, який тільки треба було підтримувати в попередньому стані.

Так, звичайно. Новий Китай потребує нових людей, потребує неймовірної кількості спеціалістів. Ці труднощі триватимуть ще довго. Вчитель з півночі на посаді керівника величезного саду на півдні — це не може дати добрих плодів, ні буквально, ні переносно.

Такі бувають неприємності з людьми. Але ми бачили також неприємності з природою.

Коли ми оглядаємо Ханчжоу, дощ ллє як з відра. Гори закриває злива і туман, потоки дощу хльоскають по озеру. Але день і ніч. І так протягом усього нашого перебування в Ханчжоу. Ми лаємо дощ, не передчуваючи, що незабаром будемо каятися в цьому й чекати дощу як порятунку.

З Ханчжоу ідемо поїздом до Кантона. На обрії гірські пасма, чудова, широка долина, жовті поля квітучого ріпака, рис, городина. Один за одним тягнуться канали, озерця, озера, ріки й річечки. Багаті, гарні селища, чимало кам'яних будинків. Ці місця називають «краєм рису й риби».

Прокидаємося в поїзді рано-вранці. На заллятих водою озерцях полів — безліч диких качок. По воді бредє буйвол, тягнучи плуга.

На третій день краєвид міняється. На полях чимраз частіше трапляються бананові дерева. Вздовж залізниці ростуть кущі, вкриті квітами. Вдалині чорносине гірське пасмо. Та коли ми наближаємося до нього, воно перестає бути синім. Тут наче пройшла пожежа. Руда, часом аж чорна, спалена трава на схилах, наче опалені звихреним полум'ям сосонки й бамбуки. Ідемо в горах. Води не видно. Незатоплені рисові поля світять квадратами й прямокутниками порожньої землі. Дивне враження: ідемо на південь, але весни зовсім не видно, достоту так, наче ми повернули на північ.

— Що тут сталося?

Кондуктор, який обслуговує наш вагон, пояснює:

— Посуха. Давно не було дощу.

Через деякий час вже не потрібно ніяких пояснень. Земля вся порепана, зяють глибокі тріщини. Хліба висохлі, пожовклі, хоч ледве встигли піднятися над землею. Пейзаж стає мертвим, застиглим, зловісним. Після барвистого краєвиду, який ми бачили досі, після щедро розлитої скрізь води, до вигляду якої ми вже звикли, як до чогось необхідного, тієї води, в якій росте не тільки рис, а й городина, пшениця, кукурудза, — навколишній пейзаж здається ще страшнішим. Деревя біля колії сірі, вкриті товстим шаром пилу. Земля мертва, наче і вона й дерева — із застиглої лави.

В Кантоні сіро, задуха, небо в хмарах, наче заноситься на дощ. Але дощу нема. Земля порепалась, повисихали резервуари води — все солоне. Солоний і чай, зникає його чудовий смак і запах. Солоне кофе. Нам кажуть, що це вперше за тридцять років мешканці Кантона п'ють солону воду. А такої посухи не було вже шістдесят років. Газети весь час закликають до боротьби з посухою — починаючи з передових статей. На боротьбу з посухою мобілізують комуністів. Симпатична, мила письменниця, яка кілька разів супроводила нас в екскурсіях, поїхала в район, де зараз спрямовують ріку в потерпілі від посухи місця.

Весь час стоїть задуха і парить, наче от-от зірветься буря. Ох, дощі в Ханчжоу! День і ніч, день і ніч — потоки, водоспади, озера води! А тут земля суха й тверда, неприємно шелестить засохле бамбукове листя, сіра курява вкриває все товстим шаром. А ми ще злостились на класичних поетів, які оспівували весняні дощі в Ханчжоу. Є тут чим захоплюватись! — кепкували ми, витираючи струмки води, які заливали нам обличчя. Виявляється, захоплюватись є чим. Тепер ми готові надовго зректися сонця, бродити по пояс у воді, аби тільки не бачити цієї посухи. Стародавні поети розуміли, що з неба падає щастя, а ми збагнули це лише тепер, побачивши на власні очі, чим для чудової природи Китаю, для ювелірної праці хлібороба, для зрошуваних полів може бути відсутність дощу. Хвала ж вам, весняні дощі в Ханчжоу, що несете щастя й життя!

Може, якби ми не знали посухи на півдні України, ми не переживали б так тяжко, що діється тут. Але ми ж пам'ятаємо сорок шостий рік. Тепер прокидаємося вночі й біжимо до вікна, щоб побачити, чи випадком не пішов дощ. Якби в Києві таке небо — за дві години, як стій, була б злива. А тут — нічого. Перше наше ранкове запитання: яке зведення погоди? І щоразу та ж сама відповідь — без змін. Незрозуміло, яким дивом у місті так чудово зеленіють і квітнуть дерева й квіти. За містом краєвид схожий на пожарище.

Перед самісіньким нашим від'їздом іде невеличкий дощ. Але цього мало, дуже мало. Ще в Індії, в Делі ми стурбовано запитували китайських товаришів, як з дощем у Гуандуні. Товариші, які приїхали з Пекіна, здається, поглядали на нас здивовано. Але ми бачили посуху на власні очі — і вона пече нам серце так, наче трапилася у нас вдома.

Але й посуха, і повінь, яка настала вже після нашого від'їзду — навігь ці стихійні лиха легше побороти при колективному господарюванні. І тому, незважаючи на всі труднощі, які в ньому виникають, з усього того, що ми бачили, для нас цілком ясно: найбільш масова колективізація є в Китаї життєвою необхідністю. Тільки вона дасть селянам людське життя, промисловості — можливість розвитку, країні — достаток.

І тому голос селян, які розмовляли з нами на краю дороги під Куньміном про кооператив, є голосом ЦК партії, є голосом Мао Цзе-дуна, голосом китайського народу.

ПТАШЕНЯТА

Діти — скрізь і завжди є дітьми», звикли ми говорити, наче одне це слово вирішує справу. Але це не так. Бо, наприклад, китайські діти...

В першу хвилину ми приголомшені їх кількістю. Цього не можна собі уявити. Їх безліч, їх цілі юрби. І скрізь — на вулицях, в парках, в крамницях, на базарах. Їх так багато, що коли ми після повернення дивимось на вулиці Москви й Києва, то мимоволі згадуємо: коли ми їздили на захід, нас вражало майже в усіх країнах, як там мало дітей, порівняно до безлічі їх на наших вулицях, в парках, в будинках. А тепер, порівняно з Китаєм, — нам здається, навпаки, що в нас їх бачиш не так вже й багато. Це враження посилюється ще й тим, що в Китаї, по суті, всі живуть на повітрі, що двері легких китайських будиночків майже завжди відчинені, що тут купують і продають, їдять, розважаються і відпочивають на вулиці — отож і діти завжди перед очима, завжди їх бачиш.

Але найбільш дивує не їх кількість. Китайська дитина — для нас також загадка, яку ми силкуємося розгадати протягом усього нашого перебування в Китаї, але так і не розгадаємо. Ніякі пояснення тут не можуть задовольнити.

Як цього досягають? Яким геніальним педагогом треба бути, щоб добитися таких наслідків? І до того ж геніальними педагогами повинні тут бути всі: і кожна мати, і кожен батько, і всі вчителі без винятку. А це ж неможливо.

Отже, чим пояснити таке незрозуміле явище, як китайська дитина? Мабуть, лише тим, що це саме китайська дитина, а ніяка інша.

В чому ж річ? Цього так відразу не можна пояснити. Найлегше, мабуть, на прикладі.

От ми відвідуємо школу в Шанхаї. В ній тисяча сімсот дітей. Понад вісімсот хлопчиків і понад вісімсот дівчаток.

Приходимо під час уроків. Величезний шкільний будинок, збудований квадратом навколо широкого подвір'я. Вдовж кожного поверху з боку подвір'я тягнуться засклепаний ганок-веранда, на який виходять вікна класів. Напроти, в стінах, які виходять на вулицю, в кожному класі теж вікна. Завдяки цій веранді і світлу, яке щедро ллється з розміщених одне проти одного вікон, ми можемо, нікому не заважаючи, спостерігати все, що діється всередині.

Поки що я перелякана. Ми ходимо по довгій веранді, заглядаємо в усі класи. До нас виразно долинають голоси вчителів, окремі відповіді учнів — і все це на фоні якоїсь незвичайної, просто ненормальної в такому дитячому мурашнику, тиші. Діти сидять на партах, випроставшись, заклавши руки за спину, і з напруженою увагою вдивляються в учителя.

Лунає якесь питання — підіймається кілька чи кільканадцять рук. Вчитель дозволяє відповісти одному учневі, і руки спокійно опускаються. Учень встає і чітко, не поспішаючи, відповідає.

Тихо, щоб не заважати, заходимо в один клас. Досить одного жеста вчительки, щоб поява кількох чужих людей, і до того ж таких екзотичних, як ми, не припинила занять.

Вчителька пише на дошці якусь арифметичну задачу, докладно пояснивши її й перевіrivши з допомогою запитань, чи всі її розуміють. Задача про кількість і вартість зібраного на шкільному городі шпинату. Діти переписують її і розв'язують у цілковитому мовчанні. Тільки де-не-де несамохіть ворухаються беззвучно губи від напруженої роботи. Ніякого шепоту, ніяких підказувань.

Задача розв'язана. Перший згорнув зошит смішний малий хлопчик праворуч від нас. За нами то тут то там маленькі ручки згортають зошити й кладуть їх на край парти. Нарешті, залишається тільки двоє чи троє, які мучаться даремно. Але ні. Тільки один не може впоратись.

Протягом цих кількох хвилин, доки всі не закінчили задачі, ті, які розв'язали її раніше, сидять спокійно й терпляче дожидають інших. Ніхто не пробує розмовляти, ніхто не займається ніякими сторонніми справами.

— Яка відповідь?

Хлопчик, що закінчив перший, встає і читає відповідь.

— У кого вийшло інакше?

Дві руки підіймається вгору. У них відповідь невірна.

— Як ти розв'язував задачу?

Перший хлопчик пояснює. Відразу стає ясно, де в цих обох учнів була помилка та в чому вона полягала.

Знов виходимо на ганок. Знов бачимо крізь усі вікна дітей, які рівнесьенько, спокійно сидять, заклавши руки за спину. Підіймаються й опускаються руки. Очі вдивляються в губи вчителя чи в дошку.

— Це ж не діти, це просто якісь слухняні ляльки,— пошепки ділюсь я враженням із своїми супутниками.

Та раптом розлягається дзвінок, ми потрапляємо в тайфун, бурю, ураган. Спокійні, «слухняні ляльки» раптом обертаються на чортенят. Тисяча сімсот чортенят вихором виривається з класів. Лавиною мчать по сходах, з пронизливим свистом з'їжджають по бильцях, перескакують через балюстради, несамовитою юрбою заповнюють величезне подвір'я. А крик! Ми не чуємо нічого, не чуємо самих себе. Бурхлива, інтенсивна розрядка енергії. На подвір'ї клубочиться маса, в якій важко що-небудь розрізнити. Скачуть, кричать, бігають, танцюють; коли дивишся на це, паморочиться голова. І ця шалена карусель триває рівно п'ятнадцять хвилин.

Дзвінок,— і, мов за помахом чародійної палички, подвір'я порожніє за кілька секунд, наче його вимело могутнім вихором. Юрба галопом мчить у класи—і ще не стихли останні звуки дзвоника, як у класах вже сидять випростані, уважні, з закладеними за спину руками янголятка, котрих ніхто не може запідозріти в тому, що це вони зчиняли крик і гвалт, від яких ще хвилину тому двигтів увесь шкільний будинок.

Даремно злякав мене цей небувалий, неправдоподібний спокій на уроках. Це зовсім не слухняні ляльки, чи малі старички—це живі, як вогонь, діти, тільки вони знають, що й коли можна: на уроках треба бути уважним і здобувати знання, не марнуючи ані хвилини, а на перервах—пустуй собі, даючи волю всім м'язам і горлянці.

Ми довго сидимо в кабінеті директора школи, розпитуємо про школу, дітей, методи навчання, наслідки.

Школа стара, існує з 1911 року. До визволення тут, як і в усіх інших китайських школах, вчилися діти капіталістів і поміщиків. Після визволення склад учнів одразу змінився.

Тепер дев'яносто процентів становлять діти трудящих. Змінилися після визволення також і методи навчання, програма, зміст матеріалу. Змінився й склад учителів — звичайно, ще не виросли в достатній кількості нові кадри, але з педагогами провадять посилену політично-виховну роботу, що дає добрі наслідки. Тепер у педагогічному колективі школи — вісім членів партії, одинадцять комсомольців, один депутат Всекитайських Народних Зборів, троє депутатів до міських, двоє — до районних органів влади. Тут ще треба взяти до уваги, що вчителі виросли в старому суспільстві, більшість або викладала в старій школі, або була в ній вихована, і це лишило глибокі сліди на їх психіці й ідеології. Отож наслідки, яких досі пощастило досягти, є великою перемогою.

Зараз іде перебудова навчальної системи. За радянським зразком стобальну шкалу оцінок змінено на п'ятибальну.

Я вражена — стобальна шкала оцінок! Як розібратися в таких тонкощах, як вирішити, чи дати учневі, наприклад, вісімдесят один чи вісімдесят два бали? Чотирнадцять чи шістнадцять балів? Жахливо! На хвилину почуваю себе в своїй колишній шкірі вчительки і ця шкіра явно терпне від жаху.

Але виявляється, що все залежить від звички: перехід від стобальної системи на п'ятибальну завдав китайським педагогам не менших труднощів, ніж нашим завдало б розпорядження про перехід з п'ятибальної на стобальну.

Школа працює в одну зміну; в колективі шістдесят два працівники — вчителі і обслуговуючий персонал. Перший і другий класи мають двадцять чотири години занять на тиждень. Третій і четвертий — двадцять шість, п'ятий і шостий — двадцять вісім. Додому задають завдання з таким розрахунком, щоб у молодших класах їх виконання забирало не більше як годину на день, а в старших — не більш як півтори години..

Зітхаю, пригадуючи наших дітей, переобтяжених до останньої міри кількістю уроків у школі і ще більш — безжалісним зубрінням вдома, яке не залишає часу ні на читання, ні на спорт, ні на відпочинок. Прикушую собі язика, коли нам пояснюють, що з 1952 року вивчають наші методи навчання, але ще не перебудували школу за нашою системою. Аби тільки внаслідок цієї перебудови китайських дітей не запрягли у роботу так, як наших, з ранку й до

ночі... Напевне, їм це не піде на користь, так як не йде на користь нашим. І до того ж ця китайська дитина, яка не пропускає жодного слова з того, що пояснює вчитель, яка використовує кожну секунду перебування в класі, напевне, працює інтенсивніше.

Щодо навчальної програми — нам орієнтовно пояснюють, що кожен клас нижчий проти нашого приблизно на рік. Тобто третій клас, де ми були на уроці арифметики, — це, власне, наш другий, шостий відповідає приблизно п'ятому. Ну, звичайно, навчитися читати й писати по-китайськи — це ж не те, що вивчити наші скромні три десятки значків: це значить досягнути ієрогліфи, які так вправно писали діти в своїх арифметичних зошитах.

Питання ієрогліфів... Тепер стараються їх спростити, скоротити їх кількість. Але як провести ґрунтовну реформу, коли ієрогліфи — це те, що об'єднує всі міста і провінції? Коли ми приїжджаємо до Кантона, нам мусять дати нового перекладача, бо не тільки наш пекінський, але навіть шанхайський товариш не розуміє тутешньої говірки. Коли в кооперативах чи на фабриках виникають непорозуміння із з'ясуванням окремих слів і термінів, в хід ідуть олівці — ієрогліфічне письмо зрозуміле для всіх, зрозуміліше, ніж мова. Ба, навіть кореєць, який говорить зовсім іншою мовою, ніж китайська, вільно читає китайський текст; він зрозумілий йому завдяки ієрогліфам. Не згадуємо вже про те, що ліквідація ієрогліфів замкне на сім замків від величезної більшості народу весь доробок китайської літератури, бо ж надзвичайно важко надрукувати всю її наново — за дві тисячі років, чи навіть більше — і велика спадщина століть стане приступною лише для вчених дослідників. Отож це проблема складна й розв'язання її поки що далеке від радикального, поки що йде в напрямі спрощення. Інше розв'язання, очевидно, буде можливе лише в далекому майбутньому.

Запитуємо директора, як справа з підручниками.

Адміністрація закуповує книжки для всіх; учні купують їх вже на місці, в школі. Вчитель цікавиться дитиною не тільки в межах школи. Він відвідує сім'ю, знайомиться з умовами життя учня та його батьків, з його оточенням. Постійно і систематично скликаються батьківські збори, на яких дирекція й правління школи пояснюють батькам навчальні плани. Керівники окремих класів збирають батьків своїх учнів.

Яка успішність?

Торік сімдесят шість учнів із тисячі семисот не перейшло до наступного класу. Причини? Погані домашні умови, слабкі педагоги.

Не знаю, чи нема в цьому поясненні надмірної скромності. Ми бачили тільки два уроки (тобто безпосередньо, а не крізь вікно), причому самі ми обрали класи, і обидва ці уроки були проведені цікаво, красиво, розумно. Напевне, домашні умови відіграють все-таки вирішальну роль. Я пригадала того єдиного учня в класі, який не міг розв'язати задачі. Він був не те що бідніше, але якось наче не так чепурно вдягнений, наче занедбаний, мав вигляд дитини, про яку чи нікому піклуватися, чи піклуються надто мало. Я подумала це вже тоді, коли дивилась, як безнадійно він мучиться над задачею, яка майже для всього класу, видно, не становила труднощів, а слова директора ще більш зміцнили моє переконання: в тому, що частина учнів не перейшла до наступного класу, напевне, більше винна сім'я, ніж педагоги.

Я зітхнула, не тільки почувши про те, що приготування домашніх завдань повинне забирати в учня не більше як півтори години на день. Я зітхнула також, побачивши, як о дванадцятій годині на великому подвір'ї робить гімнастичні вправи вся школа — і учні, і вчителі, причому вчителі виконують інші вправи, ніж діти. І така фізкультурна перерва існує не тільки в усіх школах — в кожній установі і на підприємстві в усьому Китаї о дванадцятій годині кожен службовець, працівник підводиться з-за столу й протягом десяти чи п'ятнадцяти хвилин робить гімнастичні вправи на повітрі.

Я зітхала, бачачи, скільки уроків відбувається просто неба, скільки прогулянок організують для дітей, бо ми раз у раз натрапляли в парках, на бульварах, в лісках на дітей, що оточували педагога або йшли парами — починаючи від дошкільників і аж до учнів старших класів. Наскільки ж більше бувають вони на повітрі, ніж наші діти. О, суляньжень, суляньжень, тут теж можна було б навчитися чого у великого китайського брата, який так нетерпляче, так уперто хоче вчитися у нас.

В зв'язку з цією обов'язковою для всіх гімнастикою ми спостерігали сценку, яка спершу нас трохи розсмішила.

З вікна готелю нам було видно внизу обгороджене муром подвір'я біля невеличкого будиночка. Воно лежало

низько під нами, мов криничка. І коли о дванадцятій розлягалась по радіо команда керівника гімнастики, ми бачили згори таке: віддалік, з будинку якоїсь установи та з розташованої біля нього школи висипали на повітря юрби дітей і дорослих. А з того маленького будиночка поспіхом вибігав один-однісінький чоловік і з запалом робив гімнастичні вправи на самоті. Не знаю, хто це був, видно, хтось, що працює сам, індивідуально. Ніхто його не контролював, ніхто нічого не наказував, ніхто не міг перевірити, чи робить він те, що слід. Він міг би, зрештою, вибрати для своїх вправ якусь іншу годину. Але, не будучи членом ніякого колективу, виконував те, що в цю хвилину виконували члени всіх можливих колективів: припиняв свою роботу — може, роботу письменника або вченого — і робив гімнастичні вправи, як усі, щоб потім з подвійною енергією взятися до роботи.

Спершу це нас розсмішило, але потім викликало пошану. Хіба в цій людині, яка, працюючи сама, окремо, вважала за неодмінне брати участь у вправах, обов'язкових для всіх, не проявилася частина сили, що дозволила Китаю протягом коротких шести років добитися досягнень, які нас дивують?

Ще у вагоні, коли ми їхали з Москви, один радянський товариш оповідав нам епізод з кампанії, що проводиться в Китаї для поліпшення гігієни щоденного побуту, в боротьбі з епідеміями і хворобами. Чоловік на селі виходить з хати і чистить зуби. Гукає сусідові:

— Гей, сусіде! Ти вже чистив сьогодні зуби?

— Ні, ще.

— Виходь, виходь, будемо чистити разом! Товариш Мао сказав, що треба чистити зуби.

І селяни виходять з хат, і чистять зуби, виконуючи цю нову для них дію не як звичайну гігієнічну процедуру, а як наказ партії, розуміючи, що виконують частинку великого плану: подолати хвороби, побороти епідемії, піднести стан охорони здоров'я в країні.

Але повернемося до дітей — а не повертатися до них не можна, стільки їх тут скрізь і такі вони чудові!

В парку, коли ми йдемо вниз широкою алеєю, дівтора оточує нас вінком, тримаючись за руки, танцює швидким колом, з криком, сміхом, удаючи, що заступає нам дорогу, що не пустить нас далі.

Але без ніякої команди, без будь-чийого знаку, це коло

крутиться так, ці гірлянди, що заступають нам дорогу, посуваються таким способом, що нам ні на хвилину не доводиться уповільнювати чи прискорювати крок. Коли ми звертаємо вбік, хоровод поспіхом розривається, даючи нам пройти, поки знов не оточить нас барвисте кільце миготливих кісок, коротко підстрижених чубчиків, смуглявих з темним рум'янцем личок, рученят, що плещуть нам, веселе коло, щебетливе, мов табунець горобців. Так, дігей скрізь повно, але ніколи вони «не плутаються під ногами», ніколи не заважають дорослим.

Біля палацу Сунь Ят-сена в Кантоні на широких сходах розташувалась групка — це дошкільнята з вихователькою. Вона їм щось читає вголос. Наша поява припиняє це заняття.

— Суленьїнь! Суленьїнь! — щебечуть діти. І вже треба сісти поруч на сходах і сфотографуватися разом з ними. Мила, молода вихователька розмовляє з нами, діти відповідають сміливо й відразу на всі наші запитання.

Дитячий садок при початковій школі. Чиї діти до нього ходять? Запитуємо навмання кількох дітей, хто їх батьки.

— Мій батько — рикша, — каже товстощокий хлопчик.

Одна дівчинка — донька шофера, друга — муляра чи теслі. Діти робітників.

— Заспіваймо нашим гостям, — пропонує вихователька. Малюки швидко шикуються і співають тонесенькими, веселими голосками веселу пісеньку. Прощаємося з ними, щоб за кілька кроків далі потрапити, як то кажуть, з дощу та під ринву.

— Суленьїнь! Суленьїнь!

Нас знову оточує громадка дітей. Це вже старші — піонери з першого і другого класу. Знов оточують нас тісним колом усміхнені личка, рученята стискають наші руки, маленькі пальці ніжно гладять наші рукава, наше убрання.

— Суленьїнь, суленьїнь, — вони вимовляють це слово, мов ласку, мов найкращий комплімент. В ньому вся глибина довір'я. Суленьїнь, радянська людина — це значить: приятель, друг, хтось, кого не треба боятись. Суленьїнь — це значить: близький, рідний, дуже любимий. Ах, суленьїнь, як треба старатися, яким обережним і мудрим треба бути, щоб не обманути, не сполохати цього дитячого довір'я, яке тобі дарують так щедро, щоб не обманути цієї дитячої любові, яку дають з такою щирістю!

Їм хочеться побути з нами довше. Хочеться ще розказати нам щось, ще раз потиснути нам руки. Але ж це тактовні, напрочуд добре виховані китайські діти. І коли вони бачать, що ми хочемо вже піти,—зовсім не треба їм це говорити—вони блискавично розсипаються, даючи нам дорогу. І аплодують нам вже здалека. Оглядаючись, ми бачимо, що вони стоять барвистою купкою й дивляться нам услід, поки ми не зникаємо за поворотом алеї.

Які ж вони, китайські діти? І як досягають того, щоб вони були саме такі? Жваві, як вогонь, і дисципліновані. Сміливі й делікатні. Повні дитячої радості й водночас такту дорослої людини. Веселі й водночас сповнені почуттям відповідальності.

Пробую знайти відповідь на це питання. І придивляюсь, як ставляться китайці до дітей.

На узбережжі в Шанхаї сидить чистильник взуття. Обіч нього присів навпочіпки чоловік з дворічною, мабуть, дівчинкою на руках. Батько. Скинув з ніжки дитини тufельку й віддав її чистильникові, а сам гріє в долоні цю ніжку в панчішці. В цьому жесті—материнська турбота, материнська ніжність, тут не треба нічого говорити, досить глянути, як ніжно захищає її батькова долоня від холодного вітру, який віє з ріки, щоб зрозуміти всю глибину любові, якою оточена ця дитина.

В Нанкіні ми їдемо в неділю до парку, в якому стоїть мавзолей Сунь Ят-сена. Тут, де парк вкриває цілі гори, де стеляться чудові ліси, височать велетенські дерева, тягнуться зарості й серед них біжать алеї, дороги й стежки, проводять день відпочинку тисячі жителів Нанкіна.

І тут знов—сила-силенна дітей, які бігають навколо нас, аплодують, оточують нас танцюючим колом. Розмовляємо з малою дівчинкою. Здається, що з нею нікого нема. Та ні, вона приїхала з татом, бо мама відпочиває вдома. А тато забрав її сюди. Вона бавиться з дітьми, бігає по парку, а в призначену годину прийде на умовлене місце, де зустрінеться з татом. А наступної неділі вони або приїдуть сюди втрюх, або тато відпочиватиме вдома, а вона приїде з мамою.

Протягом усього нашого перебування в Китаї ми не бачили, щоб хтось ударив дитину, штовхнув її, або хоч грунтовно звернувся до неї. Навпаки, скрізь бачиш турботу й ніжне ставлення до дитвори. От, хоча б у дрібницях. Весь Китай, по суті, вдягнений однаково.—в яносині, майже

сапфірового кольору робочі убрання. Але в дитячій одязі панує ціла гама райдужних барв — починаючи з кольорових, переважно вогненночервоних ковдр, що в них загортають немовлят, до маленьких дитячих шкарпеток, усіх кольорів і відтінків, безліч яких висить і лежить на базарах, до барвистих, гарно оздоблених дитячих туфельок, кольорових платтячок, костюмчиків. Наче китайці, закохані в барви, — а це відчувається на кожному кроці, — ніби винагороджуючи себе за те, що сьогодні ще не мають змоги дозволити собі одягатися в убрання різноманітних кольорів, дали своїм дітям усі можливі барви й узори веселих, яскравих тканин.

І ще одне впадає в очі: діти мають чудовий вигляд. Я теж не можу пояснити цього собі як слід. Адже живеться тут ще нелегко, адже в багатьох місцях житлові умови ще дуже незадовільні, адже минуло тільки шість років, відколи почав підноситись життєвий рівень, відколи почали будувати сітку закладів охорони здоров'я, — а діти мають добрий вигляд. І в Старому селищі в Шанхаї, і на вузьких вуличках Кантона, і на джонках, і на селах. Вони товстенські, у них пухленькі ручки й ніжки, круглі щічки, на їх смуглявих личках темніє гарячий рум'янець, якого майже не видно на матових обличчях дорослих. Не знаю, як це виглядає в статистичних зведеннях, у картотеках дитячих консультацій, — а на вулицях, вдома, у школах, на дорогах — скрізь однаково — діти виглядають не тільки добре, але напрочуд добре.

Про дітей тут, видно, дбають особливо, і не тільки жінка, а й чоловік. В Шанхаї, де ми відвідали старий район міста, в домі робітника, який працює на млині, коли немовля заплакало на руках у бабусі, батько взяв його вправним, звичним рухом і бавив, доки бабуса не налила нам чаю та не поставила рису в мисочках двом старшеньким, які сиділи за низеньким столиком. А коли повернувся із школи найстарший син, кумедним, широким кроком дорослої людини, і поклав сумку з зошитами на комоді, батько кілька хвилин розмовляв з сином. Розмовляв поважно, серйозно; це була розмова двох мужчин. Ми спитали — про що вони говорять.

— Про те, що було сьогодні в школі.

На вулиці, в театрі, в крамниці, на базарі — скрізь впадає в очі добре ставлення до дітей. Здавалося б — вони повинні бути розпещені й розбещені, а виходить якраз нав-

паки. Вони ввічливі, тактовні, вміють не заважати, не лізти під ноги й руки дорослим, хоч їх так багато, так неймовірно багато, що якби у нас випустити таку кількість дітей хоча б на одну вулицю, то вони здатні були б затримати рух в цілому районі. Як це робиться? Яким способом досягають таких наслідків?

Бо з цим небагато спільного має те, що нам під час розмови в школі і в університеті кажуть про китайських педагогів. Про Конфуція, у філософсько-етичній системі якого певне місце посідає виховання. Але ж Конфуцій, що б ми не думали про його виховні методи, вмер майже дві з половиною тисячі років тому. Джу Сі жив і писав сімсот років тому. Ван Ян-май жив за часів Мінської династії. І взагалі — що можуть мати спільного навіть найліпші педагоги минулих століть з цими дітьми, які явно і виразно є дітьми нового Китаю, дітьми, які цікавляться справою Тайваня, знають, що сказав товариш Мао, які з гордістю носять піонерський галстук і значок з голубом миру? Все це, зрештою, робить їх схожими на наших дітей.

Але мене цікавлять в даному випадку саме специфічні, китайські риси. І даремне питаю я без кінця одне і те саме: як досягають таких наслідків?

Дорослі, здається, навіть не зовсім розуміють, що я маю на думці. Вони, мабуть, не уявляють собі, що могло б бути інакше. Те, що є, здається їм нормальним і звичайним. Хтось з радянських товаришів, які працюють в Китаї, висловив припущення, що, можливо, діти тут саме тому такі, а не інші, що їх так багато, що не тільки в сім'ях на селі й у робітничих сім'ях в місті, але й у сім'ях інтелігентів буває по дванадцятро, по дев'ятеро, по шестеро дітей, і не як виняток, а швидше як правило. Щоб мати змогу нормально жити в такій родині, щоб у маленьких, тісних кімнатках родинне життя складалося більш-менш нормально, діти повинні бути саме такі, а не інші. Вони з колиски звикають до того, що їх оточують любов'ю, але жодне дитя не є центром світу — воно призвичаюється думати про інших, дбати про інших, по суті, така величезна родина — це вже маленьке суспільство, і в дітях з колиски виробляється суспільний інстинкт.

Що ж, може й так. Хоча це, мабуть, не повне і зовсім не єдине пояснення. Бо ж і за межами Китаю є багатодітні родини, але зовсім не обов'язково саме в них діти живуть у найбільшій згоді й бувають найкраще виховані. Отже,

як це робиться, як досягають того, щоб діти мали почуття відповідальності дорослих, не втрачаючи водночас ні краплини радісних веселощів дитинства? Щоб вони були виховані так, як виховані китайські діти, хоч їх у кожній сім'ї ціла купа; батько й мати працюють, і, власне, весь час поза школою вони проводять на вулиці. Може, пояснення треба шукати в тому самотньому працівникові, який, почувши радіосигнал, вибігає на подвір'я і робить гімнастичні вправи, в тих селянах, які виходять з хати чистити зуби, в тих робітниках, які не знають халтури в роботі; в тих юрбах на базарах, де кожен може рухатися вільно і ніхто нікого не пхне, не штовхне? Може, треба шукати це пояснення в гідній подиву дисциплінованості китайського суспільства, в тому, що абсолютно неможливо побачити на вулиці чи в ресторані п'яну людину?

В Шанхаї ми відвідуємо Палац піонерів. Він існує вже два роки, саме відбувається його капітальний ремонт та перебудова, але робота не припиняється, і можна все оглянути.

Будинок дуже великий, є окремий зал для танців і величезний зал для зльотів, мітингів, зборів. Палац перебуває під опікою Комітету добробуту дітей, головою якого є Сунь Цін-лін.

Директор був раніш викладачем історії та географії, його помічник — молода дівчина з вищою освітою. Головне її завдання — зв'язки Палацу з зовнішнім світом, тобто з школами, організаціями, закладами. Постійний персонал складається з сорока чоловік і, крім того, їм ще допомагають добровольці-студенти й інтелігенція після закінчення свого робочого дня. Палац працює щодня з п'ятої години, в суботу — після обідньої перерви, в неділю й свята — цілий день.

Спершу ми оглядаємо виставку — подарунок Московського Палацу піонерів. Тринадцятого лютого відбулося урочисте вручення її. На зборах прочитали лист від московських піонерів, який тепер, разом з китайським його перекладом, висить на великій дошці біля входу. Протягом чотирьох тижнів виставку, з її гарними експонатами — моделями залізниці, пароплавів, машин, літаків, з фотографіями, альбомами, верстатами — оглянуло понад сорок тисяч дітей.

Вже вдруге ми натрапляємо в Шанхаї на зв'язки з нашими дітьми. В шанхайській школі нам говорили про листу-

вання, яке провадить один учень із школярем з Таджикистану, показували альбом, одержаний з жіночої школи, здається, з Москви, наскільки я пригадую.

В Палаці працює шістнадцять груп, чи швидше, секцій. Оглядаємо частину з них.

В майстернях, де діти щось обробляють на токарних верстатах і будують моделі літаків та планерів, малі майстри до такої міри захоплені своєю роботою, що взагалі не звертають на нас уваги. Біля одного верстата стоїть маленька дівчинка, ще явно дошкільного віку.

— А ти тут що робиш?

Виявляється, допомагає старшому братові, що буде якусь модель. Поважно вибирає й подає йому маленькі гвіздочки. Дівчинка так зосереджена, так захоплена важливістю своєї роботи, що ми на хвилину ніяковіємо: як могли ми перервати своїм питанням таке відповідальне заняття! Але вона вже забула про нас, вже знов похилила чорну голівку над коробочками і вибирає спритними пальчиками наступний гвіздок.

В залі, де працює секція співу, саме відбувається репетиція хору. Малі співаки стоять рядами, один над одним, на зсунутих до купи лавах. Вони співають якусь мелодійну, чарівну пісеньку. З такою ж приємністю, як на дітей, дивимося ми на диригента. Він диригує з таким запалом і захоплюється не менше, ніж та дівчинка біля верстата, яка допомагала братові. Хоч це не тільки доросла, але, мабуть, вже й досить немолода людина. Легко і спритно вимахують в повітрі його руки, покірний кожному знакові хор уважно стежить за найменшим жестом, і пісенька звучить, летюча й легка, мов пташиний спів над полем.

Виходимо на подвір'я, яке виявляється цілою площею, з широкою поляною, спортивним майданчиком, басейном, де плавають рибки, гіркою, вкритою заростями, та грядками квітучих гіацинтів, що обрамовують її. Багато дітей сидить і малює з натури — дерева, товаришів, групи дівчаток. Ці художники, розкидані по всій поляні, — майже виключно хлопці. Дівчатка викоплюють бур'яни з красивого газону. Пояснюють, що це треба робити неодмінно, бо інакше бур'яни зовсім зіпсують газон. Нам показують вирізану маленьким ножиком бур'янину — щось на зразок нашого молочаю, судячи з плоскої розетки зубчастого листа.

В Палаці влаштовують вечори, колективні танці, бесіди, зустрічі. В бібліотеці сорок вісім тисяч книжок.

— Чим діти найбільш цікавляться?

Вони люблять зустрічі з героями боротьби за визволення, з героями праці. Хочуть знати про будівництво в усьому Китаї, про все нове, що діється в країні. Цікавляться, по суті, тим самим, чим і дорослі. Вони — малі громадяни великої країни — її велич, і все те нове, що в ній діється й твориться, впливає на їх життя й інтереси.

Під Куньміном, на гірських дорогах і схилах, без кінця зустрічаємо екскурсії — діти й молодь. Ідуть з рюкзаками, співають. Мандрують по околицях міста, часом заходять дуже далеко. Біля храму «Ворота дракона» спритно лізуть по скелях, добираючись до вершини стрімкої гори. На тих місцях, де вони розташовуються табором і відпочивають, не залишається ні папірців, ні сміття. Вони не галасують, не верещать, а їх пісеньки не перешкоджають нікому, бо гармонують з просторами неосяжних долин, з шелестом лісу, яким поросли гірські схили.

У нас надовго залишиться в пам'яті малий хлопчик, який сам взявся бути нашим провідником у «Храмі покровителя міста» в Шанхаї. Це був провідник цілком поважний, серйозний. Залишаться у нас в пам'яті й чудові діти в театрах, які так уважно стежать за дією, так не по-дитячому поводяться в залі глядачів. І діти, що сидять з батьками за столиками в ресторанах, мов дорослі люди. І малі дошкільники в Чунціні, які несподівано заступили нам дорогу, щоб заспівати пісеньку про Тайвань, який був, є й буде китайським. І діти в кооперативі на південному заході, що качалися на великих купах вилущених стручків квасолі. І всі ці діти, які юрбами огочували нас на вулицях з вигуком: «Суляньжень!», або «Суленьїнь!», залежно від того, чи було це ближче до півночі, чи до півдня.

— Здрастуйте,— казали ми їм. І вони відразу ж повторювали: «Здрастуйте», зовсім правильно й виразно. А малий, може, п'ятирічний, опецьок, зрадівши, що так швидко навчився вимовляти наше слово, п'ять разів підряд підходив до нас і подавав нам руку, повторюючи урочисто: «Здрастуйте».

Залишаться у нас в пам'яті діти, які спритно орудували паличками в мисочках з рисом біля крамничок у Кантоні, на зеленій греблі в селі, на джонках. Гарненькі, веселі, розумні, надзвичайно тактовні й добре виховані, рум'яні діти Нового Китаю. Одна з найбільших його окрас — і вод-

ночас запорука ще прекраснішого, ніж сьогоднішній день, майбутнього.

Якийсь скептик зауважив колись: чому так буває, що є стільки гарних, чарівних, милих дітей, і так мало гарних, чарівних, милих дорослих?

Звичайно, таке зауваження міг зробити тільки скептик. Ми бачимо в Китаї також дуже багато чарівних, милих дорослих. А в Кантоні йдемо відвідати місце, де виховується ланка, проміжна між дітьми й дорослими — молодь.

За містом, чи швидше у передмісті Кантона, у величезному парку, який займає стільки ж землі, скільки все село Модеша, міститься університет Сунь Ят-сена. Раніше він звався «За південними горами», 1924 року змінили цю назву на «Кантонський університет», а 1925 року, після смерті Сунь Ят-сена, він дістав ім'я свого засновника. Університет спершу містився в самім Кантоні, потім на північному березі Перлової Ріки, де тепер міститься школа робітників і селян, а 1952 року відбулася реорганізація: утворено чотири інститути й університет. Після цього він повернувся на своє старе місце — «За південними горами».

Раніш в університеті було сім факультетів і двадцять вісім відділів. Тепер вісім факультетів: китайська література, історія, європейські мови (насамперед російська та англійська), математика, фізика, хімія, біологія, географія. Університет випускає фахівців одинадцяти спеціальностей: навчання триває чотири роки. Тепер в університеті 1500 студентів, ця кількість має збільшитись до 5000. Діти робітників і селян становлять 25 процентів контингенту, решта — діти інтелігентів, службовців, капіталістів і поміщиків. Цей процент змінюється дуже швидко, бо при університеті працюють середні школи для дітей робітників і селян, щось на зразок наших робітфаків, які швидкими темпами готують вступників до університету.

Найбільше студентів на хімічному відділі. Запитуємо: чому? «У нас занадто мало хіміків; в зв'язку із зростанням промисловості, спеціалісти в цій галузі нам дуже потрібні», пояснює ректор.

Зрештою, це, можливо, пояснюється місцевими умовами чи потребами — в іншому місці нам сказали, що найбільше студентів записується на геологічний факультет, і відповідь, коли ми запитали про причини, звучала точнісінько так само: «У нас дуже мало спеціалістів-геологів; при те-

перішньому розвитку досліджень багатств, які лежать в надрах нашої землі, геологи нам дуже потрібні».

Професорський колектив налічує понад 90 професорів. Крім того, є сорок помічників професорів та асистентів. В 1952 році серед професури проведено ідеологічну кампанію. Вона відбувалась на підставі вільних критичних висловлень, дискусій, обміну думок. Участь у ній була добровільна. Тепер працюють вечірні курси марксизму-ленінізму, щоп'ятниці, після занять в університеті.

Серед професури існують гарні традиції. Колись в університеті викладав великий письменник і громадський діяч Лу Сінь. Го Мо-жо був деканом літературного відділу й інспектором університету.

Проходимо по величезній території університету. Будинки розкидані далеко один від одного, в чудовому парку, повному квітучих дерев. Знов ті ж самі дерева, які ми вже бачили в місті,— величезні, осипані ліловорожевими квітами, що формою нагадують орхідеї.

Нарешті довідаюсь про всі назви! Я ж в університетському парку, і зараз міжнародна ботанічна латинь розв'яже всі питання, які мене мучать. Справді, відразу ж знаходиться інформатор. Лілове чудо — це баухінія. А «червона вата» чи «дерево-герой», сірі, гладенькі стовбури й безлисті гілки якого прикрашають кривавочервоні, величезні, м'ясисті квіти, це *Bombax malabarica*. Стежки в парку обсажені живоплотом з гібіскуса або китайської троянди, тієї самої, що її в нас викохують, як кімнатну рослину. Тільки тут вона величезна, на кілька метрів заввишки, і квіти в неї не тільки червоні, як здебільшого бувають у нас, а всіляких відтінків, від вогненного аж до блідорожевого. До того ж, тут її багато сортів, які відрізняються формою листя й квітів.

На гілках розквітлих кущів і дерев виспівують птахи. Повітря сповнене міцним, пряним запахом квітів. У мене в думках зринає те ж саме питання, яке я раз у раз задаю собі в Києві, коли буваю в Голосіївському лісі, де міститься сільськогосподарська академія та де навесні черемхові зарості тремтять від солов'їних пісень, трава рясніє фіалками, а з гушавини линуть пахощі конвалій. Як вчитися в цьому чудовому місці, де все приваблює очі й слух, де можна без кінця блукати по алейках і стежках, раз у раз помічаючи нове, та де неодмінно, зовсім неодмінно, треба бути закоханим? Мало не всі студенти Кантонського університету

пишуть вірші, хоч більшість їх обрала своєю спеціальністю хімію.

Частину парку займає ботанічний сад. Дуже багато експонатів, скрізь порядок, таблички з латинськими назвами. Тут величезна колекція тропічних рослин. Вони дуже цікаві, але красою не можуть зрівнятися з тими, які ми бачимо в парку й просто на вулицях Кантона.

Серед пахучих квітів, під співом пташиного хору, ідемо до будинку літературного відділу, куди нас запросили студенти. Вже здалека бачимо, як вони цілою юрбою висипають з будинку, займають сходи, що ведуть до входу, починають плескати, вітаючи нас, коли ми ще далеко від них. Проходимо між рядами людей, які аплодують нам, і згори, із сходів, по черзі говоримо по кілька привітальних фраз.

Усміхнені, веселі обличчя. Всі завзято плещуть нам, щиро сміються з жартів, які ловлять на льоту. Мила, весела молодь. Адже це ті самі китайські діти, тільки трошечки старші.

В будинку літературного відділу оглядаємо виставку творів Горького, надіслану з Радянського Союзу, потім виставку творів мистецтва, речей, знайдених під час археологічних розкопів. Посуд, предмети хатнього вжитку, статуї, починаючи з періоду за 1600 років до нашої ери. Цікаві дві моделі будиночків, приблизно того ж самого періоду, невеличкі, двадцять на тридцять сантиметрів, що їх колись клали померлому в труну. Гарні вази, миски, мідні гроші і гроші-черепашки.

Як живуть студенти? Всі одержують стипендію. Живуть у гуртожитку, ми його минули, коли йшли сюди. Великий двоповерховий будинок, на верандах вздовж кожного поверху ідилічно сушиться білизна. Перуть собі самі. Як вчаться? Вчаться добре.

Ну, звичайно. Адже тут вчаться всі — від дитини до старика. І нова влада створила вже сотні тисяч шкіл для дітей, і сотні тисяч шкіл і курсів для дорослих, й інституту, й університети, і широко відчинила двері до знання і науки всім тим, для кого вони були раніш замкнені на сім замків — всьому китайському народові.

СТАРЕ Й НОВЕ

—Ш

о ви хочете бачити в Китаї? — люб'язно запитують нас господарі відразу після нашого приїзду.

Що ми хочемо бачити? Звичайно, все. Але було б наївністю не тільки сказати це, а навіть подумати. Півтора місяця часу — ми можемо побачити лише невеличку частину того, що тут слід оглянути. І хоча наша подорож по Китаю ще й не почалася, ми добре розуміємо, що коли навіть якнайкраще використаємо час, все одно встигнемо побачити лише мікроскопічну частину. Треба зробити вибір. І тому ми відразу ж ставимо питання цілком ясно: історія Китаю така давня й неосяжна, Китай так переповнений пам'ятками старовини (кажучи це, ми, по суті, ще не маємо ані найменшого уявлення, яке нечуване багатство пам'яток минулого є в цій країні), що коли ми почнемо відвідувати музеї, печери, руїни, то і їх не оглянемо до кінця і не встигнемо побачити нічого іншого. Отож ми наперед відмовляємося від звичайних туристських трас, чи, швидше, від того, що завжди оглядають туристи. Ми не хочемо пам'яток старовини, не хочемо музеїв, ніяких музеїв. Хочемо бачити живе життя, якнайбільше живого життя. Хочемо побачити селянина, село, роботу на полі, хочемо побачити робітника, довідатись, як він живе, як працює, довідатися, що робить і що думає інтелігент, рикша, вантажник, хочемо знати, як виглядає щоденне життя, звичайний день нового Китаю.

І наші господарі пристосовуються до нашого бажання. Показують нам життя і дозволяють стромляти носа в усі закутки, відчиняють усі двері, в які нам заманеться посту-

кати, і дають змогу розмовляти з кожним, з ким ми хочемо поговорити.

Щодня, з восьмої години ранку, коли наш перекладач Саша незмінно стукає в двері, сповіщаючи: «Я вже тут», аж до закінчення вистави в театрі, деє коло дванадцятої години ночі, ми день у день оглядаємо це живе життя.

І, оглядаючи його, натрапляємо хоч-не-хоч і на пам'ятки минулих століть і тисячоліть, і не можемо пройти повз них байдуже, хоч на початку так категорично відхрещувались від їх оглядання. І є такі музеї, влаштувати відвідання яких ми самі потім просимо, всупереч ухвалі «ніяких музеїв!».

І до одного музею ми ідемо відразу ж, на другий день після нашого приїзду. Не можна його не оглянути. Він, мабуть, єдиний і неповторний, зовсім незвичайний і, як жоден інший, легко і просто веде нас у минулі епохи таким способом, що здається, ніби вони ще не вмерли. Це оселя китайських володарів.

Імператорський палац Мінської і Цінської династії був збудований у першому двадцятиріччі XV століття. Перебудований і реставрований, він, однак, зберігся в більшій своїй частині таким, яким був п'ятсот років тому, тобто залишився зразком китайської архітектури в її чистій, класичній формі, залишився свідченням старої, чудової культури в усій її пишноті й досконалості.

Величезна територія, оточена високим муром з чотирма вежами і глибоким ровом біля його підніжжя, звалася колись «Заказаним містом». Тут жили імператори, «Сини Неба». Рів і мур, варта і звичай неприступною стіною відокремлювали те, що діялося в Пекіні, від життя, яке точилося всередині, в чудових будиночках «Заказаного міста».

Величезна брама «Уминь» — це вхід. Над брамою — фантастичні дахи, характерні для китайських будівель: один над одним, вигнуті прекрасною лінією, мов дахи пагоди. А за брамою — ціле місто будинків.

В першу хвилину ми вражені несподіванкою. Величезні мури дають підставу сподіватися чогось іншого. Імператорський палац нічим не нагадує стародавніх будівель Заходу, до яких ми звикли. Незалежно від архітектурних відмінностей, від зовсім іншого стилю, одна деталь надає йому зовсім іншого характеру — все це збудоване переважно з дерева. І тому, хоч цей палац був водночас і фортецею, про що свідчать величезні зовнішні мури, вежі й рови, всередині

він не має нічого спільного з замками-фортецями Європи, з їх кам'яними будівлями, вузькими вікнами, глухими стінами. Наче за суворими мурами раптом ожила барвиста, химерна, фантастична казка. Ці будинки швидше схожі на павільйони — відкриті, ажурні, розміщені по всьому величезному просторі, обгородженому мурами, в певному, суворо додержуваному порядку. Незважаючи на свою височину, будинки, власне, одноповерхові — враження височини виникає тому, що стеля тут так далеко від підлоги, як склепіння в храмі, але поверхів нема, тільки де-не-де є щось на зразок галерейки, в якій, мов гнізда, туляться невеличкі кімнатки-коміркі.

Якраз навпроти брами — три павільйони, один за одним. Дерев'яна будівля підноситься на семиметровому фундаменті з білого каменю. Фундамент має три уступи, кожен з них обгороджений білою кам'яною балюстрадою.

Брама «Уминь» — така ж стара, як і Мінська династія. Коли її збудовано, вона звалася «Вежа п'яти феніксів». На вежі є дзвін і бубон. Коли імператор виїздив з палацу, щоб помолитися в Храмі Неба, про це сповіщали, б'ючи у бубон на вежі. Коли імператор ішов до Храму предків, калатали у дзвін.

Перші три павільйони — це офіційна, зовнішня частина палацу. В одному павільйоні імператор влаштовував прийоми і святкував день свого народження, день китайського нового року, відзначав дні офіційних свят. Тепер тут міститься музей творів мистецтва, з найдавніших часів аж до епохи династії Мін.

В наступному павільйоні імператор відпочивав перед офіційними торжествами, які відбувалися в першому від брами павільйоні.

В третьому павільйоні все збереглося в такому вигляді, як було тоді, коли його збудовано, — за Мінської династії. Збереглася сама будівля, збереглися фрески на стінах. Тепер у цій залі розташована виставка творів мистецтва, з найдавніших часів аж до панування Цінської династії. Колись, за часів Цінської династії, щороку в кінці грудня за місячним календарем, яким користувалися в Китаї, імператори влаштовували тут урочисті прийоми для монгольських князів.

Знов проходимо у гарну браму — тут міститься внутрішня частина палацу з незліченною кількістю павільйонів, розташованих один за одним, з правого та лівого боку.

Кожен з цих павільйонів має свою назву, кожен мав своє призначення. В одному з них, де тепер зберігається двадцять п'ять величезних старих державних печаток, колись віддавали шану імператрицям. Тут можна оглянути стародавній китайський водяний годинник: під трьома мідними мисочками сидить Будда, який тримає в руках циферблат. Вода проходить по черзі крізь розташовані одна над одною мисочки, і на циферблаті можна прочитати годину.

В наступній залі відбувались весілля імператорів, тут міститься спочивальня молодих, і тут в період панування Маньчжурської династії під час обрядових молитов танцювали й співали шаманки.

Через цілий ряд павільйонів проходимо до імператорського саду. Дивовижний сад: покручені, фантастичних форм дерева, сложі на розмиті водою і вивітрені скелі, що височать між ними, а ці скелі також нагадують дерева і формою, і кольором. Зелені, соковитої буйної зелені нема. Вона якась приглушена, вбога; гілля майже голе, покручене, мов змії; стовбури зав'язані вузлом, крони штучно вигнуті й ніби поточені хробаками. Під ногами гравій.

Фантастичні форми розкиданих скрізь скель, які, мабуть, доводилося звозити з усієї країни, щоб зібрати таку колекцію, зливаються в одне ціле з незвичайними формами дерев. І колір однаковий — бурозеленкуватий, як у каміння в похмурій ущелині, вологого, порослого лишайником. Дивовижний, примарний сад, мов декорація старого експресіоністського фільму «Кабінет доктора Калігарі», мов якийсь кошмарний сон, у сірих, похмурих тонах, гнітючий і нав'язливий. Усе тут збереглося так, як було тоді, коли посаджено цей сад — за часів Мінської династії. Цим кедром, тисам, соснам чи іншим деревам, які так здрихнули й спорохнєли, що сьогодні вже навіть важко сказати, якої вони породи, — їм усім понад п'ятсот років. Вони пережили Мінську і Цінську династії, пережили все, що діялось за таємничим муром «Заказаного міста», і стоять похмурі й химерні, наче протягом п'ятисот років їх нещадно катували. Хоча цим катуванням їх піддавали лише замолоду, коли стовбур ще дозволяв зав'язувати себе у вузол, а гілки слухняно вигиналися в тому напрямі, в якому їх примушували.

Дивно виглядають на цьому тлі барвисті квіти, посажені навесні, — мов зайди, мов веселі діти, що прокралися в похмурі коридори середньовічного монастиря, який охо-

роняє пильна варта, або в печеру злого чорнокнижника, який все живе обертає на камінь.

В цілій низці розташованих далі павільйонів містяться особисті апартаменти імператорів та їх родин. Там, де сьогодні висять старі картини, колись мешкали наступники трону. На місці давньої імператорської бібліотеки стоїть, покритий емаллю бронзовий посуд, чудової форми й кольорів. Є спеціальний павільйон, де зберігаються рукописи Книги пісень поетів Чжоуської династії, де володарі Китаю вивчали поезію.

В павільйоні, де жили імператриці, міститься чудова виставка китайської кераміки з найдавніших часів, з періоду держави Чжоу¹ аж до останньої, Цінської, династії. Тут є кераміка, вкрита кольоровою блискучою глазуррю, кераміка, оздоблена ручними малюнками, і, нарешті, гладенька, біла, як фарфор. Китайські ремісники вміли з глини робити справжні шедеври мистецтва — кожна річ довершена й красива, кожна промовляє власним своїм виразом.

В залі «Чунхуагун» щороку, в січні, імператор Цяньлун разом з міністрами, вищими чиновниками і вченими «веселився і складав вірші». Кожен веселиться по-своєму. Дивна ця любов китайських імператорів до поезії. Спеціальний павільйон для вивчення поезії, спеціальна кімната для писання віршів (зовсім малесенька, просто комірчина чи ніша; низенький столик, подушки для сидіння — розміри, зовсім не відповідні сьогоднішнім вимогам поетів, на наш погляд, «умови, які перешкоджають творчості...»). Писання віршів як розвага. Згодом ми вже не будемо дивуватися, чому на кам'яних обелісках у Ханчжоу є вирізьблені імператорськими руками ієрогліфи чотиривіршів.

Зали, де жили дружини імператорів. Зали, де жили наложниці імператорів. Зала, де жила Цісі, коли ще була наложницею, і потім, коли стала імператрицею. Тут обирала вона наречену для імператора Гуансюя і тут, протягом кількох десятків років, снувала інтриги проти власного народу.

На вежі останньої брами знову дзвін і бубон. Колись щодня, на світанку й смерком, з цієї вежі розлягалася сто вісім ударів дзвону, а коли затихав дзвін, сто вісім разів гримів бубон.

У нас паморочиться голова від усіх цих павільйонів. Величезні, чудові зали й особисті апартаменти, малесенькі,

¹ XII—III ст. до нашої ери.

тісні, з безліччю подушок і тапчанів, що швидше нагадують якийсь польовий намет з часів походу Собеського на Відень, ніж покої в королівських замках Заходу. В залах для прийомів, в офіційних павільйонах—чудові імператорські трони. Обабіч стоять мідні, бронзові, кам'яні журавлі й дракони, а біля тронів імператриць — їх символ: павичі. Кам'яні й бронзові вази для пахощів, малюнки на стінах і на стелях; на подвір'ях теж величезні кам'яні й бронзові вази, безліч статуй драконів, птахів і тварин. Від одного павільйону до другого тягнуться сходи; приступки — з правого й лівого боку, а посередині — кам'яна смуга, укрита барельєфами. Дерев'яні склепіння зал підносяться на дерев'яних колонах, які виростають з кам'яних основ, ніби з велетенських чаш. Колони темночервоні, наче пофарбовані скипілою кров'ю.

Але найкращі, мабуть, дахи. Майстерно вигнуті, вкриті черепицею, яка виблискує зеленою і золотистою глазуррю, ясного, чистого кольору, гладенькою, мов дорогоцінна емаль. На наріжниках — голови й пащі драконів та фантастичних тварин, пащі звірів замість ринв, цілий світ чудес, що дивиться на глядача начебто живими очима.

Хоча палац займає величезну територію, хоч розміри окремих будинків колосальні, завдяки цим дахам, статуям, широко відчиненим брамам, легкості, прозорості, все навколо виглядає, швидше, мов чарівна забавка, мов якась химерна декорація, барвиста, фантастична, небувала, яка виникла під пальцями великого митця, але от-от розтане від літньої спеки, рознесе її вітер, змиють дощі.

Та «Заказане місто» стоїть вже понад п'ятсот років. Шашель не поточив дерево колон, вихори й зливи не позбавили дахи їх радісних кольорів, не зблякли багатобарвні стіни, не вицвіла вишивка на дорогоцінних шовках і, здається, кожної хвилини можуть увійти в павільйон «Баохед'янь» монгольські князі і вклонитися імператорові, який сидить на троні.

В 1925 році «Заказане місто» перетворено на музей. Але гомінданівці не дуже дбали про цю чудову пам'ятку китайської культури. Лише після перемоги народної влади впроваджено палац, зібрано в ньому експонати китайського мистецтва, привезено назад евакуйовані під час війни з Японією скарби. Все збереглося так, як було, але водночас, як і скрізь, разом з подихом далеких століть віє тут новим життям.

По білих сходах, в павільйонах, по стежках імператорського саду, по тих місцях, куди жоден простий смертний сотні років не мав права заходити, сьогодні блукає безліч людей. Молодь, старики, діти. Цілими групами ходять солдати. Уважно оглядають все навколо.

Приєднуємося то до тієї, то до тієї купки відвідувачів. Не для того, щоб слухати пояснення, а щоб придивитися, як тут працюють екскурсоводи.

Екскурсоводи майже всі — молоді дівчата. Вони оповідають захоплено, з красномовною жестикуляцією, жваво; ні тіні звичної монотонності голосу звичайного провідника по музею. Відразу видно, що це не тільки пояснення, а водночас і повчання, і пропаганда. Повчання цікаве, пропаганда провадиться розумно, бо на обличчях відвідувачів ні на хвилину не гасне увага, вони вбирають в себе кожне слово, всміхаються, коли дівчина, мабуть, каже щось веселе, притакуючи, кивають головами, часто задають питання. Справжня, добра робота. Чудесне явище — ці нові дівчата Нового Китаю в павільйонах імператорського палацу, в «Заказаному місті», які відкривають людям очі на красу культури свого народу і на його тяжку, стражденну історію.

Навіть коли б імператорський палац не був таким чудом, яким він є, навіть коли б не були тут зібрані всі скарби багатьох тисячоліть, на які ми дивимось, варто було б відвідати музей, щоб побачити цих дівчат.

Завдяки тому, як влаштовано музей, та його екскурсоводам, в «Заказанім місті» не відчувається звичайної нудьги музеїв, їх шаблону. Це живе, справжнє, сучасне життя з його швидким, напруженим пульсом.

Для нас тут є ще одне несподіване явище — відвідувачі. Стара жінка, яка з зусиллям пересувається на змалку покалічених бинтуванням ногах. Юнак в солдатському мундирі. Дідусь з хлопчиком, мабуть, з онуком, якого тримає за руку. Селянин в широкому брилі. Робітники. Студенти, які старанно щось записують. Молода дівчина, що перемальовує узор із старої вишивки. Хоча день будній, відвідувачів безліч. Юрба розмаїта, але всі пильно, уважно оглядають пам'ятки старовини, свідчення тисячолітньої культури Китаю, створені руками народу, скарби мистецтва, які століттями були замкнені й захищені від народу, а сьогодні становлять його власність і предмет цілком справедливої гордості.

В імператорському палаці в Пекіні ми оглядаємо колекції з часів династії Мін. Під Нанкіном, не в музеї, а просто

неба, знов натрапляємо на пам'ятку старовини з епохи цієї династії.

Парк біля мавзолею Сунь Ят-сена переходить в інші парки, які нескінченним зеленим ланцюгом простяглися по схилах гір. В одному з них, на площині, що виринає з-поміж великих дерев,—алея. Обабіч неї стоять кам'яні слони й верблюди природних розмірів, леви й ще якісь хижаки, що є, може, витвором фантазії митця, а може, й подобами звірів, які не дожили до наших днів. Вони трохи схожі на левів, трохи — на собак, а трохи — на драконів.

Камінь позеленів від старості, але тварини стоять, як живі, повернені мордами до шляху, велетенська, химерна колонада, парад тварин, які стерегли місця прогулянок імператорів. Їх тут десятки, алея тягнеться дуже далеко. Слони виглядають так, що хочеться поплескати їх по кам'яних боках — може, витягнуть хоботи й попросять подачки, як в зоологічному саду? Цікаво, як все це виглядає смарком або місячної ночі. Тоді тварини, напевне, оживають ще більше, і тіні від гілок дерев можуть здатися тіннями імператорів, які походжають тут зачарованої ночі, тіннями імператорів Мінської династії, що володіли Китаєм від середини XIV до середини XVII століття. Розвіяв вітер останки Мінських імператорів, але залишилися їх вартіві, кам'яні свідки минулих століть, задумані велетні-слони, леви з гнівно наїженою гривовою, верблюди, які в задумі жу-ють давно пережовану їжу.

Зовсім інший музей оглядаємо ми в Шанхаї.

Тиха, чиста вуличка. Обабіч — невеличкі, схожі один на одного, будиночки. Тут міститься музей Лу Сіня, «китайського Горького». Він жив у Шанхаї десять років, по черзі в трьох квартирах. Це — та, в якій він умер.

Хвіртка з вулиці веде в музей. За нею мікроскопічний садок. Стоять у вазонах яскравочервоні квіти.

Перша кімната — кабінет. На стіні — фотопортрет письменника. Стоїть письмовий стіл Цю Цю-ба, приятеля Лу Сіня. Виїжджаючи, він залишив тут свій письмовий стіл, а в тридцять п'ятому році загинув від рук гомінданівців. На стіні — фотографія хлопчика, єдиного сина Лу Сіня, тепер студента фізичного факультету університету в Пекіні. Порожня бібліотечна шафа — Лу Сінь, який тут жив напівлегально, напівтаємно, переховував книжки в іншому домі. Людина, у якої було багато книжок, механічно ставала для гомінданівців підозрілою.

В кабінеті стоїть шафка з іграшками, столик, стільчик сина.

Наступна кімната на другому поверсі — їдальня. Квадратний, як нам пояснюють, типово китайський стіл. Стільці, табурети, буфет із скромним столовим сервізом.

На третьому поверсі — спальня, яка була водночас і робочою кімнатою. На цьому широкому залізному ліжку з балдахіном, прикрашеним наївними квіточками, які вишила дружина письменника, дев'ятнадцятого жовтня 1936 року вмер Лу Сінь. Робочий стіл — за ним він переклав «Мертві душі». Лампа, попільничка з уральського каменю, японська голівка, вирізьблена з дерева, — все це подарунки друзів з різних країн. Пензлик, яким писав Лу Сінь, лежить на столі; на ньому напис: «І на золото не проміняю».

Під стіною невеличка книжкова шафа. Нагорі — допоміжні словники, фотографія дружини. Стінний календар; на ньому залишився незірваний аркушик з датою смерті. І годинник зупинено в хвилину смерті: стрілки показують двадцять на шосту. Письменник умер рано-вранці. Портрет сина, ще немовлям. Багато гравюр молодих художників. Лу Сінь дуже цікавився гравюрою, він вважав, що це такий рід мистецтва, який легко може дійти до широких мас, легко може потрапити в оселі простих людей. Він допомагав молодим графікам, і гравюри, які ми тут бачимо, — саме їх твори.

Поруч — невеличка комора. В ній стоять окуті залізом китайські скрині. Дві скрині наповнені рамами, письменник купував їх для молодих художників, які не мали коштів, щоб опрацювати свої картини.

На третім поверсі кімнатка сина. Ліжко, письмовий столик, плетений комод. Поруч ще маленька кімнатка, де жили гості. Тут не раз знаходили притулок підпільники, яким доводилося ховатись. Вікно кімнатки виходить на глуху стіну сусіднього будиночка, отож ніхто не міг їх тут побачити, не було небезпеки, що їх підстереже цікаве око якогось сусіда.

Поруч, у сусідньому будиночку, який становить ніби другий відділ музею, зібрано експонати, що висвітлюють життя й працю письменника. На першому поверсі, на стінах висять фотографії з його життя, вздовж стін — вітрини. Тут лежать по порядку всі твори Лу Сіня, його переклади. Серед них — Гоголь, Чехов, Плеханов, Луначарський. Лежить рукопис перекладу «Розгрову» Фадєєва, рукописи пе-

рекладів віршів Петефі. Серед книжок, які вийшли з передмовою Лу Сіня, — «Цемент» Гладкова. Далі — журнали, які редагував письменник, журнали, де друкувалися його твори, колекція китайських і радянських гравюр, щоденник з його записами, повне зібрання творів, яке складається з двадцяти грубих томів, переклади творів Лу Сіня іншими мовами, книжки й критичні праці про Лу Сіня.

Посеред кімнати — дві вітрини: в першій відозви прогресивних організацій, в яких працював письменник, документи, що висвітлюють його зв'язки й відносини з Комуністичною партією. Матеріали, виставлені в другій вітрині, стосуються його роботи в Спілці письменників. Тут є фотографії восьми письменників, замучених гомінданівцями. Один з них загинув, закопаний живцем у землю.

На другому поверсі колекція фотографій, які відображають день смерті й похорону. Одіж, в якій умер Лу Сінь, речі щоденного вжитку, якими він користувався до останньої хвилини. Телеграми з висловленням співчуття з багатьох країн, від багатьох видатних письменників різних національностей.

На третьому поверсі — лише кімната, в якій можуть відпочити відвідувачі. На стінах висять гравюри молодих художників.

В цих двох будиночках не може вміститися все, чим володіє музей. Деякі експонати лежать нерозкладені, нерозвішані. Але, щоб залагодити цю справу й розширити музей, не ділячи його та не розпорошуючи експонатів, треба було б виселити мешканців із сусіднього будиночка, що зовсім не так просто.

Музей впорядкований дуже старанно, з великою пошаною і любов'ю. Збережена кожна деталь, кожна дрібниця, все розміщено доцільно й виразно. І все-таки залишається якесь враження неповноти. Занадто мало показане оточення Лу Сіня, занадто мало рис і прикмет тієї бурхливої епохи, в яку він жив та з якою так міцно був зв'язаний. Дуже наголошені деталі побуту, і десь на другому плані залишається суть життя великого письменника і великого революціонера, який не тільки жив життям свого народу, але і впливав на нього, формував його. Ми докладно довідуємося в музеї, як він проводив день, як курих, як писав, довідуємося, як він палко любив свого малого сінка, на чому їв, як одягався. І це теж цінне, бо наближає письменника до наступних поколінь, надає відвідинам музею відтінку теплої

інтимності. І все-таки, порівняно з дрібницями щоденного побуту, ми надто мало, надто скупю бачимо і стосунки Лу Сіня з партією, і його громадську роботу, і його зв'язки з прогресивними діячами інших країн, зв'язки, такі широкі й живі.

Цікаво, що коли ми дивимось на портрет, на фотографію того, кого звуть «китайським Горьким», — бачимо в його таких широ-китайських рисах наче далеку спорідненість, наче тінь схожості з Максимом Горьким. Видно, існувала між ними справді глибока близькість, спорідненість думок і почуттів, хоч життя їх було зовсім відмінне, і на перший погляд вони були не схожі один на одного ні вдачею, ні уподобаннями.

Коли ми виходимо з музею, перед будиночком стоять молоді люди. Мабуть, теж відвідувачі. Спершу вони уважно читають таблицю, прибиту на стіні біля входу. Їх обличчя повні поваги й зосередженості, як обличчя віруючих перед входом до храму.

В Шанхаї оглядаємо ще один музей — музей історії революції. В цьому домі 1 липня 1921 року почав свою роботу Перший з'їзд Комуністичної партії Китаю. На десятий день поліція натрапила на його слід, і роботу з'їзду, в якій вирішальну роль відіграв Мао Цзе-дун, довелося закінчувати на човнах, на озері, за дев'яносто два кілометри від Шанхая.

Перший з'їзд, який вирішив майбутнє, долю Китаю. Тут закладено підвалини будови Комуністичної партії Китаю, яка відтоді вела й привела китайський народ до перемоги.

Двадцять перший рік. Не так давно. А тоді ж ще, в липневі дні того року, Комуністична партія Китаю налічувала лише п'ятдесят членів, і в засіданнях з'їзду брало участь дванадцять делегатів. Важко уявити собі, як швидко крокує в наші часи історія, як швидко змінюється на наших очах обличчя світу. Могутній повів переможної Жовтневої революції колихав човни на озері під Шанхаєм, давав силу й віру й тим п'ятдесятком і тим дванадцятьком комуністам. Китайський народ, який вічно боровся, вічно поривався до бунту і бою, дістав у ті дні керівну й організуючу силу, яка стала тараном, що розбив старий, прогнилий лад і розтрошив чужоземну кормигу.

Музей почали організовувати в 1950 році. Його ще не встигли відкрити, лише відбувається підготовча робота. Та тільки-но вона розгорнеться на всю широчінь, стіни малого

будиночка відразу стануть занадто тісні. Багату, чудову, велику історію має революція в Китаї, багату, чудову, велику історію має Комуністична партія Китаю, і для того, щоб хоч побіжно відбити її, треба створити величезний музей і віддати йому величезні будинки. Музей революції в Шанхаї — це тільки-но зародок того, що повинно бути.

Через велику насиченість нашої подорожі після Пекіна, Тяньцзіня, Нанкіна, Шанхая ми досить-таки втомилися. Із співчуттям дивимось на наших товаришів, які мало не хитаються від втоми, але й самі вже ледве тримаємось на ногах. Тисячі вражень підхопили нас з першої ж хвилини й кружляли, наче кольорова карусель, голови, очі й вуха повні образів, звуків, ноги втомлені від ходіння, очі ріже від постійного уважного споглядання.

Треба відпочити — такого висновку доходимо ми одностайно. Цим відпочинком буде перебування в Ханчжоу — «зеленому раї», здравниці над озером.

Відпочинок виявляється більш ніж умовний — наша система «від восьмої до дванадцятої» не зазнає й тут змін. І тут є живе життя, яке неодмінно треба побачити, бо воно інше, ніж те, яке ми бачили досі, і те, яке побачимо згодом, воно характерне і властиве саме цій провінції, саме цьому клімату. Весь відпочинок полягає, мабуть, у тому, що якраз тут, у Ханчжоу, ми оглядаємо більше пам'яток старовини, ніж десь-інде.

Зустрічаючи на вокзалі в Ханчжоу, нам дарують величезні букети камелій — червоних, рожевих, білих. Їх такі снопи, наче це звичайнісінький бур'ян, а не увічнінені в літературі, вишукані, незвичайні квіти. Їдемо автомашиною через місто, потім дорогою над озером, на якому маячать крізь заслону дощу менші й більші островці: попід горою доїжджаємо до вілли на її схилі, де повинні зупинитися на кілька днів. Скрізь повно квітучих магнолій і персикових дерев, укритих цвітом. І камелії, камелії без кінця. На подвір'ї нашої вілли — деревце камелії, мабуть, метрів з п'ять заввишки, осипане червоними квітами. Ціла оранжерея.

Ну й дощ! Вже й тоді, як ми їхали поїздом, ішов дощ, і наші товариші цитували нам вірші китайських класиків, які оспівували чари дощу в Ханчжоу. Найкраща тут весна, отож ми потрапили щасливо. Але на місці з'ясовується, що сьогоднішній дощ — явище цілком нормальне. Саме навесні, протягом двох місяців — березня й квітня — тут ідуть дощі, причому, от як і зараз, зовсім не схожі на наші весняні до-

щики, а швидше на осінню сльоту. Але, як з відра. Гори запнуті дощем і туманом, дощ хлюпотить по озеру, по східцях, які ведуть до нашої вілли, пливе справжній водоспад, ми відчуваємо себе на них так, наче бредемо через гірський потік. Та, незважаючи на це, ми не можемо гаяти часу і ідемо оглядати «десять чудес» Ханчжоу.

Більша частина цих «чудес» (хоч не знаю, чому їх лише десять, сама я налічила куди більше!) міститься на озері Сіху, або Західному, яке відокремлює нас від міста. Це озеро теж чудо, з трьох боків оточують його зелені, квітучі гори, а з четвертого боку, на плоскому березі, лежить місто Ханчжоу. Дві греблі розтинають озеро на три частини.

Гребля, майже два кілометри завдовжки, носить ім'я поета з часів династії Тан — Бо Цзюй-і, який на межі восьмого й дев'ятого століть був губернатором Ханчжоу і запровадив зрошення в цій місцевості. Він, власне, збудував іншу греблю — над річкою Цяньтань, недалеко звідси, та легенда приписала йому побудову греблі на озері, і вона досі носить його ім'я. На протязі століть її багато разів перебудовували й поширювали; тепер обабіч широкої дороги, яка пролягає посередині, росте безліч величезних плакучих верб і квітне персиковий гай.

Друга гребля, яка перетинає озеро з півночі на південь, теж зв'язана з ім'ям поета з часів династії Сун — Су Ду-нію. Він був також правителем округи Ханчжоу наприкінці одинадцятого століття (взагалі Ханчжоу, видно, щастило на поетів) і вирішив поглибити озеро. Довга, майже трикілометрова гребля з шістьма мостами зроблена з мулу, який добули з дна.

Проїжджаємо і проходимо греблю й добираємось до альтанки «Пасовисько журавля», розташованої біля підніжжя гори Самотньої. Тут, на межі десятого й одинадцятого століття, жив поет-пустельник (знов поет!) Лін Ходін. Найбільшою пристрастю його життя були персикові дерева і журавель. (Знов клопіт з перекладом: що, власне, означає китайське «меіхуа»? Персик чи сливу? На мій погляд, ці рожеві, майже червоні і трохи блідіші квіти швидше є квітами персика, як спочатку нам і переклали, але хто знає, як виглядає цвіт сливи в цій зачарованій країні? Перекладачі ніяк не можуть дійти згоди, а листя на деревах ще нема, отож я не можу з його допомогою розв'язати свої сумніви).

Дерева й досі ростуть і квітнуть на згадку про поета — скільки ж поколінь мусило підсаджувати їх знов і знов, щоб вони тішили сьогодні наші очі багатством більшим, ніж ті триста дерев, які посадив тисячу років тому Лін Ходін. Місцева людність казала, що «меіхуа» — це дружина поета, а приручений журавель — його син. Альтанку збудовано на тому місці, де колись поет пас свого журавля, і звідси її назва. Поруч — гробниця Лін Ходіна, а трохи нижче — велика, кругла гробниця журавля. Скрізь — рожеві й червоні деревця, квітучі кущі й чималі деревця камелії. Дощ ллє немилосердно. По східцях, які ведуть вгору до гробниці поета і вниз від альтанки, вода ллється бурхливими водоспадами. Слухаємо, як декламують нам «для підтримання бадьорості духу» вірші старих поетів про чари весняних дощів у Ханчжоу, і, промоклі до нитки, оглядаємо кам'яні таблиці й плоскі колони з червоними ієрогліфами написів, які підносяться з трави, виростають в гуштині камелій, височать серед зелених, легких, як серпанок, набагато поетичніших, ніж плачуча верба, заростей бамбука.

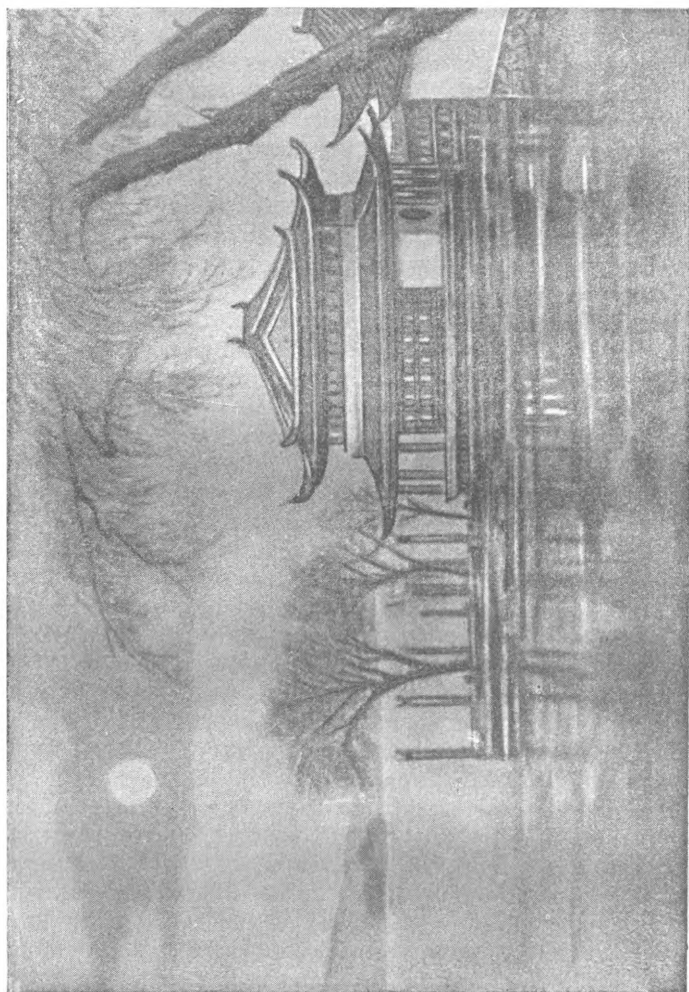
Мокрі повертаємось додому. Може, наступного дня погода буде до нас ласкавіша?

Але дощ ллє день і ніч. Струмки дощу стукотять по даху, ллються звідусіль, ринуть по великих каменях гірського схилу, який підступає майже впритул до вікна нашої ванни, хлюпочуться з ринв, розбризкуються по шибках, розливаються в саду великими калюжами. Дивно тільки, що на фруктові деревця, які квітнуть скрізь, це нітрохи не впливає. Вони зовсім не здаються мокрими. Стоять пухнасті, чепурні й свіжі, наче на них бризкає ранкова роса. Запитую, як відбувається запилення в таку погоду? Тут, здається, ніхто над цим не міркував. Мабуть, якимось відбувається, якщо в пору цвітіння фруктових дерев завжди ллє дощ.

І знов під зливою оглядаємо могилу Йо Фея. Йо Фей — народний герой Китаю. Він жив у XII столітті, в епоху династії Сун. Коли війська чжурчженійської держави Цзінь напали на країну, він зібрав військо та народне ополчення і хоробро бився з ворогом. Але заздрісні вельможі очорнили перед імператором Йо Фея, і його страчено. Коли, нарешті, справа з'ясувалася — героя реабілітували, а тіло його викопали з могили і наново поховали в храмі.

Звичайно, справа з обмовою Йо Фея не така проста.

Очевидно, феодали і сам імператор боялися полководця, що воював з таким успіхом і мав у своєму розпорядженні війська народного ополчення. Імператор і феодали воліли знищити небезпечного героя й укласти мир з ворогом на дуже невигідних умовах. «Реабілітація» вже не могла їм пошкодити, бо не воскресила вбитого.

На великому подвір'ї могила Йо Фея та його названого сина. Біля брами, за залізною огорожею, наче в клітках, стоять навколішки фігури. Це вельможі-інтригани, які були винуватцями смерті героя, і кати, які виконали вирок. На мурі, над цими статуями — напис, зроблений великими ієрогліфами, на вигляд зовсім сучасний. Виявляється, зміст його дуже прозаїчний: «Не плювати!» Відвідувачі, які приходять подивитися гробницю, досі виявляють таким способом свою зневагу до зрадників. Який ще живий спогад про людину, що жила в XII столітті, які живі справи, здавалося б, вже припалі порохом століть настільки, що їм важко зворушити серця людей, народжених майже через вісімсот років після того, як вони сталися.

Але тут спогади про події й епохи, для нас зниклі десь у глибокому мороці історії й такі легендарні, що втратили вже всі ознаки реальності, — ці спогади досі живі і реальні. І ми часто плутаємося в них, бо не можемо знайти дороговказу. Важко орієнтуватися: «хто ким є».

Про імператорів, які відвідували ті чи інші місця в Ханчжоу сотні років тому, нам кажуть так, ніби це було вчора. Чотири ієрогліфи тексту, вирізьблені століття тому на камені якимось імператором чи можновладцем, нам показують так, наче рука, що їх різьбила, ще жива й тепла. В цьому новому, такому небувало новому Китаї, де життя не тече, а мчить, де за день роблять часом більше, ніж раніш робили за сотні років, де навколо цього ж таки Ханчжоу вже існують десятки тисяч, буквально, десятки тисяч сільськогосподарських кооперативів, історія залишилась начебто незайманою, начебто законсервованою, нагадуючи воскові фігури, про які ми знаємо, що вони неживі, але відступаємо від них з неприємним почуттям, через їх надмірну схожість з живими істотами.

Ці камені й ієрогліфи реставрують, відновлюють, старанно зберігають (і правильно!), і важко повірити, що над ними пройшли тисячі й сотні років. Ми безперервно чуємо під час наших екскурсій імена імператорів, династій, правителів, вельмож без усякої оцінки і не можемо зорієнтува-

тись, чи той, кого називають героєм, був ним справді, чи йдеться лише про сміливого вояку? Не можемо зрозуміти, хто, за що і чому бився; губернатори є поетами, поети — губернаторами, і коли за кілька кілометрів звідси чуємо від селян оповідання вже не про стародавні часи, а про вчорашній день, в подіях якого вони самі брали участь, і довідуємося, що поміщика вбито, що вельможа втік, що тирана ув'язнено, — нам здається, що це якісь зовсім інші поміщики й тирани, ніж ті стародавні, гробниці яких ми оглядаємо.

Ті, стародавні, всі здаються добрими вельможами й імператорами з казок і легенд, що не мають нічого спільного з життям.

Хоч ці камені, гробниці, статуї, написи виразно свідчать, що вони, оті вельможі й імператори, існували, діяли, виконували свою, більш чи менш криваву, часом розумну, а часом і страшну справу. І ті, яких в дні визволення вбито, вигнано геть, позбавлено волі, були на протязі ряду століть і подій їх нащадками і спадкоємцями. Революція змела вельмож теперішніх часів, але ще, видно, не встигла торкнутися вельмож минулого, не роздивилася їх, не дала їм оцінки.

А це ж довга історія, набагато довша, ніж наша. Цілі тисячоліття, які треба наново дослідити, переглянути, висвітлити, дати правильні оцінки.

А поки ми дивуємося, що наші товариші так вільно почувають себе серед безлічі імен можновладців з різних династій, дивуємося, що глядачі в театрі чудово орієнтуються в історичних подіях, які дали матеріал для фабули опер, але так і не знаємо, чи слово «герой» треба розуміти буквально чи ні, чи брати «доброго імператора» на віру чи ставитись до нього критично. Зрештою, ця проблема є не тільки специфічно китайською, вона стоїть перед кожною країною, яка стає на новий шлях, перед кожною країною, де народ досягає влади і хоче бачити історію не як ланцюг діянь володарів, а як дорогу, боротьбу і працю нації й народу. Звичайно, це скрізь нелегко, а тим більше нелегко в Китаї, де історія така неймовірно довга.

Оглядаємо ще храм «Нефритове джерело», збудований у п'ятому столітті нашої ери. Це, зрештою, говорить нам не так вже й багато, бо всі храми, альтанки, пагоди, будівлі від часу свого виникнення багато разів бували спалені, знищені, а потім їх відбудовували, реставрували з великою

дбайливістю, і важко зорієнтуватися, що справді стародавнє, а що лише відтворене за старим зразком.

«Нефритове джерело», від якого дістав свою назву храм, було колись звичайним джерелом. Сьогодні це просторий чотирикутний басейн, в якому плавають великі темні й золотисточервоні риби — якась порода коропів. Їх безліч, вони плавають цілими табунами, величезні, як поросята. І безліч глядачів, які спостерігають їх, кидають їжу. Діти, дорослі, солдати.

За храмом лежить «Перловий став» — теж басейн, тільки вже менший. Він має ту особливість, що як тупнути об камінь плити біля басейну, з дна здіймаються бульки, мов перлини. Але це тільки в хорошу погоду. Тепер у басейн ллє струмками дощ, і ні про які бульки не може бути й мови, хоч ми тупаємо дуже завзято.

Потім пливемо човном по озеру, оглядаємо острівець «Відбиток місяця в трьох глибинах», з містком, збудованим дев'ятьма зигзагами, й альтанками, оглядаємо ще багато місць, які були опоряджені й зроблені людськими руками тисячу і півтори тисячі років тому, причому всі зміни, перебудови і назви, а також історію їх виникнення наші товариші пам'ятають дуже докладно.

Але по греблі йде перед нами легким кроком юнак у великім солом'янім брилі, що може з успіхом замінити парасольку, в плащі з пальмового листа і співає якусь повну ритму й життя пісеньку.

Відриваємося від дат, що сягають у глибину століть, від імен людей, які вмерли тисячу років тому, від написів, яких не розуміємо, не тільки тому, що вони зроблені ієрогліфами, а також і тому, що ці сполучення кількох слів здебільшого є творами великих поетів далекого минулого, хоч нам, профанам, здаються лише можливою назвою вірша, і запитуємо, що співає молодий китаець, перестрибуючи калюжі, розлиті скрізь на асфальті дороги.

Наші товариші з хвилину прислухаються.

— Він співає: Комуністична партія світить, як сонце.

Усміхаємось одне одному. Звичайно, ми ж забрели, всупереч своїм намірам, в далекі роки, в кам'яний світ пам'яток старовини, хоча й тут, між ними, в зеленій траві є могила, набагато молодша від них, могила революціонерів 1911 року, — але не відійшли від того, що хотіли бачити насамперед, — від живого життя.

Цей китаець, який швидко йде перед нами, один-одні-

сінький — через хлюпання дощу йому не чути наших кроків. Собі самому, струмкам весняної зливи, блискучій од води дорозі, озеру в легенькій млі, співає він пісню про Комуністичну партію, що світить, мов сонце, життєдайніше, ніж усі померклі сонця далеких епох, які залишили на спогад про себе чарівну іграшку, витончену гарну забавку — все це озеро з його десятьма чудесами.

Хто це такий? Рибалка, вантажник, рикша, робітник однієї з фабрик Ханчжоу? З убрання видно, що це простий, може, навіть бідний чоловік. Може, він якраз лікується в одному з санаторіїв, що їх новий Китай побудував у цьому чудовому закутку для трудящих, або й сам працює на будівництві тих санаторіїв, які лише споруджуються? Ми охоче побігли б за ним і запитали б напрямки, щоб знов почути незвичайну біографію, яких стільки зустрічаємо тут, але він іде так швидко, що його ніяк не наздогнати.

І ми вже перестаємо турбуватися про довгу, заплутану, складну історію китайських династій і китайських імператорів. Над озером Сіху, так само, як і над усім Китаєм, Комуністична партія світить, мов сонце, цей чоловік у пальмовім плащі, певне, дійде несхибно крізь плутанину імен завойовників і губернаторів до справжньої історії свого народу й несхибно знайде справжніх її героїв.

В Кантоні ми бачимо ще один музей, який саме стосується історії революційного руху в Китаї.

З широкої, обсаженої деревами вулиці — вхід до стародавнього храму Конфуція. В саду — будинки-павільйони. Офіційна частина відбудована наново. Гарні кімнати, незвичні меблі з сидіннями та бильцями з полірованого узористого каменю, який утворює чудові пейзажі: замерзла, вкрита снігом ріка, і розколини в кризі, де вирує жива, чорна вода. Море, чи скеляста пустеля, а над нею — димучий вулкан.

Кімнати прикрашені керамічними виробами з провінцій: вази, посуд, різні фігурки. В саду бомбакс, осипаний чудовими пурпуровими квітами, лілові баухінії, у вазонах якісь фантастичні квіти — зеленокоричньовосірочервоні, такої складної будови, що важко в ній що-небудь зрозуміти. Найбільше, мабуть, ці квіти нагадують орхідеї. І тут, у цьому саду, в самісінькому центрі міста, голосно, радісно виспівують птахи. Спів їх звучить, як спів наших солов'їв. Може, це й справді солов'ї, яких нітрохи не турбує, що навколо ходять люди. Яскраво сяє сонце на безхмарному небі, а

вони тьохкають собі, наче місячної ночі в ліщиновім гаю. Що ми можемо знати про звичаї китайських солов'їв, які відомі нам лише з казки Андерсена?

Тут містилися колись курси селянського руху, створені в червні 1924 року. Це було в період реалізації прийнятого на третьому з'їзді Комуністичної партії Китаю рішення про утворення єдиного фронту з національною буржуазією, і в Кантоні утворено революційний уряд єдиного фронту. Керівництво військової академії Вампу, яка готувала кадри для армії, було в руках комуністів, і комуністи заснували курси, що мали готувати організаторів революційного руху серед селян, спершу для провінції Гуандун, а згодом і для всієї країни. Мао Цзе-дун був тут одним з головних викладачів, а з травня 1926 року і керівником курсів.

В цей період на курсах навчалось 327 чоловік. Вони прибули з усіх кінців країни, від Монголії до Тибету.

Мао Цзе-дун, крім загального керівництва курсами, викладав найважливіші дисципліни: «Питання китайської революції», «Питання селянського руху», «Проблеми агітаційно-пропагандистської роботи». Він редагував також працю «Селянське питання в Китаї», яку випустили курси.

Багато керівників, які тепер стоять на чолі партії, були викладачами на цих курсах, що стали не тільки школою селянського руху, а й школою комунізму.

Офіційна частина колишнього храму Конфуція була відбудована наново. Але все інше залишилось таким, як раніше, коли працювали курси — простим, суворим, спартанським. Кімнати курсантів — у кожній з них жило вісім чоловік. Скромні аудиторії, схожі на класи невеличкої, бідно обладнаної школи. Їдальня. Кабінет керівника — невеличка кімнатка, де є лише найпотрібніші меблі. Кімнатка Мао Цзе-дуна — вузьке ліжко, з плетеною циновкою, дві дерев'яні скриньки для одягу й книжок, дерев'яний нефарбований стіл, письмове приладдя. Все старанно зберігається в такому вигляді, як було раніш. І просте, але гарне оздоблення офіційної частини храму, гори квітів, що пломеніють у саду, пташина пісня, яка бринить у повітрі, дивно контрастують з цим суворим оточенням, де кувалися кадри революції, де вчилися люди, які потім разом із своїми викладачами захитали підвалини старого Китаю і перекреслили раз і назавжди історію утиску й кривди на території великої китайської держави.

Цей маленький музей, ці кілька скромних кімнат гово-

рять виразною мовою, яка проникає в мозок і серце. Розмовляючи, мимоволі стишуємо голос, ніби ще поруч, в аудиторії, сидять схилені над столами курсанти, ніби ще за стіною лунає голос викладача — може Мао, може, Чжоу Ень-лая, і ми боїмося їм перешкодити.

Тільки птахи галасують, як, певне, галасували й тоді, в повні надії дні, перед зрадою гоміндану.

Коли ми повертаємося з Індії й Бірми через Куньмін і Чунцін до Пекіна, протягом тих кількох днів, які залишилися до нашого від'їзду, у нас знов зайнята вже не тільки кожна година, а й хвилина.

І, незважаючи на це, ми не встигаємо побачити того, що оглядає в Пекіні кожен приїжджий.

— Ще ж Літній палац... Ще ж Храм неба,— розпачливо перелічують наші товариші.

Ні! Ми зчиняємо бунт. Нас ще чекають розмови із стількома людьми, чекають зустрічі, яких ніщо нам не замінить. Про Храм неба, про Літній палац ми можемо прочитати, адже про це вже стільки писали, можемо подивитися фотографії. Зустрічей з живими людьми не замінять ніякі книжки, а для огляду будь-яких пам'яток старовини у нас вже немає сил. Голова набита всім, що ми бачили, вразливість вже притупилася. Ми — наче наповнені по вінця посудини, де вже не може вміститися жодна краплина. Гірше: ми — наче надувні гумові іграшки, в які легко-важна дитина хоче надути ще повітря, хоч воно вже не вміщується. Дальший етап — тільки розірватися на дрібні шматки. Просто забагато вражень. Забагато барв, форм, відомостей, ми вже не здатні будь-що оглядати.

Але тут виявилось, що якась зустріч відсунулась, і, завдяки цьому, виникла невеличка прогалина в нашому розкладі дня. Маю підозру, що це була хитра засідка, влаштована заздалегідь. Відпочивши після нашої подорожі до Індії, перекладачі пішли в атаку з такою енергією, що ми вже не змогли її відбити.

Ми поїдемо до Літнього палацу. Не будемо нічого оглядати. Просто так, щоб пройтися, подихати свіжим повітрям.

Ідемо. Легко сказати — нічого не оглядати, коли безперестанку щось само впадає в очі. І все-таки ми мали підстави: відвідувати будь-що тепер вже нема ніякої рації. Я бачу все, мов крізь туман. Тут гарно, дуже гарно. Імператорський Літній палац розташований у величезному чудовому парку. Виблискує озеро, шепотять струмки, перед мої-

ми отупілими очима знов вимальовуються павільйони, храми, вежі, альтанки, мости, галерейки, пагоди, кам'яна джонка на ставку, прегарні дахи, мури, стіни, алеї, купи дерев, клумби. Але це все наче уві сні. Не можна безкарно протягом двох місяців оглядати з ранку до вечора Китай, Індію, Бірму й знову Китай, і до того ж оглядати так жадібно, ненаситно, як ми це робили. Тепер гнемося під тягарем вражень, треба їх якось продумати, перетравити, перепочити. Адже два місяці тому ми кидалися в цьому ж самому Пекіні на кожне нове видовище, на кожну нову деталь, мов на здобич, замучували наших товаришів сотнями питань, охоплені горячковою рухливістю, ненаситною жадобою оглядати, слухати, охоплені страхом втратити хоча б хвилину. Тепер організм вже сам захищається, старається нічого не бачити і не чути, не допускати ніяких вражень до мозку. Струну надто вже натягнуто.

Сонно блукаємо по чудовому парку, вдаючи, що слухаємо пояснення. Але вони не доходять до наших вух, так само, як не доходить до наших очей краса будинків і будиночків, що їх ми весь час минаємо. Стараюсь дивитися більше на землю, ніж на граціозні колонки довгої, вкритої дахом галерейки, якою ми йдемо.

Але виявляється, що я добре зробила, приїхавши до Літнього палацу. Те, що мене тут чекало, примусило забути про втому, вирвало з сонного отупіння, бо це було щось таке, чого я не могла не помітити.

По затіненій чарівній алеїці назустріч нам ішла жінка. Хоч ми, власне, рідко зустрічали жінок, ноги яких були покалічені колись бинтуванням змалку і аж до закінчення росту,— проте ми вже навчилися здалека пізнавати цих жінок з ходи. Не кожен знає, який ефект дає таке бинтування. Стопу бинтують, ніби складаючи її вздовж і підгинаючи пальці під спід. Ріст затриманий, але не зовсім. Пальці й нігті ростуть, врастаючи в підощву. Стопа виглядає, мов черепашка, краї якої втиснуто всередину. Вона стає болючим вузлом, чимось на зразок копитця, зі споду вкритого швами й гулями. Покалічені жінки ходять непевним кроком, ставлячи стопи в маленькому взутті пальцями дуже назовні, майже під прямим кутом до литки, видно, що кожен крок вимагає від них зусиль.

Назустріч нам ішла жінка, хода якої не викликала найменших сумнівів, що в неї покалічені ноги. Але йшла вона в звичайному взутті, в спортивних туфлях на нормальну

ногу. І це, напевне, вимагало ще більших, ніж завжди, зусиль у русі, мусило завдавати болю ще більшого, ніж м'які туфлі-копитця, які носять в таких випадках. Мені здалося, що на милому, нестарому ще обличчі цієї жінки відбивається болюче напруження, внутрішнє зосередження, породжене саме труднощами, з якими їй доводиться переборювати своє каліцтво.

Вона глибоко зворушила мене. Мені здалося, що ця жінка дає змогу побачити й зрозуміти цілу епоху в історії китайської жінки. Китайської жінки, ще недавно слуги і невілниці, істоти, сама поява якої на світ викликала смуток сім'ї і вважалася за нещастя. Істоти, яка вела тяжке, безрадісне життя в домі батьків, що вимагали пошани й сліпої покірливості, а згодом і в домі чоловіка, та якій лише старість давала певні права на владу в сім'ї—і, в свою чергу, на знущання з молодих невісток, що за звичаєм були слугами й невілницями не тільки свого чоловіка, але і його матері.

Китайська жінка боролася у лавах революційної армії. Вона пройшла разом з нею геройський шлях, від Великого походу аж до останніх боїв, аж до визволення в сорок дев'ятому році. І сьогодні вона—вільна людина. Працює на селі, де її колись теж не допускали до роботи в полі, і працює, як нам з усміхом казали в багатьох кооперативах, краще, ніж чоловік. Працює на фабриці, не тільки робітницею, але й майстром і директором. Працює на високих державних посадах, є всіма шанованим талановитим лікарем, письменником, художником, інженером, громадським і політичним діячем.

Для нас це все начебто само собою зрозуміле. Воно і є зрозуміле, звичайне й нормальне—сьогодні. Але ж у нас стрибок у майбутнє не був такий неймовірний, такий велетенський, як тут. І він відбувся не так блискавично.

Забинтовані, покалічені ноги китайської жінки—це наче символ того морального, суспільного і просто фізичного приниження, в якому вона жила. Ганебне свідчення насильства.

Ця китаянка, яка з зусиллям іде алеєю парку в звичайних туфлях, призначених для здорових людських ніг, сьогодні—вільна людина. І хоче бути нею аж до кінця, хоче стерти навіть слід старих часів. Хоче забути про тавро, яким позначили її тіло минулі похмури літ. Хоче виглядати так, як виглядають інші,—веселі дівчата, що бігають

по парку тут-таки, поруч, робітниці, які вилазять на паркові гори, садівниці, що обкопують квіти вздовж алеї.

Вже ніщо не змінить її ходи, яка не може бути інша, ніж є. Та коли ця жінка зупиниться, ніхто навіть не догадається, що вона належить до покоління покалічених.

З її обличчя видно, як їй це важко. В зусиллі, яке суворою зморшкою прорізує їй чоло, стільки людської гідності, стільки людської гордості, що хочеться низько вклонитися цій незнайомій жінці.

І ця випадково зустрінута незнайомка здалася мені найкращим, що можна було того дня побачити в чудовому парку стародавніх китайських імператорів, справді надзвичайно гарному парку Літнього палацу.

Храму неба ми так і не побачили. І я навіть не шкодую. Прочитаю про нього в книжках, побачу на фотографіях. Але я бачила небо вільного Китаю.

МІЖ СХОЖИМ І НЕСХОЖИМ

В провінції Хунань, у повіті Сянтань, на хуторі Сіндоутан, жив бідний селянин з родиною. Сіндоутан означає «зірки й ставок», але якраз на зірки не було часу дивитися. Важко й гірко жилося майже сто років тому в провінції Хунань.

Хоча, можливо, і поглядала все-таки на зорі бідна китайська селянка, якщо в її серці народилося прагнення вибороти для малого синка-пастушка краще життя й іншу, ніж її власна, долю. Хто допоможе злидареві, і звідки взяти кошти на те, щоб малий пастушок не виріс темним беззахисним наймитом, що цілий вік працює на чужій землі?

Коли закінчувалася робота, мати брала вимолочену солому й старанно перетрушувала її. Там ще траплялися окремі зерна, вона збирала їх в торбинку, складала одне до одного, мов крупинки золота. Збирала на синове щастя, на його краще, ясніше життя. І за ці зібрані з вимолоченої соломи зерна малий А-джи зміг провчитися півроку. На більше не вистачило.

«Того, що ти навчився, в каструлі не можна зварити», гнівно бурчала бабка, і А-джи із своєю піврічною вченістю повернувся до старого життя. Коли хлопцеві минуло дванадцять років, йому наказали ходити за плугом. Але він був надто малий і надто кволий, йому не вистачало сили для такої важкої роботи. Отож він пішов до одного з своїх родичів — теслі вчитися ремесла. Він робив, що йому наказували, але, видно, марно саме з цим сином мати зв'язала свої мрії про іншу, кращу долю. А-джи не тільки

стругав і тесав — він виявив, що можна різьбити на дереві, і почав різьбити, і вчився писати. Ні за що було купити паперу, отож він креслив ієрогліфи на землі, і це був перший його зошит. Випадково потрапила йому до рук книжка, в якій були китайські гравюри, — і це був перший його вчитель. Він копіював гравюри і сам різьбив, наслідуючи їх вигнуті чорні лінії. Вже почали про нього говорити на селі, вже він став відомий завдяки своїм здібностям і вмінню. Меблі, які він оздоблював різьбою, стали модними, їх шукали, всякий, хто міг, старався їх придбати. Змінили його дитяче ім'я А-джи (А — це пестливий додаток, джи — трава) і почали його називати тесля Джи. Коли йому минуло двадцять років, він уславився в своїх місцях як портретист. Він умів з надзвичайною майстерністю передати блиск шовку на сукні молодой красуні, крізь серпанок вуалі вловити полиск атласу й нижній узор вишивки на весільному вбранні, відтворити погляд і усміх людини. Він був уславленим портретистом — і не мав ніякої освіти, крім отого піврічного навчання, за яке було заплачено зерном, зібраним матір'ю з вимолоченої соломи.

Коли йому було вже двадцять сім років, у село випадково прибув учений чоловік і зацікавився теслею Джи. Він поділився з ним своїми знаннями, вчив його віршів з часів династії Тан, і тесля Джи сам почав писати вірші. «Мені довго довелося чекати, поки я зміг почати вчитися. Я міг тільки вішати книжку на рогах бика. Лише в двадцять сім років я знайшов учителя. Ну й що ж, що в лампі нема олії, я сам можу запалити ялинову скалку, щоб читати вірші династії Тан», напише колись тесля, різьбяр, художник і поет Ці Бай-ші, колишній пастушок з села провінції Хунань.

Ми йдемо до будинку Ці Бай-ші. Одне, друге подвір'я вуличці. Старий, приземкуватий будиночок. По дерев'яних східцях заходимо в простору, велику кімнату, трохи схожу на нашу клуню. Велика, прохолодна кімната, дерев'яні стілки, як в усіх старих пекінських будинках, на вузькій, малій ни, над ними зразу ж крокви, стелі нема. На столі скручені трубки картин. В кутку стоять такі ж накручені на палиці трубки, скрізь лежать долота, пензлі й пензлики, маленькі плиточки туші, навколо невеличкого стола просиджені крісла.

— Зараз прийде, — каже сестра в білім фартусі. За дверима чути покашлювання й човгання капців. Заходить

старий чоловік у теплому, ватяному халаті, спираючись на високий костур. Чорні жваві очі, ріденька борідка, жваве обличчя. Йому дев'яносто п'ять років.

Він вітається з нами. В чорних очах — жартівливі вогники. Нас попереджають, що треба говорити голосно, бо він недочуває.

Старий художник придивляється до нас з усміхом. Ні, він зовсім не надутий, не пихатий, зовсім не запаморочений своєю славою. Та, незважаючи на це, ми трохи ніяковіємо. Як, власне, почати розмову?

Але Ці Бай-ші починає сам.

— Чи в Радянському Союзі, якщо вмере дружина, можна оженитися вдруге? — лунає несподіване запитання. Чорні очі весело блищать.

— Звичайно, — запевняємо ми, трохи вражені таким початком розмови.

— А моя жінка вмерла вже дуже давно, я хочу оженитися, але жодна мене не хоче — зовсім не розумію, чому, — добродушно сміється наш співбесідник. І відразу стає так, наче сидить перед нами не вславлений художник Ці Бай-ші, а милий, знайомий нам вже давно старичок, може, наш батько, а може, швидше, дідусь, близький, з яким зовсім нема чого ніяковіти.

— Чи сьогодні жарко? — запитує він сестру. Художниця, яка прийшла з нами, допомагає йому скинути теплий халат. Ніжно, обережно.

— Я люблю його, як свого дідуся, — каже вона нам тихо. Але не тільки як дідуся. В обережних рухах молодії жінки, в погляді, в голосі стільки материнського почуття, що ми знаємо — вона любить цього старого чоловіка і як дідуся, і як власну дитину.

Подають чай, цукерки. Старий несподівано починає соватись на місці.

— Цукерки... Такі собі цукерки... Але я вас почастую справді добрими цукерками. Найкращими, які є в Китаї. З моєї провінції, з Хунаня.

Він устає, довго шукає в складках одержі глибоко сховану там в'язку ключів, підходить до великої шафи, довго вибирає ключ. Виймає з шафи шкатулку, з шкатулки — коробочку, приносить на стіл найкращі в Китаї цукерки. Вони схожі на нашу нугу, білі, ніби злегка пожовклі, невеличкі подушечки. Старий частує.

Беру одну. Так, Ці Бай-ші — дев'яносто п'ять років, але

ці цукерки, мабуть, не набагато від нього молодші. Він сам теж бере одну й не зводить з мене очей, в яких грають веселі бісики. Їм. Зовсім даремно художника попереджає мене пошепки:

— Треба їсти, бо він образиться.

Їм. Найкращі цукерки в Китаї, мабуть, і тоді, коли були молоді і вони й їх власник, не відзначалися особливо тонким смаком. Певне, крохмаль з сахарином. Але тепер крохмаль згіркнув, сахарин набув якоїсь неможливої концентрації, і те, що я їм, є абсолютно неістинним. А старий жує з задоволенням.

— З моєї провінції, з Хунаня.

Геройськи їм. Вже давно, давно не було в мене в роті нічого жажливішого. Коли б хоч на хвилинку перестав дивитися — але ні, поки я не ковтаю останньої крихітки, старий не зводить з мене очей. Їм і хвалю. А коли вже мука, нарешті, скінчилася, обличчя старого чоловіка освітілося усмішкою. Він радий. Похвалили його цукерки, з'їли до кінця. Він, напевне, відчуває в них смак далекого дитинства, солодкість рідної домівки, пестої матері, неповторний смак того, що було колись і вже ніколи не вернеться. Ніяких китайських солодошів не може порівняти сьогодні з тим, що дев'яносто років тому було, напевне, майже недосяжною мрією малого пастушка — з білою солодкою подушечкою в сільській крамниці чи на підносі мандрівного торговця в далекому селі провінції Хунань. Ні, не тільки білу подушечку, а порцію отрути з'їла б я, не змигнувши оком, щоб побачити цей усміх, який осяяв столітнє обличчя.

Тепер вже розтанув останній льодок. Старий показує нам печатки власної роботи, важке мистецтво різьблення ієрогліфів на кістці. Він різьбить їх і тепер — причому стирає вже зроблене й вирізьблює наново, доводячи до вершини досконалості складний візерунок ієрогліфів. Така праця вимагає впевненості й сили руки, і ще й сьогодні руки цього майже столітнього чоловіка — це мускулясті руки різьбляра.

— Я намалював для вас картину. Картина не дуже добра, але прийміть таку, яка є. Я ще тільки мушу підписати.

Чорна туш — листя й гілки, червона акварель — квіти. Старий бере пензлик і впевненою рукою виводить на картині збоку ряд літер.

— Ці Бай-ші, дев'яносто п'ять років,— перекладає нам художниця. Художник зупиняється на хвилину з піднесеним в руці пензликом.

— Панові Корнійчуку! — підказує йому поспіхом сестра, але художник нетерпляче махає рукою, наче відганяючи осу.

— Ні, не панові, товаришеві Корнійчуку, товаришеві,— каже він швидко, і знов впевненою, твердою рукою малює ряд ієрогліфів: «Товаришеві Корнійчуку Ці Бай-ші, дев'яносто п'ять років».

Ми обережно скручуємо картину з посвятою.

— Скільки часу потрібно на дорогу до Москви? — запитує нас художник.

Поїздом ми їхали з Москви до Пекіна дев'ять днів. Літаком можна бути за півтора дня.

— Гм... Я б охоче поїхав до Москви, прочитав би лекцію в вашій художній академії,— каже він серйозно, але в очах все мигтять лукаві вогники. Ми не знаємо, чи це жарт чи він говорить серйозно.

— Так, так, далеко до Москви, та ще, як тобі дев'яносто п'ять років. Але якщо поміркувати, це не так вже й далеко...

Ми боїмося його занадто втомити й прощаємося раніше, ніж нам хотілося б піти. Незважаючи на наші протести, він проводить нас до дверей, зупиняється на порозі, спираючись на свій високий костур, махає нам рукою. Ми обертаємось, ідучи подвір'ям. Він стоїть у відчинених дверях, холодний вітер розвіває ріденьку, сріблясту борідку, чорні очі сміються на милому обличчі, він усміхається нам мудрою, доброю посмішкою майже сторічної людини.

Потім у готелі ми довго сидимо з художницею. Вона оповідає нам про життя Ці Бай-ші, про те, ким він є для Китаю та для китайського мистецтва.

— Сам він вважає, що найважливіше в його творчості— це вірші, і ставить їх на першому місці. На другому місці — печатки. На третьому — писання ієрогліфів. Ієрогліфи — не така проста річ. Можна писати їх гарно й погано, гарне писання — це вже мистецтво, і його цінують у нас дуже високо. Наприклад, товариш Мао має великий хист до нього, вславився в мистецтві писання ієрогліфів і Го Мо-жо. А Ці Бай-ші свою художницьку роботу ставить на останньому місці серед усіх своїх здібностей і вмінь, хоч ми вважаємо його насамперед художником.

Вірші він почав писати ще в ранній молодості; вони

були прості, зрозумілі, реалістичні, відрізнялися і формою, і змістом від класичної поезії, відходили від її канонів та вимог. Коли ці вірші були надруковані вперше, відомі, офіційно визнані поети дуже їх критикували.— Як можна писати про такі речі? — казали вони.— Є теми, зовсім не придатні для поезії.

Але Ці Бай-ші вважав, що все, що оточує людину, на що вона дивиться, є темою, гідною поезії.

Коли Ці Бай-ші було п'ятдесят сім років, під час однієї з воєн, яких стільки точилося на землях Китаю, йому довелося тікати із свого села, він довгий час ховався й блукав по всіх усядах. Про це оповідає його вірш: «Я спав на росі, моїми сусідами були щури в норах і лиси, я живився, як мурашки й комахи, став як висохла стеблина, залишилися від мене тільки очі, і дивно, що вони ще живуть і я можу із страхом і подивом дивитися на те, що мене оточує».

На своїх картинах він теж малює те, що бачить. Якось його запитали, чому він ніколи не малює дракона — такого поширеного в китайському мистецтві мотиву, символу щастя.— Я ніколи не бачив дракона,— відповів художник просто.

Слимаки, жаби, креветки, риби — ось головні теми його картин; це спогади дитинства, те, що він бачив у рідному селі. Інші вчать у художників, він брав просто з життя, його вчило саме життя.

Тут ми знов заплутуємося в своєрідності, у специфічності того, що є саме китайським, відмінним від визначень і термінів, до яких ми звикли. Ці Бай-ші малює свої квіти, жаб і креветок, не виходячи з дому. Натура йому не потрібна, він пам'ятає все, природа живе в його спогадах, в його уяві. До того ж він не зважає на канони, обов'язкові в китайському мистецтві: що листок треба малювати саме такою, а не іншою лінією, дерево таким, а не іншим способом; на це існують постійні, незмінні приписи, і тому учень, малюючи, запозичає зразок не з природи, а у відомого митця. Художниця пояснює нам, що Ці Бай-ші — реаліст, і, мабуть, треба з цим згодитись, хоч цей реалізм зовсім не схожий на наш. Крім того, виявляється, що свого часу малювання жаб і креветок було для китайського мистецтва сміливим новаторством, і Ці Бай-ші, не вагаючись, впровадив його першим.

Як треба малювати? Формула Ці Бай-ші — дуже проста, як простий він сам, але, мабуть, містить у собі зерно

справжньої мудрості й говорить більше, ніж можна було б сказати в цілій брошурі:

«Малювати треба між схожим і несхожим: надто схоже — значить передражнювати природу, надто несхоже — значить не поважати її». Чи не міститься в цій стислій формулі тонке і влучне визначення натуралізму й формалізму?

— В своїх картинах Ці Бай-ші не копіює природу, а бере з неї найважливіше, найістотніше, — пояснює нам художниця, розгортаючи перед нами три картини свого улюбленого митця.

Бабка і дві червоні квіткові пелюстки на воді. Гора, поросла соснами. Скеля, під скелею баклани на хвилі.

Ми довго придивляємось. Ці Бай-ші справді не копіює, а бере найістотніше. Я не можу відірватися від бакланів. Контури птахів обведені чорною тушшю. Води нема — тобто художник її не намалював. Але по тому, як намальовані птахи, ми бачимо її виразно, виразніше, ніж коли б художник витратив тут силу-силенну фарб і кольорів, намалював би хвилі, білки, бризки шумовиння. Ми ясно бачимо — баклани гойдаються на злегка збурених вітром глибинах. Відчуваємо водяний простір навколо них, всю воду від дна аж до поверхні. При скупих, майже бідних засобах, митець цілком досягає задуманого ним ефекту. Ці баклани вриваються в пам'ять, залишаються в ній. Так само, як і картина з бабкою над водою. Вода позначена тут лише кількома лініями чорної туші. Але ми відчуваємо простір, і повітря, і легкість бабки, і чари тихого дня над озером. Так, це напевне реалізм, але свій, власний, китайський, не схожий ні на який інший.

На перший погляд — бабки, квіти, риби. Але Ці Бай-ші зовсім не є естетом, що поринув у мистецтво і, крім нього, не бачить нічого в світі. Недаремно ж він так жваво реагував на оте підказане сестрою слово «пан» і негайно ж спростував його «товаришем». Тяжке, гірке дитинство, тяжке, гірке життя рако відкрили йому очі, навчили дивитися на світ. Багато років тому Ці Бай-ші намалював картину: велике хвойне дерево, черва пооб'їдала хвою, на голих гілках висять самі шишки. Як і на багатьох інших картинах художника, збоку видно ієрогліфи вірша, який доповнює і коментує картину.

«Черва об'їла хвою, але насіння дасть на той рік зелені паростки, як зелений мох. Як випросити в неба, щоб дощ, вітер, бурі й блискавиці прийшли одночасно?»

В цьому голому дереві, що гнеться від сильного вітру,— і спогади дитинства, і мрія про майбутнє. Там, у рідному селі, одного дня паразити напали на дерева. Але знялись вихор, дощ і буря й зміли черву з гілок. Деревя дали насіння, і виріс з нього молодий, густий ліс. І художник Ці Бай-ші, колишній пастушок, колишній тесля Джи, мріє про вихор і бурю, які зміють черву — паразитів з великого дерева Китаю і дадуть змогу рости молодому, чудовому лісові нової країни.

Ніколи не забував великий художник, звідки він ви-йшов, не забував долі китайського народу. Завжди відчував свою єдність з цим народом. Висміював сановників і вельмож — паразитів на тілі народу. Він намалював сановника в машкарі блазня, наче Ваньку-встаньку, і написав на картині вірш: «Якщо тебе вдарити — ти встанеш, штовхнути — лягаєш. Та якщо тебе розбити — що ж залишиться від тебе? Купка глини».

Ні, він не любив чиновників, які були представниками влади, що гнобила народ, не любив ні своїх, ні чужих. Коли настала японська окупація, він написав на дверях свого дому: «Якщо хочете купувати картини — ідіть до крамниці. Ніколи чиновник не приходив з добрими намірами в дім простої людини, його прихід означає нещастя».

За часів японської окупації Інститут мистецтва холодної, суворої зими прислав йому вугілля для опалення. Старий художник відіслав вугілля назад, мотивуючи своє відмовлення тим, що він не є ні професором, ні працівником інституту.

А коли Китай став вільним, він почав викладати в інституті, зробив печатку й намалював картину для Мао Цзе-дуна. Влада, що прийшла, була його владою, теслі з провінції Хунань, славнозвісного художника, який залишився сином бідного села, простою, трудящою людиною і до сьогоднішнього дня.

Ці Бай-ші вже тридцять п'ять років живе в Пекіні. Він звик до свого старого, спорохнявілого будиночка; тепер збираються дати йому новий, збудований спеціально для нього, але старий бариться, зволікає. Він працює і досі, досі різьбить печатки, малює картини, пише вірші, досі турбується, чи те, що він робить, — таке, як повинно бути. «Коли хочеш мати ліс — посієш, і за десять років виросте ліс. Та коли хочеш намалювати ліс, буває так, що все життя стараєшся, і не намалюєш. І навіть коли в тебе вже волосся

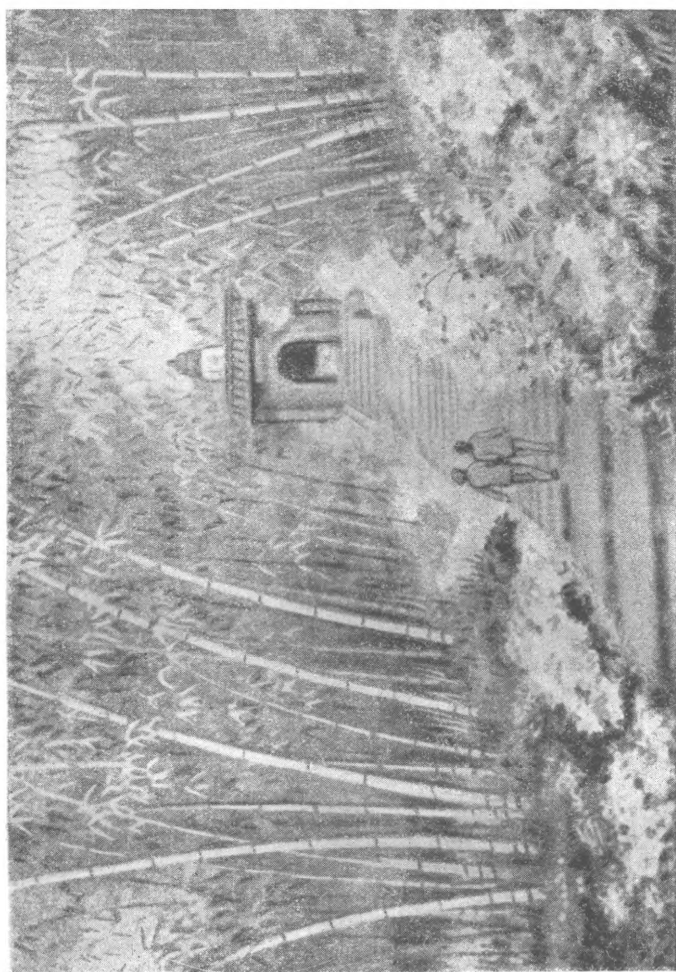
посивіло, осліпли очі, ти ще сумніваєшся, чи може те, що ти зробив, зворушити глядача».

Молода художниця довго розповідає нам про Ці Бай-ші—з любов'ю, з ніжністю. І ми чуємо в тому, що вона каже і як каже, любов нового покоління до цього старого чоловіка, який пройшов довгу—яку ж довгу!—дорогу життя, слугуючи мистецтву й своїй країні. І разом з нею ми любимо теслю Джи, дев'яностоп'ятирічного старика, який зберіг стільки молодості, стільки ясності, якого не зломило ні важке дитинство, ні трудна молодість, ні нелегке життя, ні війни, ні бідування, ні особисті переживання. Який дочекався вихору й бурі—і йому нічого не треба було в собі ламати, нічого не треба було переборювати—в глибокій старості він досяг мети своїх мрій, у вільній батьківщині трудящої людини, де матерям вже не доведеться вибирати зернини з вимолоченої соломи, щоб якийсь новий Ці Бай-ші міг півроку вчитися писати ієрогліфи.

Китайське мистецтво—ми відвідуємо Ці Бай-ші вже перед самісіньким нашим від'їздом з Китаю. Але з самого початку проблема мистецтва мучить нас тут і не дає спокою. Зараз же після приїзду я оглядаю в Пекіні картини в готелі. Квіти, птахи, буйволи. Гарно. Так, гарно—а що далі? До нас приходить художник, картина якого висить у нашій кімнаті в готелі. Двоє людей сидять на пагорку під деревом, на першому плані буйвол. Картина нам подобається.

Але потім я з вікна поїзда бачу, як запряжений у плуг буйвол бреде по заллятому водою рисовому полю, як за плугом іде селянин, насилу витягаючи з липкої глини голі, посинілі від холоду ноги. Бачу, як копають канали на полі, бачу людей, що несуть тягарі, біжать з ними по крутих узгір'ях, бачу людей, які через силу тягнуть на гору відрами воду, щоб полити пшеницю. І кажу собі: ні, я не розумію китайського мистецтва. Не розумію китайського живопису.

Ми саме ідемо до Ханчжоу. Під містом, на захід від нього—величезне озеро. Озеро штучне, штучно насипані на ньому греблі, штучно зроблені острівці, штучно нагромаджені гори і скелі. Легкий, як серпанок, колишеться на вітрі бамбук, і скрізь квітнуть камелії, як у нас бузина чи терен—куди не глянеш, кущі, вкриті рожевими, червоними, білими квітами. Вони квітнуть, мов дикий чагарник, але всі посаджені людською рукою. Викохані квіти, викохана

трава, навіть з моріжку на греблі старанно викоплюють якийсь дрібнесенький вирослий там бур'ян. Все чарівне, мініатюрне, впорядковане, чисте, підв'язане, підперте, полите. Ми переходимо гарними легкими містками на штучні островці, стоїмо біля двометрових кущів камелії, що імітують дикий чагарник, дивимось на персикові дерева, що купаються в струмках дощу. Дізнаємося про назви окремих місць: «Відбиток місяця в трьох глибинах» (причому ці глибини є більш ніж відносними), «Пасовисько журавля», «Нефритове джерело»; нам читають строфи, гарно виписані на колонах, плитах, каменях красивими ієрогліфами. Серед цієї вимитої, мереживної зелені, в цьому штучному світі, зробленому ювеліром, я кажу собі: а це ж зовсім таке, як на тих картинах і картинках, що ми оглядали. Тепер я вже розумію китайський живопис.

А через два дні з викоханого, вичищеного, впорядкованого, мов ляльковий будиночок, берега озера їдемо до чайного кооперативу. І наче від дотику чародійної палички, протягом кількох хвилин все змінюється.

Дорога, мов з вохри. Гірські схили червоні, як кров. Могутні дерева з кронами, буйними, як цілий ліс. Камені, що стирчать з рудої землі. Бурхлива, каламутна ріка, хвилі з білими пінявими гривами. Велетенський, могутній, грізний краєвид. Ні, я не розумію китайського мистецтва. Ні, я не розумію китайського живопису. Я розуміла його над Західним озером, але ж Західне озеро — цяцька, «земний рай», як називають його китайці. «Жити в Ханчжоу, їсти в Кантоні», каже прислів'я. Ні, я не хотіла б жити в Ханчжоу. Тобто не хотіла б жити над Західним озером, бо ж Ханчжоу це теж місто з більш як півмільйонним населенням, гомінке й цікаве. Та коли кажуть «Ханчжоу», думають саме про озеро та його околиці. Більше од викоханого «земного раю» подобаються мені ці червоні схили, дикі гори, величезні дерева. В них — велич Китаю, могутність великої країни. І тому я не розумію, абсолютно не розумію китайського мистецтва.

Тільки... який же ти складний, який ти незрозумілий, чудовий краю, що тебе ми маємо щастя оглядати...

Бо от квітневого дня ми їдемо крутою дорогою з Кунміна в гори, оглянути Бамбуковий храм.

Кілька павільйонів, легких, як більшість китайських храмів. В цих павільйонах цілий ліс статуй. П'ятсот учнів Будди. Ні, тут не можна глянути і відійти. Несподівано

ми потрапляємо в дивовижний, незбагнений світ, заселений живими істотами.

Починаємо засипати своїх супутників запитаннями. Що це таке, звідки, як, чому. Але не дізнаємося майже нічого. З цілковитою певністю кажуть нам, що дивовижно скручене дерево, яке росте біля храму, має вже понад тисячу років. А скільки ж статуям? Невідомо, вони старі, дуже старі. Старіші, ніж дерево? Так, напевне, старіші. Але на скільки старіші? Ніхто не знає, ми повинні битись над цим самі. Буддизм з'явився в Китаї перед початком нашої ери. Але розповсюдився і дійшов розквіту лише в четвертому столітті нашої ери. Те, що статуї є власне чимось середнім між статуями і барельєфом, що вони не зовсім відділяються від стіни, свідчить, що вони зроблені дуже давно. Але коли ж саме? Чи дерево, з якого вони вирізьблені, може десятками століть протистояти нищівній силі часу? Нас запевняють, що може. Яскраві фарби, якими вкриті статуї, напевне поновлювались, але самі статуї належать до дуже далеких епох. А зрештою... хіба це так важливо, коли саме долою митця якимсь чудом створило з піддатливого матеріалу цей людський ліс? Досить, що воно його створило та що витвір існує й досі.

— Хто це такі? Що за учні Будди? Їх п'ятсот — отож, можливо, це ті, про яких кажуть старі буддійські книжки, що їх саме п'ятсот зібралося після смерті Будди в четвертому столітті до нашої ери, на перший буддійський собор, який тривав сім місяців.

Найсильніше враження з-поміж усіх досі бачених мною творів мистецтва справив на мене «Мойсей» Мікеланджело в Римі. Ніяка репродукція, ніяка копія не може віддати нелюдської сили, могутності, величі, якими віє від цієї статуї.

А тепер я повинна назавжди запам'ятати учнів Будди. Їх п'ятсот — але жодне обличчя, жодна постать, жоден жест не повторюються. Цілий гурт яскраво виявлених індивідуальностей. Живі люди. Можна вгадати, звідки вони — є тут і китайці, і монголи, і індуси. Задумані й гнівні, смутні й охоплені розпачем, дужі й кволі. Кожна людина — окрема історія. Читаєш на обличчі її долю, її характер, її історію. Усміх і плач, злість і хитрість, веселість і спокій: тут є все. П'ятсот людей, п'ятсот статуй, п'ятсот книг, що промовляють до глядача нечуваною силою експресії. Окремі постаті й цілі сцени — учні Будди сваряться, дис-

кутують, борються з тигром, розмовляють з дітьми. Що за обличчя, що за руки, що за рухи!

Що вони мені нагадують, при всьому своєму яскравому багатстві барв? Ах, так, звичайно, вітар Віта Ствоша в Маріацькому костьолі в Кракові. Тільки ці статуї існували вже, мабуть, тоді, коли ще не було не тільки Віта Ствоша, але навіть і Кракова. Коли місця, на яких потім вирости деякі столиці Європи, ще вкривали шумливі ліси, тут, на верховинах південно-західного Китаю, плакали, вчилися, сперечалися, боролися втілені в дерево, яке не піддається впливові часу, учні Будди.

— Репродукції, я обов'язково повинна мати репродукції!

Наші господарі ніяковіють. Виявляється, що ніяких репродукцій нема.

— Ну, хоча б якісь фотографії.

Але нема й фотографій. Так, справді, є стільки важливіших справ, стільки пекучих проблем; не було ще часу на те, щоб як слід не тільки охороняти, але й описувати і робити репродукції творів мистецтва. Тим більше, що їх тут сила-силенна. Весь Китай рясніє храмами, в яких заховані скарби мистецтва, створені тисячоліття тому, печери, де колись виникли чудові статуї, закутки, про які мало хто знає, але які незнаний митець чи незнані митці прикрасили творами, що могли б бути кожен зокрема гордістю не одного народу. Адже за кілька днів під Чунціном ми побачили великі уламки скель з різьбою, з написами. Вони валяються в лісі на гірському схилі, здається, не досліджені досі ніким. Надто важкі й великі, щоб їх можна було звідти перевезти в музей, вони мокнуть на дощі, вивітрюються взимку і влітку від сонця і вологи.

Приїхавши додому, я кидаюсь до книжок. Хто й що писав про Бамбуковий Храм, про цих незвичайних п'ятсот учнів Будди? Ні, я не знаходжу ніде жодного слова. Чи, може, я не натрапила на відповідні джерела, чи, може, дійсно ніхто досі не зацікавився тим, що мені здалося таким прекрасним? Саме так, як каже Ці Бай-ші,— не занадто і не замало схоже на природу. Тут є і гротеск, і карикатура, і метафора—і є водночас сама суть життя, саме життя, спіймане на гарячому, життя, що промовляє з могутньою, непереможною силою виразу. Коли я дивлюсь на п'ятсот учнів Будди в Бамбуковім Храмі, то знаходжу відповідь на всі мої сумніви. А таки справді, я розумію китайське

мистецтво. Воно саме таке, яким повинно бути,— воно є найповнішим виразом людських почуттів, прагнень, воно захоплює. І це було створене багато, багато століть тому... Та, зрештою, кількість століть не має тут ніякого значення.

На одній стіні збудені хвилі. Люди плывуть на драконах, рибах, черепахах. Клекоче вода, віє вітер, не тільки люди, а й тварини — живі, виразні, схоплені в русі. Можна було б у цьому храмі проводити цілі дні й читати без кінця історії людських життів і знаходити чимраз нові й нові деталі. До якої міри це не схоже на так звані китайські малюнки на чашках з саксонського фарфору, до якої міри не схоже на те, що ми часто вважаємо за найтиповіше, справжнісіньке китайське... І водночас воно — китайське, китайське з початку й до кінця. Мені згадується наївне запитання, що його часом доводиться чути за кордоном: який клімат в Радянському Союзі? В Радянському Союзі — гаразд, але де саме? На далекій півночі чи на Кавказі? На Камчатці чи в Криму? Над Волгою чи в Карпатах? Видно, так і з китайським мистецтвом. У величезній країні, на протязі тисячоліть воно було різноманітним, щоразу іншим, відмінним, і важко його окреслити одним реченням, і важко про нього судити, не знаючи глибоко і до кінця. Потішаю себе лише одним — я не знавець, не спеціаліст і не моя справа ані заглиблюватися в історію цього мистецтва, ані давати об'єктивну його оцінку. Я повинна переживати лише свої власні, цілком суб'єктивні враження, і свої власні з ним турботи.

Бо ж знову, коли ми повертаємося до Пекіна і я дивлюся на квітучі гілочки вишні, намальовані найлегшим дотиком пензля — і бачу мереживні лінії туші й ніжні плямки акварелі — я зітхаю й запитую сама себе: чи я розумію хоч трохи китайське мистецтво?

Але поки що до Пекіна ще далеко, і ми з Бамбукового Храму їдемо далі гірською дорогою. Внизу Юньнаньське озеро. Тут, у західних горах, на горі Тайхуа (в перекладі: «Найвищий Китай»), є ще один храм, даоський — «Ворота дракона». Власне, тут — цілий ряд приліплених, мов ластівчині гнізда, до скель маленьких храмів, з'єднаних вирубаними в горі східцями. На вершині — храм, весь вирубаний з однієї кам'яної брили. Три величезні фігури богів, тварини, квіти, плоди, птахи, стіл, який стоїть посередині, і вази на столі, мов тонке мереживо з каменю на чотирьох вигнутих ніжках, — все це вирізьблене в одній брилі, чи

швидше в одній горі, беручи до уваги розміри храму й розмір того, що ми звичайно називаємо брилою. З цим храмом зв'язана легенда. Шістсот років тому молодий різьбяр закохався в дівчину. Але вона була байдужа до нього. В розпачі він пішов у гори і протягом двадцяти років вирізьблював у скелі храм. Фігуру бога, яка височить в центральній частині храму, він хотів вирізьбити з пензлем в руці. Але кам'яний пензель зламався під час роботи. Різьбяр не зніс цієї другої невдачі в житті — кинувся вниз із скелі й загинув.

Тепер бог тримає, однак, пензля в руці, і всіма барвами райдуги виграють яскраво розмальовані фігури, тварини, квіти й плоди. Нашу увагу звертають на оленів, які підтримують склепіння біля виходу: голови оленів вигнуті лебединою лінією назад, так що лежать на спинах. Склепіння тримається на шиях.

— Один з наших художників працював тут дуже довго, пробував перемалювати, скопіювати цю лінію, зрозуміти, як її зроблено, і навчитися малювати її так само, — оповідають нам. Ні, я знов не розумію китайського мистецтва. Лінія — це напевне важлива річ. Незвичайний цей вигин оленьчої шиї, здавалося б, зовсім неприродний, і все-таки кінець кінцем природний і живий. Але якщо вже ця лінія раз була створена, чи справді варто художникові морочитися тепер, намагаючись вловити її таємницю, щоб включити до власних художніх засобів?

Найбільше дивує нас у храмі ось що: як можна було створити, немов якимись чарами, з однієї величезної кам'яної брили ці тисячі предметів, ці гірлянди квітів, грона плодів, всі ці великі й дрібні деталі, яких тут сила-силенна. Здається, ніби різьбяр лише усував непотрібне, а боги, тварини, рослини, меблі існували вже раніш, зачаровані в скелі, і він лише видобув їх звідти, показав людським очам, знімаючи з них обережними, чуйними пальцями кам'яну шкаралупу, наче м'який пластелін.

Кольори і тут, і в інших храмах страшенно яскраві, багато золота, пурпуру, блакиті. І, мабуть, зовсім не випадково. Оці барви гармоніюють з барвами природи, здаються чимось природним, чимось єдино можливим. На тлі рудої, червоної, шоколадної землі, інтенсивної, яскравої зелені дерев і кущів, ясного прозорого повітря, могутнього, сліпучого сонця можливі лише такі яскраві барви. Тим більше, що всі храми відкриті наскрізь, ясні, нема в них тінистих,

таємничих закутків, півмороку, сонце і світло сягають всюди. Всі пастельні відтінки загинули б, зблякли, зникли в пишноті кольорів навколишньої природи. В той же час картини, які можна бачити в оселях, в приміщеннях — витримані в ніжних, пастельних тонах. Видно, ця оргія барв, що, взята ізольовано, могла б здатися грубою, банальною, — обов'язкова для повних повітря й сонця, відкритих храмів і не тільки не вражає там, а чарує.

Розумію я чи не розумію китайське мистецтво? В Пекіні ми йдемо на художню виставку. Проходимо кілька зал, де показано доробок за чотири роки — з 1951 до 1955 року. Тут виставлено дев'яност робіт шестисот художників і скульпторів. Акварелі, туш і вперше — нові для китайського мистецтва картини олійними фарбами.

Тепер я напевне знайду те, чого мені бракувало весь час. Орача, який бредє за плугом по заллятому водою рисовому полі. Вантажника, який несе кам'яні плити. Трудящу людину Китаю.

— Картини олійними фарбами — це не тільки нова техніка, це також і нова тематика, — пояснюють нам.

Так, зрозуміло, ці картини — лише початок, лише спроби нового напрямку в китайському мистецтві. Але вони погані. Що вдієш, просто погані, крім, може, кількох портретів. О суляньжень, суляньжень, радянська людино, ти ж стільки доброго робила й робиш для братнього Китаю, чому ж саме в мистецтві віддаєш йому таку погану послугу? Картини олійними фарбами створені за нашими зразками, і до того ж найгіршими, які тільки можна було знайти серед наших зразків. Парадні картини з постатями вождів і керівників на першому плані, патетичні спроби відтворити хвилини важливих історичних подій і рішень, бажання будь-що показати механізацію, промисловість, з нагромадженням машин і процесів праці. Все це залишає глядача холодним, байдужим. Тим більше, якщо цей глядач мав нещастя сотні раз оглядати такі ж самісінькі картини на власних виставках.

Ми довго стоїмо біля скульптур, довго стоїмо перед чарівними пейзажами, перед картинами, на яких пахнуть і квітнуть квіти, перед птахами, наче схопленими в польоті, і від них віє на нас красою, ніжністю, чарівністю Китаю. Так, це вже було, це вже малювали багато разів і малювали так само або майже так само. Але це гарно, це зворушує, вчить дивитися на світ, на природу. Тут нема або майже

нема людини — це правда. Треба показати цю людину. Але ж сотні років тому китайські митці вміли показати справжню, живу людину з її стражданнями, з її боротьбою, з її думками — п'ятсот учнів Будди з Бамбукового Храму в далеких горах під Куньміном дивляться живими очима, промовляють живими рухами, вони людяні, правдиві до краю. А люди на олійних картинах пекінської виставки — неживі. Ми повинні їх любити в сто разів більше, ніж тих, адже це вільні люди нового Китаю, наші брати, наші сучасники, їх праця є нашою працею, їх страждання — нашими стражданнями, їх радість — нашою радістю. Чому ж ми лишаємось байдужі і, дивлячись на них, думаємо саме про п'ятсот учнів Будди, від далекої, зниклої в мороці тисячоліть долі яких нам не тепло і не холодно?

Так, це ж лише перші спроби, це тільки шукання. І китайські художники знайдуть свою дорогу, не можуть її не знайти. Але поки що ми дивимося на ці спроби, які висять перед нами на стінах виставки, з гірким докором сумління. Дорогі, любі, ви кажете, що вчитесь у нас, запроваджуючи новий спосіб садіння кукурудзи, новий спосіб плавлення сталі, новий спосіб кладки цегли — і, слухаючи це, ми пишаємось. Але, ради бога, не вчіться у нас поганого живопису. Він нам самим і нашим художникам вже давно остогид, а ви, маючи за собою тисячолітні художні традиції, можете дати такі шедеври, що всі інші будуть вчитися саме у вас.

Ну, гаразд. Але поки що існує прірва між традиційним китайським мистецтвом і спробами нового. Через цю прірву китайські художники збудують гарний, ажурний міст, такий, як мости над їх річками й струмками, і пройдуть по ньому тим легким, ритмічним кроком, яким іде китайський робітник, несучи тягар. Пройдуть по ньому до розквіту нового чудового китайського мистецтва, яке покаже світові велич і красу китайського народу.

Але поки що я, не гурман і не знавець мистецтва, а звичайний простий його споживач, повішу в своїй кімнаті рогатого буйвола, що стоїть під деревом, і бабок, що здійсмаються над водою, по якій пливе опала пелюстка рожевої квітки лотоса.

Процес зміни, оформлення і становлення мистецтва в Китаї, напевне, пройде швидше, ніж у багатьох інших країнах, які переживають більш або менш виражену кризу в цій галузі. Бо в Китаї на кожному кроці впадає в очі за-

гальна потреба в цьому мистецтві. Висока любов до краси, потреба краси жива й кипуча — в усіх середовищах. Вона виявляється і в великих справах і в дрібницях, впадає в очі на селі і в місті, в заможних домах і в мазанках.

Фантастичними узорами розмальована джонка на річці, на носі риб'ячі очі, чи голова дракона, вздовж бортів тягнеться барвіста, весела кайма. На базарі і в малих крамничках стоять і висять плетені з лика, з бамбука, з очерету кошики, кошички, сумки. Речі щоденного вжитку — але кожну з них можна поставити в музеї. Дерев'яний і мідний посуд має такі гарні форми, так оздоблений, що здається злочином вживати його для прозаїчних кухонних потреб. Дитячі тувельки на прилавку крамниці схожі на клаптики райдуги — вони вишиті всіма можливими кольорами. В найбіднішій хаті висять веселі, барвисті новорічні картинки. В будинку в Кантоні, де раніше був храм Конфуція, а потім містилася партійна школа, стоять крісла й лави, оздоблені оригінальним способом. На сидіннях і бильцях — тонкі кам'яні пластинки, гладенько відшліфовані. Камінь майже білий, з легким сірим відтінком, з чорними прожилками і плямами. Кам'яні пластинки добрано так, що після шліфування з цих чорних жилок і плям утворилися картини. Важко повірити, дивлячись на гору з вулканом, на дерево, що стоїть над водою, на острівці в морі, що це не пейзаж, створений людиною, а природний малюнок, який людина лише зуміла використати, зробити явним. Кожен візерунок інший, відмінний, і кожен утворює довершений, оригінальний краєвид.

Коли ми відвідуємо Нове Селище в Шанхаї, я не можу відірвати очей від двох букетів, які стоять на столі в конторі селищного управління. Кремоворожеві гвоздики, того ж відтінку, як і смужка, що облямовує їх пелюстки, гербера, того ж кольору, як і гвоздики, кремові дзвіночки цибулинної рослини, назви якої я не знаю. Наче букет добирав художник з глибоким почуттям барв і смаку. Я не можу утриматися від запитання, яке не має нічого спільного з нашою розмовою:

— Хто робив ці букети?

Член управління, який дає нам інформацію, всміхається, зовсім не здивувавшись, наче моє запитання не відхиляється від теми:

— У нас в управлінні є дві жінки, — каже він, вважаючи, що це вже пояснення. Так, але ж ці букети можна

було б виставити у вітрині найкращої квіткової крамниці, де працюють спеціалісти, і навіть там вони привернули б до себе увагу. Що ж, просто букет, але такого букета не забудеш навіть тут, де на кожному кроці ми бачимо стільки речей, які не забуваються.

На одному узгір'ї під Кантоном — цілий ліс квітучих дерев. Рожеві й білі, наче впав на узгір'я, тріпочучи крильцями, цілий рій тендітних барвистих метеликів. Фруктові дерева? Ні, просто декоративні. Їх тут сотні. Треба глибоко любити красу й глибоко її почувати, щоб посадити сотні таких «некорисних» дерев, щоб вони тішили людські очі своєю чарівністю. Ми скрізь натрапляємо на чудову квіткову декорацію — і це не тільки клумби в парку, не тільки парки чи бульвари, а квіткове оздоблення цілих великих шматків землі, цілих гір, величезних просторів. Тисячі дерев у пишних квітах, які змінюють краєвид, перетворюють його на витвір мистецтва. А Західне озеро в Ханчжоу — це ж саме витвір мистецтва.

Китайська селянка, що загортає дитину у вогненночервону ковдру, мешканець халупи, який приліплює кольорові смуги з ієрогліфами на вбогі стіни своєї кімнатки, мери міст, які оздоблюють їх квітучими лісами, люблять барви й красу. І тому такі казково барвисті й веселі китайські демонстрації, і тому такі гарні китайські речі щоденного вжитку, і тому китайське мистецтво має перед собою велетенські й ясні перспективи.

· 2

ВОГНІ РАМПИ

Завтра ми вперше побачимо китайську класичну оперу. Але сьогодні доля приносить нам несподівану зустріч з найславетнішим актором Китаю Мей Лань-фаном.

Ми переглядаємо фільми в кіностудії, а потім нам пропонують оглянути павільйон, де знімається новий фільм. В ньому грає Мей Лань-фан. Разом з китайськими режисерами працюють і наші — Яковлев і Гордон. Зйомки відбуваються вночі з дев'ятої години до пів на четверту — так звик Мей. В павільйоні дуже багато людей. Нам пояснюють, що робітники денної зміни не йдуть додому, аби тільки побачити великого актора. На сцені репетиція. На троні сидить імператор у фіолетових шатах, з негустою, майже прозорою бородою, довгою і широкою, прив'язаною якимось дивно, під носом, так що вона закриває рот. На другому стільці — дублер, який заступає Мея, поки вимірюють відстань до візка із знімальною апаратурою, перевіряють освітлення. Дублер у жіночому вбранні — учень Мея.

І раптом з'являється Мей. Ми знаємо, що це він, а заходить вона: молода, гарна якоюсь незвичайною, дивовижною красою жінка. Вітається з нами.

— Ходім, ходім, сфотографуємося разом, — каже Мей жваво і просто, наче ми знайомі вже багато років. Бере нас під руки. Поки фотограф готує апарат, збоку придивляюся до актора. Гладеньке обличчя без єдиної зморшки. Величезні, незвичайні очі, подібні ми побачимо потім і в його учениці, «Білої змійки», і в інших акторів та акторок, але очі Мея набагато більші, ще незвичайніші — опуклі,

блискучі. Коли він повертає голову, видно неприродно великі білки. Такого гриму, незважаючи на схожість, ми не бачили потім ніде, мабуть, це не так легко, і ніхто не може в усьому наслідувати славнозвісного митця. Жіноче обличчя надзвичайної вроди нагадує стилізовані обличчя східних богинь з якихось старих репродукцій, чи навіть обличчя марсіян або мешканців Атлантиди з довоєнних, ще німих фільмів. Чудове вбрання, розкішна висока зачіска, повна квітів і дорогоцінностей. Почуваю себе дивно, ніби стою під руку не з людиною, а з якимось надприродним явищем. Не мужчина і не жінка, а якась таємнича казкова істота.

Але водночас це простий, скромний чоловік, безпосередній і милий; він наче не пам'ятає про свою світову славу, наче не знає про те, що робітники кіностудії відмовляються від нічного сну, аби тільки ще раз глянути на нього. Нас фотографують разом з режисерами і операторами; а потім вже тільки з Мей Лань-фаном.

Ми залишаємось, хочемо побачити зйомки. Мей бере дзеркальце, поправляє зачіску. Ще не наведено на нього апарат, а він вже — жінка. Рухи його пальців, рухи голови зовсім жіночі. Ніякий мужчина не зуміє так глянути в дзеркальце. Він іде до стільця жіночими кроками. Чудодійна зміна — це вже не тільки жіноче убрання. Нема нічого чоловічого ні в ході, ні в голосі. Ми ще не знаємо китайської гри, ще не бачили китайської опери, але я відчуваю: переді мною щось незвичайне, справжнє мистецтво, складне і прекрасне.

Наш режисер не знаходить слів, щоб змалювати цього великого актора, його терпіння, витриманість, працьовитість. Мею вже понад шістдесят років, і він не скривиться, коли йдеться про зайву репетицію, нічим не виявляє своєї втоми, готовий без кінця повторювати сцену, якщо в цьому є потреба. На хвилину він виходить за куліси перепочити, тоді його заступає дублер. Той самий грим, майже те саме вбрання; це також талановита людина, але ми несхибно відчуваємо, хто з них перший, хто з них великий артист.

Наступного дня на прийомі в знайомого драматурга я, можливо, з нечемною пильністю придивляюсь до Мей Лань-фана, який сидить за одним столом з нами. Нема в ньому нічого жіночого. Нема в його обличчі ніяких ознак тієї казкової краси, що зачарувала нас минулого вечора. Чоловіче, типово китайське обличчя. Рухи, як в усіх мужчин.

Він розмовляє привітно й весело. Але я аж до кінця відчуваю деяку несміливість, наче за хвилину цей чемний співбесідник, який сидить напроти нас, може несподівано обернутися на обвішане дорогоцінностями божество і глянути на мене небувалими, неіснуючими в природі очима зачарованої князівни.

Нам пощастило, що ми побачили Мей Лань-фана в кіностудії, бо грає він тепер дуже рідко. І хоча ми бачили під час перебування в Китаї стільки опер і стільки чудових акторів, ця коротка сценка, яка на екрані триватиме, мабуть, не більше хвилини, назавжди врізалася в пам'ять і її не могли стерти всі пізніші враження, яких було так багато.

Знов запитання — чому в китайській класичній опері жіночі ролі грають чоловіки? Правда, жодна жінка не зуміє, мабуть, бути на сцені такою жіночною, як Мей Лань-фан. Але це, звісно, не причина. І, зрештою, виявляється, що тут зовсім нема якогось правила. В шаосінській опері якраз навпаки — саме жінки грають ролі чоловіків. І, по суті, що ми знаємо про китайську оперу? Що вона стара, дуже стара? Але шаосінська опера зовсім не стара, їй тільки шістдесят років. Що китайська опера — застигла, умовна, далека від життя, що в ній панує рутинна, — словом те, що повторювалось часто і ще де-не-де повторюється й сьогодні? Що вона така, що вона сяка? Що комусь дуже сподобалась, а дехто стверджував, що це не мистецтво для європейців? Що вона віджила й треба її замінити чимось іншим? Що вона зовсім не віджила, а це китайський глядач не розуміє сучасного театру, бо пристрасно любить класичну оперу? І так далі, і так далі. Ми несемо з собою баласт різноманітних відомостей, який виявляється дуже мало придатним, коли ми починаємо його приміряти й застосовувати до дійсності, до власних переживань і спостережень. Уперше в житті ми в такому щасливому становищі: ввечері йдемо до опери і побачимо, нарешті, на власні очі, що це таке.

Що можна написати ще про китайську класичну оперу? Про неї вже писали десятки й сотні разів. Писали спеціалісти й профани, друзі й вороги. Нам здається, що ми з книжок, з розповідей дуже точно знаємо, що таке китайська опера.

Але, видно, так вже повелося, що при зіткненні з китайською дійсністю нас мусить кожного разу вражати не-

сподіванка, ми повинні натрапляти на тисячі труднощів, розв'язувати сотні сумнівів і, кінець кінцем, виявляється, що ми поїдемо звідси з зовсім іншим вантажем, ніж приїхали сюди.

Треба йти, але ми мусимо сказати собі наперед, що ніякої особливої приємності нам чекати не доводиться. Ну, хай, але ми, принаймні, побачимо китайського глядача — це буде цікавіше від самої вистави. А музику якось витримаємо, вирішуємо ми.

Так, так. Тільки... Тільки після перших двох хвилин ми забуваємо, що хотіли спостерігати глядачів. Самі стаємо вже тільки глядачами. Нас захоплює, привертає всю нашу увагу те, що діється на сцені.

Опера «Біла змійка». Навіть коли б нам не перекладали тексту, ми все одно зрозуміли б її зміст. Біла і Блакитна змійки, дві богині чи дві русалки, затужили за людським життям, за звичайним, людським щастям. Вони обернулись на дівчат і помандрували до людських осель. Над озером зустріли молодого, гарного аптекаря, який в дощ позичив їм свою парасольку, а потім прийшов до них з візитом, щоб забрати її назад. Блакитна змійка — сестра і служниця Білої, пропонує йому одружитися з Білою змійкою, і шлюб відбувається зараз же. Але тут втручається злий чернець-чаклун. Він переконує юнака, що його дружина — не жінка, а змія, яка тільки чекає першої-ліпшої нагоди, щоб його з'їсти. Не допомагає ніжне кохання дружини, не допомагає і те, що, коли чоловік захворів, Біла змійка, важачи життям, добуває чарівне зілля й рятує його. Чоловік іде з ченцем у монастир. Обидві жінки вирушають його шукати. Вони зустрічають ченця, який сидить на скелі; спершу благають його відпустити юнака, потім починають битися з ним. Чернець закликає на допомогу сили неба (так нам переклали, але мені здається, що тут швидше йдеться про духів повітря), Біла змійка привертає на свій бік сили води, але програє бій. Та перемога, кінець кінцем, все-таки на її боці, — чоловік, засумувавши за нею, тікає з монастиря, і вони знов живуть щасливо. Чоловік зрозумів підступність ченця й оцінив кохання Білої змійки. У них народжується син. Коли за звичаєм через місяць після народження дитини приходять гості поздоровити батьків, з'являється чернець з своїм помічником, злим духом, щоб убити Білу змійку. Він хапає її і замикає у вежі. Блакитна змійка закликає на допомогу сили вогню, і вони

перемагають ченця, розбивають вежу й звільняють Білу змію.

В першу хвилину вражає трохи дивно для нашого вуха неприродне розтягання слів, з якимись нявкаючими інтонаціями. Але ми звикаємо до цього дуже швидко. Так само, як легко погоджуємося з усіма умовностями на сцені. Рибалка рухає на місці веслом по дошках сцени, трое на неіснуючому човні колишуться вперед і назад, створюючи повну ілюзію погойдування човна на хвилях. Актори перестрибують невидимий рів, трохи підіймаючи довгі убрання, вискакують з неіснуючого човна на неіснуючий берег, і ми зовсім не відчуваємо відсутності човна, берега, рову: пластичність рухів така, що пояснює все цілком ясно й достатньо. Напевне, частини умовностей ми взагалі не сприймаємо, деякі жести і рухи, що проходять повз нашу увагу, для китайського глядача означають певні дії, але це вже тільки наша біда, а не вада китайського театру. І після кількох вистав, які ми бачимо, я переконуюсь, що, по суті, умовностей в китайській опері не набагато більше, ніж у нашій. Тільки вони трохи інші, специфічні.

Декорації дуже скупі, власне, ледве позначені. Наприклад, на задньому плані намальовано місток, річку, а на сцені нема нічого. Кімната: в глибині завіса, на сцені — столик і два стільці.

І це також не перешкоджає. Навпаки. Звичайно, це справа особистого смаку і проблема театру взагалі, але, дивлячись на ледве позначені декорації китайської опери, я пригадала дві наші чудові вистави, де мене мучила, гнітила надмірність декорацій, їх непотрібна пишнота. Перша — це «Золушка» у Великому театрі в Москві. Величезні, неймовірно пишні декорації. Для кожного виходу танцюристкі нове тло, яке весь час змінюється, мов у калейдоскопі. Глядач не встигає за зміною декорацій, очі розбігаються, і в цьому багатстві, серед цих велетенських, масивних будівель, дерев, вод губиться, пропадає чудовий танець Уланової. Замість бути центром і привертати очі глядача лише до себе, вона була тільки дрібною часткою вистави, придушена різноманітністю й розмірами декорацій. І друга — «Гамлет» в театрі Охлопкова. Знов декорації, надзвичайно пишні, чудові, що пригнічували акторів і Шекспіра, відштовхували їх на задній план. Замість слухати безсмертні слова тексту й стежити за чудовою грою Самоїлова, глядач мимоволі спостерігає, як сходиться і розсу-

вається велетенська брама, біля якої Гамлет виглядає, наче мурашка, як посуваються вперед і назад стіни з ложами, як бігають актори з поверху на поверх проходами і коридорами. Страх за долю датського принца частково замінюють враження зовсім іншого характеру — побоювання, чи часом щось не зачепиться, чи не завалиться стіна, чи не обірвуться сценічні ложі. Може, це комусь і подобається, але мені більш подобаються скромні, доведені до мінімуму декорації китайської опери, які дозволяють не відриватися від гри, від людей на сцені, які підкреслюють, що найважливіше у виставі — сам твір і актор, який у ньому грає.

Але костюми китайських акторів, які теж не дозволяють очам відриватися від актора, — це справжнісінька феєрія. Шовк і парча, ручна вишивка, нічого дешевого, ніякої підробки. Ми оглядали їх потім за кулісами. Вони нічого не втрачають, коли розглядаємо зблизька, — такі ж гарні й барвисті.

Костюми теж мають умовний зміст. Червоне — барва весільних шат, весільна лампа — червона; павині кольори шат Блакитної змійки означають служницю.

Китайська опера ставить перед актором зовсім інші вимоги, ніж наша. Біла змійка співає, жонглює, фехтує двома мечами; бій духів води з духами повітря — фантастичної досконалості акробатика, поєднання балету й цирку, яке утворює разом з надзвичайно гарними костюмами й чудовою гамою їх кольорів видовище невимовної краси. Спостерігати глядачів? Але ж я взагалі забула, що вони існують. Забула, що я — в театрі, перестала почувати себе дорослою, була в світі казки, вражена й зачарована, переживала цю казку, цілком усвідомлюючи, що нічого рівного їй красою не бачила ніколи в житті на жодній сцені. Всі наші європейські феєрії проти цього — грубі, бездарні й позбавлені чар.

Фабула «Білої змійки» запозичена із старої легенди, яку наново опрацював сучасний драматург. До того ж, як нам оповідали, опера зазнавала різних перипетій. Спочатку хтось вирішив, що оскільки богині й русалки в житті не існують, треба усунути з тексту всі казкові, фантастичні мотиви. На щастя, ці ультра-сучасні пориви вчасно стримано, і ми можемо дивитися «Білу змійку» такою, як вона є. Я не знаю, наскільки новий текст відрізняється від старого, можливо, він тільки більш ущільнений, вся опера має стрункішу побудову, ніж інші опери, які ми бачили. Але

принципово вона не відрізняється від них, мабуть, нова обробка, розумна і зроблена з почуттям міри, не завдала шкоди старому творові.

Актори грають досконало. І не тільки жестами, як ми собі часом уявляємо. Жвава міміка, глибокий ліризм, іскристий гумор виконання. Все це утворює одне ціле, цікаве, людяне і зворушливе.

Мене цікавить, чому в країні, де жінка була в такому важкому становищі, позбавлена будь-яких прав, саме вона є головною героїнею твору? Чи, може, лише в цій опері? Але виявляється, що це поширене явище. І знов народжується одне з тих питань, яке не дає мені спокою протягом усього перебування в Китаї.

А от молодий герой опери (цікаво, звідки в цьому світі русалок, богинь, духів — раптом прозаїчний аптекар?) — нерішучий, недолугий дурень. Наші товариші казали нам, що це образ типовий для китайської опери. Чому, знов це нещасне «чому?». В усякому разі, для нас просто смішно, що дві гарні, розумні й мужні жінки так уперто б'ються за одного безпорадного ідіота. Для нас комізм цієї постаті підсилюється тим, що герой весь час співає й говорить фальцетом, ніби імітуючи жіночий голос.

Жінки ходять по сцені дрібними кроками, саме так, як колись ходили китайські жінки, коли їм бинтували ноги. І чоловіки й жінки без упину маніпулюють білими довгими шовковими рукавами, які є продовженням рукавів убрань і сягають майже до землі. М'якими рухами, наче підкидаючи щось, складають їх гармонією, так, що виходить не дуже широкий манжет. А потім злегка стріпують руками, і манжет падає на землю білим широким рукавом. Знов майстерний рух — і рукав склався в манжет.

Чудові зачіски жінок — цілі риштовання з металу, стрічок, квітів, намиста, кольорових скелець, причому кольори їх дібрані не зовсім за нашим смаком, на відміну від костюмів, де панують гарні сполучення барв. У ченця так само, як і в імператора в кіностудії та як потім у всіх бородачів, борода прив'язана так, що закриває йому рота, росте від самого носа. Але це, видно, зовсім не перешкоджає йому говорити й співати.

За кулісами ми зблизька придивляємося до акторів. Знов та ж сама особливість гриму, що й у Меї Лань-фана. Очі, мов навскоси підтягнені до скронь, стають величезними й опуклими. Яскраво нарум'янені щоки й місце між

очима й бровами, яке тим, що брови підтягнені вгору, штучно збільшується. Ніс і чоло набілені. Золоті знаки на чолі — прикмета небесного походження.

Потім ми побачимо машкари, знаки червоні й чорні, силу деталей і дрібниць, з яких кожна має для китайського глядача своє значення, за кожною щось криється. Ми бачимо тільки, що на сцену вийшов актор, а наші сусіди відразу пізнають професію і навіть характер персонажа, що його він грає. Намагаємось якнайбільше запам'ятати, але, звичайно, аж до кінця трохи плутаємось в усьому цьому. Але це не має значення — з кожною новою виставою ми відчуваємо, що розуміємо дедалі краще. Наші перекладачі, які не тільки перекладають текст, але й намагаються нам пояснити кожен деталь, мають з нами в театрі чимраз менше клопоту.

Музика опери? Це теж питання. Спочатку наше незвичке вухо погано на неї реагує, хоч, зрештою, не завжди навіть і спочатку, бо в тому, що нам у першу хвилину здається гамором, вереском, галасом, раптом щось змінюється — і вириває мелодія, ясна й зрозуміла, ніби вже давно знайома. І знов виявляється, що ця музика несе з собою цілу низку «як» і «чому», що їх ми протягом двох місяців силкуємось якось розв'язати.

В Нанкіні ми дивимось класичну пекінську оперу (хай вас не вводить в оману назва — пекінська вона тому, що виникла в Пекіні; це означає рід і тип опери, а не місце роботи її колективу) «Примирення генерала з прем'єр-міністром». Перед виставою короткі сценки — уривки з інших опер. У першій мати чекає сина, який пішов у похід. Вона йде на вежу, причому нас вже зовсім не вражає, що вежа — це два столики й два стільці, завішені червоною матерією, а східці — рівні дошки на сцені. З цієї вежі мати поглядає в далечінь, тужить. Її супроводять дві служниці, персонажі без слів, які несуть за своєю панєю чи перед нею ліхтарі. Ми не захоплені. Довге і незрозуміле лементування втомлює нас.

Зате друга сценка — справжня насолода. Скандал між двома жінками-генералами. (Знов нові муки для мене: коли, як і де в цій країні забинтованих ніг і жіночої неволі жінки могли бути генералами?) Чоловік однієї з них, теж генерал, потрапив в облогу, і імператор наказує дружині йти з військом йому на допомогу. Сестра обложеного генерала, теж генерал, прибуває до невістки. Чудове, чарівне і смішне

видовище. Неймовірні костюми обох амазонок, де довжелезні фазанячі пера, прикріплені на голові, спадають майже до підлоги (вони, власне, і є ознакою високого військового чину), смішні сцени із слугами і, нарешті, сварка. Ця сварка — чудо мистецтва. Спершу глуха неприязнь і заздрість, яка, мабуть, вже давно ятрить серця обох дам, прикрита вишуканою фальшивою чемністю. Потім сварка розгоряється дедалі дужче. Нарешті, в повітрі запахло бійкою — і раптом одна пані підскакує до другої і з бабською злістю боляче щипає її за щоку. Тут є все — від салонної ненависті, яка сичить тихо, але в'їдливо, аж до типового скандалу між двома перекупками на базарі. І до того ж цей витончений шедевр жіночої психології грають саме чоловіки.

Після цих двох коротких сцен починається справжня опера, щоб знов поставити переді мною загадку.

«Примирення генерала з прем'єр-міністром» — це придворна історія з часів князівства Чжао. Князь держави Чжао дістає від володаря князівства Цінь ноту, в якій той вимагає віддати йому в обмін за п'ятнадцять міст дорогоцінну нефритову печатку, що нею володіє князівство Чжао.

Прем'єр-міністр князівства Чжао — простий чоловік, запрошений на цю високу посаду за порадою одного з розумних придворних, на велике невдоволення старого, заслуженого і «високонородженого» генерала Лянь По. Прем'єр-міністр їде до князівства Цінь, де швидко вгадує, що йдеться не тільки про загарбання нефритової печатки, а й про включення підступним способом князівства Чжао до держави Цінь. Прем'єр-міністр хитро обдурює князя Цінь і повертається з нефритовою печаткою додому. Князь Цінь запрошує до себе князя Чжао і виставляє його на посміховисько. І знов прем'єр-міністр рятує становище. За ці заслуги він дістає підвищення, нагороди, завойовує прихильність князя. Старий генерал не може пережити того, що молодий чоловік вшанований більшими почестями, ніж він, і всіма способами намагається спровокувати прем'єр-міністра, зчинити сварку, дійти до бійки. Але прем'єр-міністр спокійно зносить всі образи й наклепи: війна між ним і генералом відбулася б на всій країні. Їх згода — добро країні. Нарешті, за допомогою своїх друзів-сановників і насамперед двох слуг обидва доходять згоди в ім'я добра і миру батьківщини.

Де ж тут загадка? Дуже просто. В цій придворній опері

найрозумніші й найкращі — зовсім не князі, не сановники, не вельможі. Наймудріша й найкраща — звичайна, проста людина, яка займає пост прем'єр-міністра. І наймудрішими людьми, які мислять найбільш патріотично і по-громадянськи, виявляються не пани, а їх слуги. Слуга генерала і слуга прем'єр-міністра — це виразники глибокої народної мудрості; вони найкраще розуміють потреби й добро країни. Звідки ж ця демократична течія, звідки ця народність?

Одне за одним, одне за одним повторюються питання і сумніви. Бо коли навіть припустити, що опери тепер добирають спеціально саме такі, а не інші з усього величезного репертуару, — це все одно означає, що серед них можна було знайти й такі, які зовсім не відповідають нашому уявленню про придворну оперу, що мала розважати, тішити очі й слух володаря Китаю та його придворних.

В Шанхаї — вечір трьох уривків з опер. Оперу «П'яна Ян Гуй-фей» грають актори шанхайського народного колективу пекінської опери. Імператорська фаворитка, даремно чекаючи призначеного їй імператором побачення (у нього, видно, були й інші фаворитки) перебрала міру й упилася. (Цікаво, що нетверезу людину можна побачити в Китаї лише на сцені...) Актриса грає чудово. Сп'яніння проходить усі стадії, від легкого запаморочення до гикавки і, нарешті, до «поїздки в Прибалтику». Актриса робить це так делікатно, з таким почуттям міри, що тут нема нічого брутального, нічого прикрого для вуха й ока. Саме так, як казав Ці Бай-ші про мистецтво: не занадто схоже на природу і не замало схоже на неї. Нема й краплини натуралізму, але водночас створено реальний образ. Нам казали, що це одна з коронних ролей Мей Лань-фаня і що він грає її чудово. Ми не бачили його в цій ролі і не маємо з чим порівняти, тому гра артистки здалась нам вершиною досконалості. Збережено саме ту ледве вловиму межу між схожим і несхожим, яка визначає, чи ми бачимо справжній твір мистецтва, справжнього митця, чи ні.

Слів дуже мало, майже виключно пантоміма. І до того ж із скупого тексту ми втрачаємо ще одну деталь, завдяки надто соромливому перекладові. П'яна фаворитка явно залицяється до двірських слуг, які є на жаль... євнухами. І знов — нічого вульгарного, нічого брутального, гумор і чари, які важко навіть змалювати словом. Чарівне, забавне, делікатне і гарне видовище. Така ж чарівна і «Пригода

з нефритовою браслеткою», яку грають ті ж самі актори. Молода дівчина залишилась сама вдома. Молодий чоловік, проходячи мимо, зацікавився нею. Він хоче подарувати їй нефритову браслетку, яку підкидає під поріг будинку. Дівчина вагається, прийняти чи не прийняти дарунок. У справу втручається сваха, яка діє за дорученням молодого чоловіка. І, нарешті, дівчина надіває на руку браслетку.

Фабула нескладна. Але скільки зуміли з неї видобути китайські актори! Гра молодой дівчини — справжній психологічний ескіз. Ми бачимо і страх, і вагання, і вплив непереможних чар цінної прикраси, і невинні хитрощі, і гумор, і мрії про щастя. Все це теж майже без слів. Гра жестами й мімікою, тонка, без шаржу і водночас така красномовна, що ми розуміємо все навіть без перекладу скупого тексту. Коли ми читали й чули про китайську оперу, там ні слова не було про те, що китайський актор грає — і грає майстерно. Коротка роль свахи, виконувана мужчиною, — теж справжнє мистецтво. Професійні викрути звідниці, хитрість, дотепність, знання психології молодой дівчини — все це довершене, відшліфоване до найменшої деталі і доведене до досконалості. Ця досконалисть виконання, опрацювання найменших нюансів і відтінків, доцільність кожного жесту — мабуть, одна з найдивовижніших рис китайського театру й китайського актора. Ми бачимо це скрізь, в різних містах, у різних театрах, на різних сценах. Отож, це, мабуть, є не досягненням того чи іншого колективу, а загальним принципом.

Третій уривок — «Чоловіків секрет» — шаосінська опера у виконанні Східнокитайської експериментальної трупи шаосінської опери. Вона набагато молодша від пекінської, це опера не придворна, а народна, але ми дивимось першу її виставу в несприятливих умовах. «Чоловіків секрет», де знов діє не дуже розумний чоловік і мудра, чарівна дружина, це майже сама тільки довга, незрозуміла нам розмова, яка втомлює нас і зовсім не зворушує.

В Кантоні нас чекає несподіванка. Ми дивимось оперу «Двоє ревізорів розтоплюють у вогні печатки». Це історія двох молодих людей, звільнених з роботи за надто добре ставлення до народу. Почувши, що до міста має приїхати ревізор, вони вирішують, доки він не з'явиться, зіграти його роль. В чайній від дрібного чиновника вони дістають всі потрібні відомості про нового ревізора. Чиновник дуже критично ставиться до сановників і охоче дає інформацію ви-

падковим знайомим, скаржачись на свою долю. Двоє шукарів (зрештою, той, який повинен зіграти роль ревізора, робить це з найблагородніших мотивів, бажаючи допомогти гнобленим і скривдженим) переодягаються і прибувають на місце, як пан та слуга. Несправжній ревізор легко входить у свою роль, проводить ревізію судових справ, невинно засуджених звільняє, бандита, який за хабара дістає пом'якшений вирок, засуджує на смерть. У тирана-багатія, який тримає усіх в руках та якому потурають і влада й чиновники, спритно забирає гроші й віддає потерпілим — одним словом, виступає в ролі правосуддя.

Та от з'являється справжній ревізор. Єдиний доказ на його користь — це золота печатка. Несправжній ревізор має лише підроблену печатку з воску. Вирішують перевірити печатки. Під час випробування несправжній слуга прибігає з криком, що почалась пожежа; користуючись з метушні, несправжній ревізор обмінює печатки; золота не розтоплюється у вогні, воскова тане в ньому відразу. За справжнього ревізора визнають несправжнього, який, врятувавшись таким способом і здійснивши свої добрі наміри, вирішує втекти, перш ніж справжній ревізор привезе свого батька, що посвідчить за нього.

Грають досконало, як завжди. Співу тут майже нема, текст розмовний. Смішні ситуації, гра часом переходить у фарс, гротеск чи в майже ярмарковий балаган, з дуже сильним народним забарвленням. Багато щирого народного гумору, прості люди — добрі, благородні, вельможі — злі, продажні, жорстокі. Цікаві задуми: несправжній ревізор міркує, як викрутитися з небезпечного становища в зв'язку з тим, що наближається перевірка печаток. Скориставшись з того, що товариш заснув, він обмінює свою порожню чашку на його, повну вина, і це наводить на думку обміняти печатки. Коли несправжній слуга, прокинувшись, перевертає на столику свічку, його панові спадає на думку влаштувати фальшиву пожежну тривогу.

Це, звичайно, не фабула Гоголівського «Ревізора», але скільки спільного з російським твором! Коли з'являється несправжній ревізор, місцеві власті поводяться майже так, як городничий та його компанія. Чиновники нагадують гоголівських персонажів, тільки китайський Хлестаков, хоч і поводить себе подібно до російського, облагороджений гарними мотивами своєї шахрайської афери. Виявляється, основна фабула «Ревізора» існувала тут, в Китаї, сотні років

тому, і ця аналогія, яку ми спостерігаємо сьогодні, робить для нас оперу ще цікавішою. Виходить, певні явища й справи повторюються незалежно від часу та географічної широти й довгоги. Імператорські слуги й сановники, незважаючи на зовнішню несхожість, відмінність звичаїв і одяжі, по суті, мов брати-близнюки, схожі на царських чиновників старої Росії. Так само, як слуги китайських опер дуже нагадують метких покоївок і шибеників-лакеїв Мольєра.

В Кантоні ми бачимо ще одну виставу із збірною програмою: уривки з опер і концерт. Опера «Служниця» — сценка, де чарівна куховарочка в шовковій, зеленій у квіточках піжамі звичайною палицею перемагає зарозумілого грубіяна-генерала і, як найвідважніша та найрозумніша, іде на чолі війська визволяти з облоги сина своєї старої пані. Жести й міміка актриси такі красномовні, що переклад тексту зовсім не потрібен. Її маленька фігурка біля червонобородого, дебелого, суворого генерала така кумедна і чарівна, що не можна відірвати очей. Вона жонглює палицею, мов справжній цирковий жонглер, руки в неї такі виразні, які бувають лише в уславлених танцюристок, кожен рух досконалий у своїй непереможній чарівності. Якби це було в нас, то кожного разу, коли вона залишала сцену, дрібно ступаючи з п'ят на пальці, її проводжали б цілою бурею оплесків.

Друга опера «В горах Утайшань» — зустріч двох братів, синів полеглого на чужині героя. Один з братів — чернець, другий, який везе на батьківщину тіло померлого батька, — генерал. Вони зустрічаються несподівано, коли генерал ховається від нападу ворогів в буддійський храм, де живе чернець. Чернець оповідає історію своєї родини, і лише тоді з'ясовується, що вони — брати, які не бачилися з дитинства і нічого не знали один про одного.

Розповідаючи по черзі про долю сімох братів, актор, який виконує роль ченця, майже годину грає, співає, декламує, скаче, робить майже циркові фокуси. Наче в ньому сконцентрувалися не тільки таланти, але й неймовірні фізичні сили цілої трупи акторів. Спів — горловий і хрипкий, та коли вслухатися — не вражають ні горлові ноти, ні хрипкість, є в ньому якась дика, пристрасна сила, якісь невимовні чари. І раптом в музиці виринає ніби знайома мелодія. Солодка, лірична музика. В ній звучить мов далека луна російської народної пісні, і українського танцю, і гураальської музики з Татр. Звідки це береться? Чи колись,

століття тому, примандрували до нас ці мотиви, і тепер ми думаємо, що вони народилися у нас? Чи, може, вони зринули з одного, спільного, далекого джерела, що виникло в якісь доісторичні часи? Чи це лише випадковий збіг? Звідки ця схожість, звідки ця близькість?

Знову гудуть гонги, знов мідяний брязкіт — чекаю, коли це вшухне і знов з'явиться солодка трель, скарга душі, солов'їна пісня зачарованої музики. До того ж, судячи з перекладу (збоку, біля сцени, на екрані з'являється текст, тому що більшість глядачів — це майже виключно делегати на конгрес у Делі, які не розуміють місцевої кантонської говірки), ці музичні ліричні партії зовсім не відповідають змістові пісні. Розповідь про братів дуже довга, не зовсім зрозуміла, але чернець співає чудово, і чекання цієї музики не дає мені ні втомитися, ні занудьгувати. Прошу перекладача, щоб він не пояснював мені написів. Мені вже багато дечого зрозуміло з умовних жестів та, зрештою, тут можна снувати власні думки і ткати власний зміст на канві цієї чарівної, таємничої мелодії, на канві пісні ченця, в якій тріпоче людське серце, пісні грізної, трагічної, виконуваної з майже гіпнотичною силою.

Не знаю, може, це залежало від настрою, але з усього, що я бачила в китайському театрі, ця історія семи братів вразила мене найбільше. І «Біла змійка», і багато інших опер, які ми чули, були, мов озеро в Ханчжоу, — ніжні, чарівні, смішні, принадні, мов квіти й метелики. А тут, мов у горах під Куньміном, мов в ущелині ріки під Чунціном, мов на дорогах кольору вохри в червоних горах — грізна, чудова сила, велич, трагічні ноти, що вражали до глибини душі. Може, я забуду чарівну куховарочку, забуду мудрого прем'єр-міністра, імператорську фаворитку, сварливих генералів-жінок. Але ніколи не забуду пісні ченця, його хмурної розповіді, де, здавалося, розпачливо волила людська душа і відкривалися якісь велетенські перспективи, і з усіх сил хотілося зробити в житті щось велике, написати щось таке, що примусить читача тремтіти й плакати, віддати все найкраще, що в тобі криється. Це було справжнє мистецтво. Мистецтво з великої літери, яке тебе скоряє, але водночас і підносить, підіймає, наказує тобі вийти з театру іншим, ніж ти увійшов у його двері.

Крім цих уривків з двох опер, нам показали оркестр. Група музикантів, інструменти виключно струнні. Диригент сидить разом з оркестром, перед ним на стільчику щось

схоже на дві великі чашки, одна ніби перекинута догори дном, друга — ніби накрита покришкою. Біля ніг диригента — маленька тарілочка. Він диригує, стукаючи паличками в ці дві чашки: правою рукою по чашці праворуч, коли звучання оркестру посилюється, лівою рукою — по лівій чашці, коли воно переходить в піано, і тоді диригент вже не б'є, а лише злегка доторкається до чашки паличкою. В першу хвилину мені здалося, що він теж грає, і його інструмент — оці чашки. Лише за хвилину я зрозуміла: все, що діється в оркестрі, залежить від руху палички, від того, як нею стукає диригент, і цей дрібенький стук веде мелодію окремих інструментів так, наче вони зв'язані з ним, веде впевнено і несхибно. Оркестр зіграний просто фантастично. Музиканти грають на китайських скрипках, мало схожих на наші (виявляється, тут вони звуться зовсім не «китайськими», а якраз «чужоземними» і потрапили в Китай, мабуть, з Маньчжурії), на інструменті, який нагадує цитру або цимбали, ну й ще є тарілочка диригента, в яку він б'є на знак початку й закінчення музики і тільки один-єдиний раз, коли вона звучить. Грають два уривки з класичної опери, несхожі на те, що ми чули досі. Це саме та музика, яка звучатиме згодом у пісні ченця. Лірична, зрозуміла і близька.

Китайська оперна музика має ще одну специфічну особливість. Ми вже звикли до того, що кожна опера має свою власну музику. Але тут — зовсім інакше. Тут швидше відповідні ситуації мають свою власну музику, яка повторюється в багатьох операх. Тому нам кажуть:

— Зараз буде боротьба.

— Звідки ви знаєте?

— Як? Адже чути мелодію боротьби.

Музики незрівняно менше, ніж самих опер. Оперний оркестр невеличкий. В деяких театрах музиканти сидять збоку на сцені так, що ми їх бачимо. Але концертний ансамбль ми бачимо в Кантоні вперше. Який чудовий оркестр!

Виявляється, це народний сільський колектив, один з тих, що беруть участь в олімпіаді народної творчості, яка саме тепер відбувається. Я вражена, бо весь час була твердо переконана, що це якийсь професійний оркестр, відомий і вславлений. А це просто аматорський колектив... О, великий Китай, видно, це вже так повинно бути, що ти на кожному кроці приносиш нам відриття і несподіванки...

І тепер ми пригадуємо, що народна пісенька, яку ми

чули на прийомі, на другий день після приїзду в Пекін, була схожа на слов'янські народні пісні, а пісня бурлаків на Жовтій ріці здалася нам рідною сестрою «Дубинушки». Дивні й запутані дороги народної творчості й мистецтва. Що викликає цю схожість — фактична спільність, чи однакова людська доля, однакова любов і однакові страждання?

Коли в Куньміні ми слухаємо концерт, на якому виступають колективи національних меншостей, я чую в пісні горян, які живуть на кордоні з Бірмою, луну гуральської польської пісні й гуцульського «Аркана». Ба навіть в костюмах є деяка спорідненість з гуцульським одягом. А пісні народів мяо, і, асі, таі щохвилини звучать знайомими й близькими мотивами, так само, як знайомі й близькі мотиви повторюються в танцях. Видно, люди ближчі між собою, ніж їм здається, і народи більш споріднені між собою, ніж це їм може спасти на думку.

В університеті імені Сунь Ят-сена, який ми відвідуємо в Кантоні, я з радістю кидаюсь до професора літератури, спеціаліста в галузі драматургії часів династії Сун. Нарешті, з'ясую всі неясні для мене й незрозумілі справи китайської класичної опери.

По-перше, звідки в опері, придворній опері, стільки народних елементів? Виявляється, що відповідь зовсім проста. Лише двісті років тому (для багатотисячної історії Китаю двісті років — це дуже небагато...) імператор Цяньлун з Цінської династії зібрав у Пекіні мандрівні народні оперні трупи і створив з них оперу, саме ту, яку ми називаємо сьогодні пекінською. В довгій історії класичної опери придворний період — лише невеличкий її відрізок, а початок, суть, більша частина шляху її саме народні.

Критичні нотки щодо вельмож, багатіїв, бюрократів? Пояснення теж просте. По-перше, саме народне походження опери, по-друге, часто опозиційні настрої акторів, які відчували загальну зневагу до свого фаху і, по суті, були паріями, незважаючи на популярність їх мистецтва. Це відбувалося не тільки на їх творчості — під час повстання Тайпінів одним з його видатних учасників був відомий актор, який навіть заснував невеличку власну державу.

Третє моє запитання, що стосується ролі жінок у класичній опері, захоплює професора зненацька. Він цікавиться, які ж саме опери ми бачили, що вони дали мені підставу дивуватися ролі жінок, яка не відповідає нашим уявленням про їх колишнє становище в Китаї. Пояснює, що

тепер вже не ставлять тих опер, які пропагують реакційні ідеї, які зневажливо або нешанобливо трактують повноправних нині жінок.

Хай проведено певний добір, і деяких опер взагалі не ставлять. Але звідки взяли, як стали взагалі можливі на сцені і «Біла змія», і «Чарівна куховарочка», і родички-генерали, які пересварилися між собою, і багато інших, войовничих, розумних, енергійних жінок, яких ми бачили в стількох операх?

Професор пробує пояснити, що в більшості оперних труп грали тільки жінки. Наприклад, за часів династії Мін у кожній трупі був один видатний актор і водночас керівник; якщо це була жінка, що траплялося найчастіше, то вона брала реванш за утиски, яких зазнавали її сестри.

І все-таки це мене не переконує. Як згодився б глядач дивитися на сцені те, що не знаходило підтримки ні в житті, ні в традиціях, що було явним запереченням традицій і життєвої практики? Тут є щось інше, чого я не розумію і чого мені не можуть пояснити.

В усякому разі, я знаю тепер те, чого не знала раніш. Це неправда, що китайська класична опера незрозуміла й нудна для європейця. Тріумф китайської опери на сценах майже всіх столиць Європи, де вона блискуче виступала, вже після нашого перебування в Китаї,— найкращий доказ цього. Неправда, що вона закостеніла і мертва, що вона віджила своє. Ні, вона може бути джерелом найглибших хвилювань і переживань. Неправда, що китайська опера відірвана від життя — в ній напрочуд багато актуального. Не знаю, правда, як могло б у ній вміститися все сучасне життя, сучасні проблеми і питання, але ж і Європа ще далеко не розв'язала в себе цю проблему. Поки що, крім нечисленних винятків, найбільш вдалі, відомі й популярні — все-таки опери, які мають історичну або казкову основу. Саме так, як китайська опера. Але принаймні в її історичній і казковій основі живого, людського, що завжди повторюється і ніколи не старіє, більше, ніж у багатьох наших операх. Огож, мабуть, китайцям не важче буде розв'язати цю проблему, ніж нам, розв'язати своїм власним, китайським способом.

Не можна говорити про китайську оперу, не сказавши нічого про китайського глядача. Спостерігати його мені було важко, бо я надто захоплювалась тим, що діялось на сцені. Але ж я більш-менш знаю, який він, і це теж невід'ємна

частина вистави, цікава й специфічна. Китайський зал для глядачів не схожий ні на який інший, і до того ж у кожному місті має свої особливі, характерні риси.

Одне повторюється завжди і скрізь — театр повний-повнісінький, аж до останнього місця. По-друге, в театр ходять, мов у кіно, — ніхто не скидає верхнього одягу, немає гардеробів. Де-не-де сидять не тільки в пальто, але і в шапках. В Нанкіні й Кантоні курять під час вистави.

В Нанкіні, де перед основною оперою грають уривки з двох інших, глядачі під час виконання цих двох уривків поведуться зовсім безцеремонно. Вони заходять, шукають місць, розмовляють, не дивляться на сцену. Адже вони прийшли дивитися «Примирення генерала з прем'єр-міністром», їх, мабуть, не дуже цікавить скарга матері, яка тужить за сином, і сварка жінок-генералів. Зате потім слухають — і як слухають! В залі — не тільки дорослі, а й діти. Найбільше ми бачили їх в театрі в Кантоні, де реакція глядачів найжвавіша — ну, на те ж це й південь...

В Кантоні вуличка, яка веде до театру — справжнісінький ярмарок. Стоять пічечки, казани, казанки, кухарі смажать, варять, печуть, люди ідуть, стоячи й сидячи за маленькими столиками, рух, змішаний гамір розмов. Скрипала, що грає тут-таки на вулиці, оточує ціла юрба; тиск, як у найбільш пожвавлену пору дня. І коли ми заходимо в будинок театру, у нас таке враження, що ми ще на вулиці — і тут тиск, гамір, розмови; єдині вільні крісла, це ті, які залишили для нас. Дивує величезна кількість зовсім малих дітей — вони сидять на колінах батьків. Біля нас якийсь чоловік з двома кількарічними малюками. Гм, гарно ж виглядатиме вистава під акомпанемент плачу й запитань цих понадпланових глядачів...

Та я забуваю, що це китайські діти. Вистава триває цілих три години. Але вони не плачуть, не нудяться, з такою ж увагою, як дорослі, кількарічні малюки стежать за всім, що діється на сцені, сміються, коли є з чого сміятись, і поважніють, коли цього вимагає дія на сцені.

Кантонські глядачі поведуться в театрі зовсім вільно. Вони так широко сміються, реагуючи на кожну комічну сцену, на кожен дотеп, що ми сміємося разом з ними навіть там, де не все розуміємо. Вони обмінюються зауваженнями, але так, щоб не перешкоджати сусідам, причому виявляється, що навіть малі діти чудово знають зміст вистави і, власне, ні для кого вона не є новиною. Але, незважаючи на це,

дивляться і слухають уважно, реагують жваво, безпосередньо. Під час дії не чути оплесків, зате енергійно аплодують в кінці вистави. Якийсь малюк біля нас перелякався генерала в страшній машкарі і з довгою чорною бородою, який раптом вискакує на сцену,— і заплакав, але відразу ж заспокоївся і вже уважно, без сліз, дивився широко розплющеними очима на історію, яка відбувалась на сцені та яка, на мій погляд, мала бути для нього зовсім незрозуміла. Але це не так: з виразу його личка знати було, що він переживає все, на що дивиться, розуміє зміст. Чому це так — не знаю, зрештою, оте надзвичайне явище, яким є китайська дитина — для мене загадка, і загадкою залишиться до кінця. Отож без мудрувань приймаю до відома незаперечний факт, що відразу впадає в очі,— п'ятирічний глядач поводить ся в театрі так само, як доросла людина.

Але дорослі люди поводяться, як діти: так безпосередньо й жваво реагують на все, так вміють радіти, так вміють сміятися від щирого серця й зворушуватись, що, мабуть, кожен актор закінчує свою роль з цілковитим задоволенням, бо його праця була оцінена як слід, йому за неї заплатили від щирого серця.

Який контингент глядачів? На перший погляд важко зорієнтуватись, бо всі одягнені більш-менш однаково, отож не можна визначити з одягу. Поводяться теж більш-менш однаково — єдині глядачі, яких можна відрізнити одразу завдяки мундирам — це військові. А втім, офіцерів від солдатів ми не відрізняємо. І тих і тих на виставах дуже багато. Щодо інших — тут ми повинні просити допомоги наших товаришів. Нам пояснюють: серед глядачів — службовці, робітники, інтелігенція, дуже багато молоді, є й селяни. Просто населення — адже театр для всіх і всі користуються театром, ясна річ, залежно від місткості зали. А зали є різні: в Кантоні, наприклад, ми були в двох; одна вміщує 1750 глядачів, друга — менша. Але театральні будинки швидше нагадують наші кінотеатри, ніж театральні зали, до яких ми звикли.

Розповідаючи про театри в Китаї, всі пишуть і говорять про класичну китайську оперу. Це зрозуміло: вона найбільш китайська з усього, що тільки є китайського. Тому часто забувають про те, що в Китаї існує також інший театр — сучасний. Він молодий, йому лише двадцять років. Чи ми хочемо його відвідати? Що за дивне питання: звичайно,

хочемо! Тим більше, що саме грають п'єсу автора, з яким ми особисто познайомились.

Ідемо з переконанням — о, європейська зарозумілість! — що не дістанемо тут ніяких особливих вражень. З легкою підозрою: мабуть, те, що ми зараз побачимо, трохи нагадуватиме картини олійними фарбами, які теж є новими для Китаю та яким поки що дуже далеко до традиційного китайського мистецтва. Але наша зарозумілість була відразу покарана.

Зал так само переповнений, як і на виставах класичної опери, хоч п'єса йде вже дуже давно. Зрештою спостерігаючи з вікна готелю в Шанхаї «хвіст» за квитками на п'єсу «Великий похід», який розтягнувся на кілька вулиць, ми мали нагоду переконатися, що розповіді про те, ніби китайці не визнають і не розуміють сучасного театру — легенда. Легенда, саме з тих, що китайці, мовляв, їдять тухлі яйця та що збереження досі ієрогліфів — це прояв їх закостенілості й консерватизму.

Отож, сучасний театр і сучасна п'єса. Назва п'єси «Буря». Написана вона двадцять років тому. Автор Цао Юй іде разом з нами в театр.

Дія п'єси досить складна, але відбувається протягом однієї доби. Місце її — дім директора шахти й кімната його слуги.

Зміст: тридцять років тому директор вигнав з дому дівчину, яка була його служницею і водночас коханкою, вигнав, щоб одружитися з багатою спадкоємницею. Старшого сина він залишив удома, молодшого дозволив забрати вигнаній коханці. Вона пішла, залишивши на березі ріки одіж, і всі думають, що вона вкоротила собі віку. А насправді ця жінка поїхала на північ, де вийшла заміж і почала працювати прибиральницею в школі. Син її вже виріс, працює в шахті, став ватажком робітників і керівником страйку, який вибухнув у шахті. Молодий гірник не знає, що директор, проти якого він бореться, — його батько. Він вважає себе за сина теперішнього чоловіка своєї матері, який разом з рідною дочкою потрапляє в дім директора, де обоє працюють слугами.

Багата спадкоємниця, заради якої директор вигнав колись свою коханку з дитиною, вмерла, директор оженився вдруге з молодого жінкою, від якої має сина. Молоду жінку зв'язує з пасинком злочинне кохання. Дівчина-служниця теж закохана в сина директора, не знаючи, що це її брат.

В це плетиво почуттів і кривих зв'язків потрапляє раптом мати, яка приїжджає за донькою. Вона не знає, що директор — її колишній коханець і батько двох її синів, але не хоче, щоб її дитина працювала у багача. Надто ще болюча в її пам'яті кривда, завдана багато років тому. Вона приходить у дім, де працюють чоловік і дочка, пізнає меблі, пізнає портрет — це та оселя, з якої вигнали її тридцять років тому. Пізнає в старому чоловікові свого давнього коханця, довідується про любов дочки і вирішує врятувати її, негайно виїхати з нею далеко, поки не пізно. Але вже пізно — дівчина вагітна. Перед матір'ю постає проблема: чи зламати життя власній дитині, чи мовчати і дозволити їм виїхати й жити разом, хоча в ній усе здригається від думки про кровозмішення, яке трапилося без відома закоханих. Мати вирішує мовчати. Але таємниця з'ясовується без її участі, молода дівчина в розпачі вкорочує собі віку, схопившись за зірваний бурею електричний провід, молодий син директора (син останньої дружини) гине також, намагаючись її врятувати.

Судячи з фабули — це типова мелодрама. Але тут ціла галерея справжніх, живих людей. Розумна, благородна мати, чула й ніжна, але разом з тим з рішучою, твердою вдачею. Її чоловік, слуга директора, лакейська душа, розбещений перебуванням у багатому домі, пияк, користюбець, готовий торгувати власною дочкою, аби тільки здобути гроші. Він знає про кохання своєї дочки й директорського сина і використовує це, знає про зв'язок між пасинком і мачухою і шантажує її. Мачуха — пристрасна, потайна, ревнива. Старший син — пияк, гуляка, типовий представник золотої молоді, зіпсований багатством, безвольний, безхарактерний. Хочє порвати з мачухою і боїться її. Зводить дівчину-служницю і, хоч має намір з нею одружитися, йому бракує сміливості твердо поставити справу перед мачухою. Наймолодший син — наївний ентузіаст: він прагне вирватися з отруйної атмосфери батьківського дому, хоч і не розуміє до кінця, що в ньому діється. Робітник — твердий, рішучий, трохи грубуватий і незграбний; цю позитивну постать автор зумів наповнити живим життям, не впадаючи ні в шаблон, ні в схему. Директор — уже старий чоловік, жорсткий і несправедливий до робітників, але й тут автор уникнув шаблону, змалював його не самою тільки чорною фарбою. Він людяний і правдивий у своїй самотній старості, поруч з дружиною, яка його не любить, сином, з

якого нічого путнього не вийшло, у своїх спогадах про єдине щире кохання в його житті, якого він зрікся заради багатства; людяний і правдивий в глибокому стражданні після смерті дітей.

П'єса сильна, насичена, автор відразу вводить нас в гущу подій і відразу дає в дії характеристику своїх героїв. Події йдуть одна за одною, котяться, мов лавина, атмосфера напруження й жаху посилюється з кожною сценою, ми стежимо за дією, затамувавши подих.

А гра! Фантастично довгі паузи, які мало хто з наших акторів міг би собі дозволити. Стриманість, економність виразу, гра сконцентрована, говорять тихо, ніякого крику «на глядача», ніякого пафосу, ніяких штучних жестів, перебільшення, цілковита простота. Актори живуть на сцені, і часто забуваєш, дивлячись на них, що ти в театрі.

Мачуха в бурю й зливу, пізньої ночі, повертається з приміщення слуги, де вона вистежувала пасинка-коханця і остаточно переконалася, що він її зрадив. Промокла під дощем, вона заходить в кімнату і раптом бачить, що чоловік ще сидить за столом, біля маленької лампочки, яка ледве розганяє морок.

Ніякого вигуку, переляку чи подиву. Ніякого тремтіння. Жінка нерухомо зупиняється біля дверей, простягає вбік руку і повертає вимикач. Спалахує велика люстра під стелею, світло заливає кімнату. Жінка тихим, мертвим голосом кидає запитання:

— Ти ще не спиш?

Ця сцена зіграна просто надзвичайно. Ми знаємо, розуміємо: після того, що її спіткало, після зради юнака, якого вона кохає, після її вчинку — вона зачинила, підперла знадвору вікно в кімнату, щоб зрадник не міг втекти, і його неодмінно застане брат дівчини, який мусить криваво помститися за кривду, завдану сестрі, — після цього всього не має ніякого значення те, що зараз станеться. Вона не хоче викручуватись, виправдуватись. Не хоче прокрадатись в півтемряві, сподіваючись, що чоловік може її не помітити. Запалила яскраве світло — нехай бачить її мокру одіж, з якої тече вода. Нехай бачить, що її не було вдома, і невідомо, звідки вона повертається в таку пізню годину. Все, все дрібне, нікчемне проти загибелі її кохання. Вона не має сили, не може брехати. Не тому, що їй набридла брехня, що її гнітять докори сумління. Але вся енергія згоріла там,

під вікном суперниці, у вчинку, наслідком якого має бути смерть зрадливого коханця.

Один жест — поворот вимикача і одне запитання: — Ти ще не спиш? — Але цей жест і це запитання розповідають глядачеві цілу довгу історію, освітлюють закутки зламаної людської душі яскравіше, ніж світло люстри, що раптом спалахнуло, вхопивши з півмороку темну, струнку постать в плащі, з якого тече вода, розповідають красномовніше, переконливіше і глибше, ніж ціла тирада на багато сторінок. Так зіграти може лише дуже велика актриса, і, безсумнівно, великою актрисою є красуня Люй Ень. Так само, як великою актрисою є Чжу Лін, що грає роль матері. От сцена, в якій мати раптом викриває, що її любима донька вчинила кровозмішення. Внутрішня боротьба: що робити? Чи розповісти все, ламаючи життя обом закоханим, чи дозволити, щоб діялося й далі те, що зламає життя їй самій? Скільки тут можливостей і нагод для перебільшень у грі, для стогонів, криків, мелодраматичної декламації! Нічого подібного. Знов тихий, хвилинами знижений до шепоту голос, скупі жести, але водночас така сила виразу, що ми слухаємо і дивимось, затамувавши подих, забуваючи, що це ж театр і сцена, а не живе страждання живої людини.

Неперевершений також у кожному слові, в кожному русі актор Шен Мей, який грає роль слуги, батька й чоловіка. Нахабність, хитрість, фальшива прислужливість, інтриганство — теж зроблені без шаржу, без перебільшень, без перегравання, до кінця правдиво. Зрештою, можна було б переписати всю афішу: чудово грають не тільки окремі актори, а й весь колектив, і навіть там, де виконання слабше, почуваються явні здібності.

П'єса закінчується трохи мелодраматично, з чим, зрештою, погоджується і сам автор. Син-злочинець теж вкорочує собі віку. В п'єсі забагато трупів. Але це, мабуть, єдина нелогічність у цьому творі, де все вмотивоване, все логічно випливає з послідовності фактів і характерів дійових осіб. Така людина, як старший син, не заподіє собі смерть. Він вкрай розпечений, піде, запаморочений алкоголем, виплакувати своє горе перед повією, опиниться серед покидьків суспільства, які валяються в канаві, але в нього не вистачить мужності ні на яке рішення — навіть на те, щоб заподіяти собі смерть.

Отож, що це за театр? Китайський? Європейський? Безперечно, китайський. Так рухаються, так посміхаються,

так говорять лише китайці. Європейський? Безперечно, європейський. Ця гра нагадує найкращі ролі МХАТ'у найкращого періоду, нагадує найкращі ролі Малого театру.

Після закінчення вистави ідемо за куліси. Я так вражена виставою, що руки в мене тремтять — довго не можу запалити цигарку. Актори прості, милі, чарівні. Те, що ми кажемо, вважають за комплімент. А ми ж кажемо тільки те, що чуємо. Навіть менше, ніж чуємо. Після їх простої гри навіть страшно казати піднесені слова, щоб вони не прозвучали фальшивим пафосом. Де бере свій початок, якими шляхами йде мистецтво, коли подумати, що реалістичний театр в нашому розумінні не має тут ніяких традицій, що він працює лише двадцять років! Якими ж велетенськими кроками прямує вперед китайський народ, прямує вперед в усіх галузях.

Пекінський Народний Художній театр, такий, яким ми бачимо його сьогодні, існує лише три роки. Він був утворений 12 червня 1952 року на базі об'єднання драматичного гуртка Центрального інституту театрального мистецтва і драматичного гуртка Пекінського Народного Художнього театру. Драматичний гурток інституту був у 1949 році реорганізований на базі двох груп, утворених 1948 року у визволеній частині країни. Пекінський Художній театр утворено в 1950 році з групи працівників культури і мистецтва, які працювали при Центральній партійній школі в Юньнані. Отож, початок театру давніший, ніж визволення всієї країни, він народився разом з першим посівом свободи.

До складу колективу тепер входять і старші віком працівники мистецтва, які починали свою діяльність в період революційної боротьби, члени драматичної бригади, яка на територіях, що перебували ще під владою гомінданівців, весь час боролася за прогресивну драматургію і прогресивний театр, і молодь. В колективі налічується 228 чоловік, у плані передбачено збільшення до 330 осіб. Театр обслужив протягом двох років 1 158 861 глядача, дав 208 вистав у селах, на фабриках, у військових з'єднаннях в Кореї. Цікавий склад глядачів: 31,21 проц. робітників, 11,3 проц. селян, 9,93 проц. солдатів, 19,24 проц. — кадрові працівники, партійні і державні, 6,7 проц. — студентська молодь. Отож переважна більшість і головний контингент глядачів — робітники.

Театр ставить п'єси китайських драматургів, одноактівки, що їх пише сам колектив театру, радянські п'єси. Ко-

лектив підтримує постійний зв'язок з глядачами, збирає думки і судження про окремі вистави, п'єси, гру акторів та режисерську працю.

«В процесі творчої праці ми тримаємось напряму в літературі і мистецтві, вказаного нам партією, та методу соціалістичного реалізму. В грі прагнемо керуватися методом Станіславського», каже нам керівник театру.

Ми довго сидимо за кулісами. Ці великі актори вважають за цілком нормальне, що мають усі разом одну спільну вбиральню. Довгий, вузький стіл під стіною, ряд дзеркал, ряд лампочок. Вони, ці актори, зовсім не «великі». Вони скромні й прості.

На жаль, ми не побачимо їх ні в «Дяді Вані», якого вони грають і, напевне, чудово, бо нам з захопленням говорили про цю виставу приїжджі з Москви, постійні відвідувачі МХАТ'у, ні в інших китайських та європейських п'єсах, що входять до їх репертуару. Ми зустрінемося з ними тільки ще раз, коли будемо їхати назад через Пекін, в діловій розмові про «Макара Діброву» Корнійчука, над яким театр саме працює.

Сидимо на обсадженому деревами подвір'ї; напроти нас весь колектив. Яскраве сонце світить згори, освітлюючи листя й обличчя.

Спершу говорить про свою п'єсу автор, потім я оповідаю про свої враження, як глядача, від вистав у нашому театрі імені Франка в Києві, потім сиплються запитання.

Запитань безліч. Кожне з них показує, як працюють над п'єсою і над роллю. Над п'єсою, де актори відтворюватимуть переживання невідомих їм людей, з невідомого оточення, з іншої країни. Актори розповідають, як вони уявляють собі персонажів та ситуації, ставлять запитання, що стосуються окремих образів, характерів, самого Донбасу, життя гірників, їх убрань та осель.

Робота над п'єсою розпочалася лише недавно, але з запитань видно, що в неї вкладено вже багато сил, багато серця. Актори вже обмірковували свої ролі, персонажі п'єси для них живуть. Вони запитують і про важливі, принципові справи і про дрібниці, аж до того, як зав'язують українки хустки на голові. Запитують про зміст та інтонації окремих речень. Крізь зелене листя дерев сонце кидає на подвір'я яскраві, тремтячі плями, дерев'яні колонки й балюстради будинків, які чотирикутником оточують подвір'я, до того китайські, що в першу хвилину дивно звучать тут

імена Трохима й Галі, Макара й Гаврила. Але тільки в першу хвилину. Потім це все здається зовсім простим і природним, і Пекін перестає бути містом, віддаленим від Києва й Донбасу на тисячі кілометрів. Ми вже бачимо, яким Дібровою буде отой високий актор та якою тіткою буде ота актриса, що все розпитує про деталі, і знаємо, що це буде дуже хороший Макар і дуже хороша тітка, так само, як хороші будуть усі інші в усіх ролях. Ні, тут не буде ніякої «липи», цей Донбас буде справжнім Донбасом і гірники будуть радянськими гірниками. Глядач побачить на сцені шматок нашої Батьківщини і буде плакати й радіти разом з радянськими людьми, переживаючи їх радощі й страждання, завдяки цим китайським акторам, яким великий талант і копівка праця допомагають переборювати простір, чужу мову й чужі звичаї, дають змогу відчутти й зрозуміти автора іншої країни й іншого народу так, наче він свій. Звичайно, ми пришлемо фото, пришлемо ноти пісень, але й без того можемо бути спокійні — п'єса буде виконана так, наче автор працював разом з театром на всіх репетиціях.

В Шанхаї ми відвідуємо інший театр й іншу п'єсу. Грає колектив Головного Політичного Управління Народної Револуційної Ради Центрального Народного Уряду. Військовий театр. П'єса Чен Ці-туна (який є водночас і її режисером) «Великий похід», або «Десятки тисяч рік і тисячі гір», історія великої революційної епопеї, походу революційної армії через дванадцять провінцій в безупинній боротьбі з ворогом і стихіями.

Важко було вмістити у п'єсу весь величезний обсяг подій. Тут вже нема класичної єдності часу й місця, як у п'єсі Цао Юя, навіть єдність дії досить умовна. Це швидше окремі ілюстрації, в яких автор прагне показати недавні історичні події, визвольну боротьбу Китаю.

Переправа через ріку. Бої в горах. Похід через степи й болота. Зустрічі з національними меншостями. Окремі етапи героїчної епопеї. Героєм є вся армія, з якої автор бере групу людей, показуючи її долю на фоні походів і боїв. Рамки п'єси тріщать під натиском подій, конструкція гнеться й ламається, в тому, що говорять актори, багато канцелярських слів; та, незважаючи на це, п'єса нас «проймає». Нездаремно ж китайські глядачі стоять в черзі за квитками. Зворушуємося й ми. Все це для нас нове; незважаючи на окремі хиби твору й акторської гри, ми почуваємо, однак, подих величі, яким віє від подій Великого походу. Естет

і гурман могли б, напевне, дуже гостро критикувати п'єсу. Але ми приймаємо її з вдячністю. Вона потрібна, вона не тільки вчить, але й зворушує, ми переживаємо разом з її героями небезпеку переправ і боїв у горах, страшні труднощі переходів через безлюдні пустині. Радіємо, що нам пощастило переконати представників народу і, що Червона Армія — їх друг; радіємо, що горяни лікують хворого комісара, журимось, коли гинуть солдати. І хоч ми добре знаємо, як скінчився Великий похід, але цілком щиро, разом з усіма глядачами, схоплюємося з місць, щоб бурхливими оплесками привітати момент, коли з гори відкривається широкий зелений краєвид, лагідний вітер полоще червоні прапори, і закривавлені, змучені солдати радісними вигуками вітають велику перемогу.

П'єсу гостро критикували в Китаї, висловлювали авторів різні претензії. Так, безперечно, це не зовсім досконала п'єса. Але ж це одна з не дуже ще численних п'єс на сучасну тематику, і задум автора був такий сміливий, що важко застосовувати тут звичайну мірку і бути безстороннім справедливим критиком. Тим більше, якщо ти дивився її разом з китайськими глядачами, в переповненому театрі. Цей глядач сміється й плаче, переживає ще раз те, що пережив весь народ: труднощі боротьби, радість перемоги. Двадцять років тому молоде покоління, яке тепер увіходить в життя, тоді ще тільки народжувалось або ледве підросло від землі. Добре, що йому показують, як боролись його брати й батьки, не можна молодим забувати про Великий похід, найбільший похід в історії, який був походом до свободи, що її плоди споживають тепер вони всі.

І тому ми спостерігаємо те, що діється на сцені, не як критики і навіть не як письменники. Ми — лише глядачі. І тому виходимо з театру під великим враженням всього, що бачили. Аналізувати можна потім, трохи прохоловши, і тоді виразно побачиш хиби п'єси й театру.

Але чи це справді потрібно й необхідно? П'єса примусила переживати — а це вже, мабуть, багато і цього цілком досить.

ВИРІШАЛЬНЕ

Випадково хтось при нас згадав про Храм нефритових Будд. І коли ми були в Шанхаї, нам спало на думку: це ж, здається, саме тут! Чи можна оглянути цей храм?

Звичайно, можна. Адже ніякі двері не замкнені від нас. Хоч цей храм, певно, лише для обраних: статуї нефритового Будди містяться десь у глибині храму, і бачити їх можна лише раз на рік. До того ж у мене таке враження, що жінкам це не дозволено. Але ми йдемо туди на другий день після того, як висловили бажання оглянути храм.

Біля входу вже стоїть, чекаючи на нас, щуплий, голений буддійський монах. Чемно вітає нас. Це заступник ігумена монастиря, сам ігумен якраз поїхав до Пекіна.

З правого і з лівого боку біля вхідних дверей — величезний гонг і величезний дзвін, в якому нема почепленого всередині серця, в нього б'ють чимось на зразок молота, що лежить поруч. Під вигнутим, як на пагодах, подвійним дашком, посередині — вівтар. У вівтарі величезна статуя Будди Сак'я-Муні, обабіч неї ще дві сидячі статуї. Навколо звисають згори донизу, утворюючи ніби павільйон, червоні шовкові стьожки із золотими ієрогліфами, з гаптованими квітами.

Задня стіна вівтаря — комбінація фресок з барельєфами і статуями, зробленими з цементу, глини й дерева. Вони відтворюють сцени з життя Будди.

Під стінами, з правого і з лівого боку ціла галерея величезних богів — від підлоги майже до стелі високої зали. Це охорона Будди, і кожен має свої функції, як святі в християнському календарі.

Цей перший будинок — власне, вхід до храму. Обходимо навколо вітвар, оглядаємо богів попід стінами і потім задніми дверима, що містяться навпроти вхідних, виходимо в сад, повний квітів. З нього вхід до наступного павільйону. Саме тут і міститься найцінніший скарб храму — статуя нефритового Будди.

Скидаємо взуття, нам дають солом'яні капці, і ми по східцях підіймаємось на перший поверх. Вузким коридором, мимо прочинених дверей, ідемо до невеличкої зали. Тут під стіною — вітвар нефритового Будди.

Статую подарували китайським буддистам буддисти Бірми сімдесят два роки тому. Але вона стара, старша, ніж історія деяких європейських країн.

Надприродних розмірів Будда сидить, схрестивши ноги, на обличчі в нього усмішка, повна спокою, трохи смутна, трохи загадкова — щось схоже на усмішку Монни Лізи Леонардо да Вінчі, яка вже п'ятсот років хвилює стількох художників і поетів.

Непрозорий, зеленкуватокремовий нефрит виблискує гладенько відполірованою поверхнею. На чолі Будди дорогоцінний камінь, на шиї теж дорогоцінне каміння неймовірних розмірів. Таке, як у казкових описах скарбниць казкових володарів Сходу: завбільшки з куряче яйце, завбільшки з голубине яйце. Перли і смарагди, рубіни й сапфіри. На столі-вітварі перед статуєю тліють запашні свічки, лежать солодощі й фрукти, у вазі горять тріски з сандалового дерева, наповнюючи весь храм міцним, специфічним, трохи дурманливим запахом. Ми підкидаємо у вазу дрібних трісок з сандалового дерева. Крізь дим запашних свічок, крізь хмарку, яка здіймається з вази, ще загадковіше всміхається нефритовий Будда, вирізьблений десятки століть тому в далекій, зеленій Бірмі.

І раптом бачимо, що на худому, розумному обличчі буддійського монаха, який привів нас сюди, лежить наче відбиток цього ж усміху — загадкового усміху Будди.

Тут немає нікого, крім нас. Панує урочиста тиша — така, що чути легенький шелест трісок з сандалового дерева, які горять у вазі. Статуя Будди, дорогоцінні оздобы на його нефритовому тілі, увічнений в нефриті усміх промовляють про велике, прадавнє мистецтво Азії, про велику прадавнію її культуру, що квітла вже тоді, коли наші поєдки лише малювали на стінах печер силуети тварин. Мимоволі говоримо пошепки.

Людам з нахилом до містицизму не раджу входити до храму нефритових Будд. Людам з європейською зарозумілістю щодо європейської цивілізації раджу піти туди неодмінно. Є про що поміркувати, є над чим замислитись.

Увійходимо в наступну кімнату — бо це швидше кімната, де стоїть ще одна статуя, теж привезена сюди бірманськими буддистами. Цей Будда спочиває, напівлежачи, спершись головою на руку. І він теж посміхається таємничо й загадково.

В стінах — шафи, в них від підлоги до стелі — китайські тексти священних книжок. Виявляється, це щось на зразок величезної енциклопедії; стародавня наука про всесвіт і життя, сконцентрована й зібрана тут.

Монах показує нам книжки, скарб так само дорогоцінний, як і нефритові статуї. Не знаю, чи хто з європейців коли-небудь розшифровував їх, чи заглядав у цю скарбницю мудрості Сходу. Дивимось на таємничі значки величезної колекції, зібраної століття тому, і мимохіть почуваємо себе молодими, зовсім молодими разом з великою культурою наших європейських країн.

— Радий, що можу привітати вас тут, — каже монах. — Ми, буддисти, через саму природу й суть нашої релігії, за найвище благо вважаємо мир. Кожен, хто бореться за мир, стає нашим братом і дорогим гостем. Тим більше, що ви приїхали з Радянського Союзу, з країни, яка стільки зробила для нового Китаю, яка нам подає таку неоціненну допомогу.

Нефритовий Будда загадково всміхається. Здіймається запашний димок з тліючих свічок. О, нове життя, яке ж ти сильне, коли тебе не зупинив навіть поріг цього храму! Ні, аж ніяк не можна відійти в новому Китаї від живого життя. Воно озивається навіть тут, біля вівтаря Будди, який дивився колись вузькими, довгастими очима на зелені джунглі Бірми, а тепер слухає, як його служитель зовсім сучасною мовою говорить про зовсім сучасні речі. Про мир. Про Радянський Союз. Про Комуністичну партію Китаю.

Повертаємось назад до першого храму, розмовляючи про цілком сучасні справи й речі. Монах — освічена, начитана людина, чудово орієнтується в політичному та міжнародному становищі. До того ж він культурний, симпатичний і, незважаючи на всю свою витонченість, дуже простий.

Сучасність вривається в храм до такої міри, що ми рап-

том помічаємо збоку, майже біля ніг величних охоронців Будди, столик з приготованим для нас чаєм і цигарками. Відмовляємось від запрошення, хоч нам нестерпно хочеться палити. Та навіть якщо нашого господаря не вражає таке поєднання святості із світським прийомом, то ми все ж таки ніяк не можемо позбутися європейських забобонів. Уявіть собі, що священник або католицький ксьондз перед головним вівтарем церкви або костюлу частує вас цигарками і чаєм. Безперечно, що ні край — то звичай, але ми боїмося зробити щось не так і тому прощаємось з нашим гостинним господарем, не запаливши цигарок і не випивши чаю.

Але потім виявляється, що не тільки в Китаї, а і в Бірмі можна спокійнісінько палити в храмах і ніхто цього не вважає за непошану чи за непристойність.

У ліфті в кантонському готелі розмовляємо з тибетським монахом. Жителів Тибету відразу пізнає навіть наше недосвідчене око. Вони високі, стрункі, і їх убрання — довга одежа, широкий капелюх чи особливої форми шапка — відразу ж впадають в очі. Монах супроводить Панчен-ламу чи Далай-ламу, який, проїздивши рік по новому Китаю, повертається до Тибету.

— Далека дорога.

— Далека, — згоджується монах. — Згодом, коли будуть у нас автомашини й залізниці, стане ближче.

— Авжеж, в майбутньому будуть.

— Товариш Мао сказав, що будуть, значить будуть, — спокійно стверджує монах.

Так, так. Життя сильне. Нове життя сильне. Де поділися, де розвіялись таємниці таємничої Лхасси, яка протягом століть була неприступною твердиною, огоченою німбом легенд, яку пильно берегли від чужого погляду? Монах із Лхасси спокійнісінько підіймається ліфтом у кантонському готелі на сьомий чи восьмий поверх і так природно, наче звик до цього з колиски, каже «товариш» про керівника Комуністичної партії Китаю.

Хоч ми бачимо в документальному фільмі про визволення — отож, це було ледве два роки тому — як там, де проходить Далай-лама, молодий «живий бог», люди падають ниць, вклоняючись слідам його ніг на піску.

Нефритовий Буддо, всміхайся, скільки схочеш, в твоїй усмішці тепер менше таємниць, ніж в усмішці Монни Лізи. Твій монах звичайнісінько, спокійно каже: «Товариш Мао». Чи снилося це тобі коли-небудь у зеленім морозі бірман-

ських джунглів, у блакитнім диму запашних свічок, що тліють на вівтарі шанхайського храму?

Під Куньміном оглядаємо даосінський храм «Брама дракона» і буддійський Бамбуковий храм, отой, де стоїть п'ятсот учнів Будди, немов чарами перегворених на дерево. З вікон поїзда між Нанкіном і Шанхаєм бачимо рисові поля, залляті водою, мов безбережне море. Будиночки наче на островцях, з'єднаних насипаними вузьенькими греблями. Вдалині узгір'я, і на одному з них, яке зветься «Золота гора», височить пагода з красиво вигнутими дахами. Це саме та пагода, в якій жив лихий чернець, що переслідував «Білу зміюку» в опері. Далі, на Тигровій горі, маячить пагода в Сучжоу, «місті-раю». Скрізь багато храмів, скрізь пагоди.

Але в більшості їх ми не зустрічаємо ні монахів, ні прочан. Китайці, які сюди приходять — це швидше туристи, отакі, як весела молодь, що спритно, по-котячому, вилазить на скелі біля «Брами дракона», чи піонери, які відвідують храм п'ятисот учнів Будди. Монахи в пагоді Лю-хе швидше схожі на сторожів, ніж на жерців, і взагалі, хоч самі китайські товариші стверджують, що монахів тут багато, нам здається, що їх, навпаки, мало. Особливо, як порівняти з Бірмою, де жовте вбрання буддійських монахів здалека впадає в очі і де їх зустрічаєш на кожному кроці. Отож китайські храми справляють на нас враження швидше музейних пам'яток старовини, які відвідують, щоб помилуватися їх красою, ніж місць, де моляться. Храм нефритових Будд більш схожий на святилище, ніж на храм, де молиться люд.

— Де, власне, китайці моляться? Де можна побачити те, що ми звемо церквою? Де можна побачити те, що ми звемо відправою? І чи можна взагалі?

Звичайно, можна. Навіть зараз же, негайно, після того, як ми виходимо з храму нефритових Будд, що пахне сандаловим деревом. Наші перекладачі з хвилину радяться між собою.

— Хочете відвідати храм бога—охоронця міста? Щось на зразок мера,— жартують вони.

Звичайно, хочемо.

Переходимо перекинутий над каналом, вигнутий дев'ятьма зигзагами міст, на якому стоять столики з солодощами, щось вигукують митці, які вирізують силуети з паперу, розкладають свій крам продавці іграшок, віял, запашних

свічок, гарячих оладок. Повно продавців, повно перехожих. І раптом помічаємо — хоч ніщо не змінилось, хоч так само оточують нас люди, які поспішають в усіх напрямках, і скрізь стоять столики з різним крамом, — ми вже в храмі.

Храм — це високий павільйон, чи швидше скупчення павільйонів, де стоїть багато вітварів і статуї багатьох богів, але ще більше невеличких крамничок, столиків чи просто поставлених на землі підносів і підставок з усякою всячиною — їстівною й неїстівною. Охоронець міста — величезний, червонолиций. Його обличчя дуже нагадує маски, які носять на сцені актори, що грають войовничих генералів. Тут-таки, біля підніжжя вітваря, сидить монах в приношеній, не дуже чистій одежі й без церемонії їсть з мисочки рис. За два кроки від нього на сковорідці малесенької вуличної кухоньки шкварчать оладки, смажені на олії. З другого боку вихоплюється пара з горщиків у теж малесенькому вуличному ресторанчику.

Ми приголомшені цим поєднанням храму з базаром. Аж тут з'являється якийсь малюк, восьми- чи дев'ятирічний, і, довідавшись, що ми з Радянського Союзу, енергійно бере на себе роль провідника.

— Тут Кван-нон. Вона молиться, щоб богиня дала їй дитину.

Молиться, звичайно, не богиня, яка спокійно сидить у своєму вітварі, а жінка в темному вбранні, яка ставить біля ніг статуї, що зображує покровительку плодючості й материнства, запалену свічку, від якої лине запашний димок. Далі, в кутку, теж якась богиня, і їй теж жінка ставить запашну чи просту свічку. От, власне, й усе — оця юрба, яка суне туди й сюди, заклопотана не свічками, а оладками, малюнками, фруктами, усім тим, що тут продається — барвисте, розмаїте, що вабить очі. До «охоронця міста» ніхто, очевидно, не має ніякого діла.

— Тут теж Кван-нон, — пояснює нам впевненим тоном досвідченого гіда наш малий провідник. — А ось тут місток. Місток дев'яти зигзагів ви вже бачили?

Бачили. Очевидно, оглядати більше нічого, і малий зникає, всупереч нашим передбаченням, але відповідно до загального й поширеного тут звичаю — зовсім не чекаючи на якісь матеріальні вияви вдячності з нашого боку. Просто побачив «суленійнь», і як житель, ото ж і господар міста, розповів їм усе, що вважав за потрібне.

Але ми ще залишаємося в храмі «охоронця міста», зовсім не вловлюючи, де кінчається комбінація базару з храмом, а де починається вже тільки базар. Все разом схоже не на місце, зв'язане з релігійним культом, а на якісь народні розваги, де яскраві постаті богів виконують роль ляльок з давно забутих язичеських обрядів, якихось Мажанн чи Дідів-морозів, первісне значення яких втрачене вже давно і стало вже тільки приклучкою до того, щоб розважитись на те чи те свято.

Таким самісіньким забутком старовини, який вже втратив своє первісне значення, здається нам бог домашнього вогнища — фігурка з червоним обличчям, яка стримить в оселі над кухонною піччю та на яку ми не раз натрапляємо. Цей закурений божок теж здається хатньою річчю, до якої господарі так звикли, що вже не бачать, власне, яка вона брудна й порепана, і тільки тому не викидають на смітник. Може це якась інша релігійність, ніж те, що ми звичайно під цим словом розуміємо; чи, може, мали рацію ті мандрівники, вчені, місіонери й письменники, які, відвідавши Китай, доходили висновку, що китаєць зовсім не релігійний. Ми, на підставі того, що бачили, схиляємось до цього ж висновку. Звичайно, я не кажу про ті випадки, де справа зовсім ясна — про нових людей нового Китаю, а про маси, про широкі маси населення Китаю. Хоча храмів і монастирів тут безліч.

І серед інших ми відвідуємо й центр китайського буддизму — Ханчжоу та його околиці. Тут міститься шістсот храмів і монастирів, в яких живе тисяча монахів і монашок.

До речі, про «центр буддизму». Ми довідалися погім в Бірмі, що бірманські буддисти вважають, ніби єдиний, справжній, бездоганний буддизм зберігся саме у них. Цим і пояснюється те, що вони подарували китайцям нефритові статуї Будди: бірманські буддисти хотіли допомогти китайським. Цим пояснюється й скликання синоду чи конгресу буддистів з усього світу, до якого готувалися в Рангуні під час нашого перебування в Бірмі.

Саме в Ханчжоу ми оглядаємо один з найбільших храмів і монастирів Китаю — Лінь-інь. Він височить біля підніжжя гори. Тисячу шістсот років тому його заснував монах-буддист, який примандрував з Індії й назвав храм іменем гори на своїй батьківщині. Звичайно, від первісної будівлі нічого не залишилося — те, що ми бачимо, збудоване набагато пізніше, храм, по суті, майже новий; в ньому реставрують

тепер найстарішу пам'ятку, яка тут збереглася — вівтар ще дванадцятого століття.

Біля монастиря мчить бурхливий, пінистий струмок з холодною, як лід, водою. Обережно перестрибуємо через нього по камінцях і опиняємось біля підніжжя гори «Приліт», де безліч печер та проходів у скелі, а зовні і всередині — сила-силенна статуй і барельєфів, вирізьблених з каменю. Статуї ці буддійські, більшість їх була створена в період від тринадцятого до сімнадцятого століття. Вони відтворюють сцени з життя Будди та його учнів, а також, як нам пояснили, найрізноманітніших буддійських богів. Це спершу нас дуже збентежило, бо ми досі мали про буддизм зовсім інше уявлення. Нам здавалося, що існує один Будда, Сак'я-Муні — і край. Тимчасом виявляється, що в буддійському пантеоні є близько тисячі різних Будд.

Все це нагадує величезний музей. Тільки цей музей розкинувся просто неба, понад гірським струмком, і бризки води летять на ноги статуй, і кущі пускають своє довге, міцне коріння в розколини, зроблені вітром і водою в шатах богів. Статуй сотні — цілий калейдоскоп богів і тварин, який спинається високо на скелі, пробирається в найглибші закутки майже темних печер, де з мокрих, укритих пліснявою каменів монотонно, тихо капотять краплі води.

Недалеко від Ханчжоу, на горі «Місяць у повні», стоїть пагода Лю-хе. Величезна будівля панує над всією околицею, і звідти розгортається чарівний краєвид на ріку Ценьтань; вона велика й широка і, крім бистрих хвиль, її ще двічі на день збудує приплив і відплив, оголюючи мокрий пісок і мул або вщерть заповнюючи річище. Ліворуч — залізничний міст, перекинутий через ріку, внизу — вершини розложистих, мов цілий ліс, велетенських камфорних дерев, зелених і рясних.

Тисячу років тому, в епоху династії Сун тут збудовано пагоду з потрійною метою: вона мала бути сховищем буддійських священних книжок, мала охороняти від повені навколишні місця і, крім того, засвічені на ній ліхтарі були дороговказом для човнів.

З того часу пагода не раз пошкоджувалась пожежами й частково руйнувалася, але її відбудовували наново, реставрували, і сьогодні вона, як і тисячу років тому, підносить тринадцять вінців своїх поверхів над рікою. Всередині поверхів — сім, і на їх кам'яних стінах частково збереглися вирізьблені тексти священних книжок. В храмі — величез-

ний, з диким червоним обличчям, бог моря, на поверх вище — Будда з двома супутниками.

На кожному поверсі в стіні є вікна, і звідти можна дивитися вниз на джонки, які плывуть по річці, спостерігати сплав лісу, жвавий рух на шляху, що тягнеться понад річкою. А з другого боку — схили гір, вкриті густою рослинністю.

Біля входу до пагоди чемний монах в приношеній одежі вітається з нами, подаючи руку, другий, якого ми зустріли на першому поверсі, вклоняється з добродушним усміхом. Китайці, які бродять по всіх поверхах пагоди і підходять до вівтарів бога моря й Будди, очевидно, прийшли сюди зовсім не з релігійною метою. Вони, так само, як і ми, оглядають стіни й малюнки, що їх оздоблюють, зображення богів — отак, як оглядають пам'ятки старовини в музеї. Особливо довго стоять у кам'яних нішах вікон, милуючись краєвидом, який розкривається звідси, неосяжний і величний.

Під Нанкіном ми натрапляємо на храм, зовсім не схожий на ті, які бачили досі. Ідучи від мавзолею Сунь Ят-сена, минаємо в парку нову, високу десятиповерхову пагоду. А далі в зелені дерев, у заростях височать стіни кам'яного храму. Вони мають кілька метрів завтовшки, над величезною залогом бочкоподібне склепіння. Цегла випалена, із слідами райдужної поливи, схожа на ту, яку можна побачити в руїнах найстаріших європейських будівель. Вся будівля важка, масивна, похмура, більш схожа на давні пам'ятки романської архітектури, ніж на те, що ми вже звикли вважати за типову китайську архітектуру. Храм занедбаний і всередині зовсім порожній. Луна голосів розлягається глухим резонансом під бочкоподібним склепінням, відбивається від цих незбагненої товщини стін. Щось схоже на фортецю чи на будівлю циклопів. Якому богові служив цей храм? Які жерці молилися тут? Коли його збудували й коли забули про нього?

Ні грубезні стіни, ні півкругле склепіння не дають нам ніякої відповіді. Відходимо, щоб знову побачити стрункі гарні пагоди, оздоблені вигнутими дахами, храми-павильйони, більші й менші, маленькі й величезні.

І незважаючи на всі ці пагоди й храми, богів і монахів, ми виїжджаємо з Китаю, знаючи, мабуть, не набагато більше про становище з релігією в цій країні, ніж тоді, коли приїхали сюди. Який зв'язок має релігія з життям, як і

наскільки на нього впливає, яку роль відіграє в ньому? Я навіть не зуміла б відповісти самій собі на таке, здавалося б, просте запитання: яка це, власне, релігія?

Храм нефритових Будд в Шанхаї не викликає ніяких сумнівів. Це буддизм. Відомо, що і як. Але вже пагода Лю-хе... Чи цей грізно скривлений бог моря справді весь, без останку вміщується в буддійському пантеоні?

Храм Конфуція. Але ж Конфуцій не був ні богом, ні творцем релігії. Він був філософом, творцем етично-політичної системи. Та чи не набрала часом для деякого його постаті протягом століть відтінку небесного походження?

Даоський храм. Але даосизм — теж не релігія, це теж філософська система. Звідки в цьому храмі стільки богів, хоч майже нарівні з ними стоять у ньому статуї філософів і письменників?

Култ предків... Ми вбачаємо незаперечні докази його в могилах, які займають стільки місця на крихітних полях. Але чи култ предків є, власне, релігією, а якщо навіть і так, то чи виключає він всі інші, чи й сам може вміститися в рамках іншої релігійної системи?

Бог домашнього вогнища — частиною якої системи є ця фігурка на кухонній плиті?

Панчен-лама і Далай-лама, на вагони й почет яких ми кілька разів натрапляли дорогою, — ці молоді «живі боги», що протягом року мандрували по новому Китаю, вперше в історії залишивши Тибет, — представники ламаїзму, який є, мабуть, лише відміною буддизму, а не чистим буддизмом.

І до того ж ще ці шаманки, які танцювали на урочистих церемоніях, що їх влаштовували маньчжурські імператори, і китайські імператори, які приносили жертви в Храмах неба та в Храмі предків, не вдаючись до посередництва ніяких жерців, і духи ріки, вогню й землі, і дракон посухи, і доба, коли навіть католицизм, за часів держави Тайпінів, мав великий вплив — чи можна в цьому всьому так легко розібратися? Це наче якась нісенітниця — мішанина, що протягом кількох тисяч років виникла з різних релігій, філософських систем і просто забобонів.

Але кінець кінцем, це зовсім не так вже й важливо. Саме тому, що все це таке різноманітне й невловиме, а також тому, що китаєць, мабуть, таки справді, з самої вдачі своєї зовсім не релігійний; тож мали рацію католицькі місіонери, які обурювались, що в цього народу такий виразний нахил до матеріалістичного мислення.

А важливе ось те, що де б і коли ми не спитали молодого хлопця чи молоду дівчину, яку релігію вони визнають,— ті обурювались. Були просто ображені.

— Я комсомолец, не вірю ні в які забобони.

— Я комсомолка, не визнаю ніяких забобонів.

І саме це є, мабуть, не тільки важливим, а й найважливішим. І вирішальним.

ТИГРОВА МАЗЬ

Нам давно вже не дають спокою китайські аптеки — не ті, в яких продають європейські ліки й патентовані лікувальні засоби, бо тут багато й таких, а старі китайські аптеки, зв'язані із старою народною медициною.

Ми бачимо їх, проходячи вулицями Шанхая і Пекіна, оглядаємо у вітринах таємничі інгредієнти; цілі низки корінців жень-шеня, часом на диво схожих на мініатюрну людську постать чи швидше на танцюючих чортенят, в'язки різного зілля, засушених жаб. Чуємо від багатьох радянських товаришів, які працюють в Китаї, справжні легенди про чудодійний вплив китайських ліків.

Поки що мені згадується невеличкий епізод з мого власного життя. Коли ми поверталися з Конгресу прихильників миру у Відні, у поїзді раптом виявилось, що у мене, мабуть, грип. Страшенна нежить просто не давала мені дихати, і температура різко підскочила вгору. З сусіднього купе прийшов лікар-китаєць, який їхав з китайською делегацією. Він дав мені порошки й таблетки — одні проти грипу, другі — проти нежиті. Симпатична перекладачка, з якою ми потім знову зустрілися в Пекіні, прибігала в призначені години нагадати, щоб я прийняла ліки. Я приймала їх із справжньою побожністю — ще б пак, китайські ліки! Потім виявилось, що ліки проти грипу були наші, а які таблетки, я не з'ясувала. Після того, як я прийняла дві штуки, нежить зникла зовсім, наче її ніколи й не було: я не чула, щоб у нас були такі ліки. А може, таблетки теж були наші, а мене вилікувала так блискавично віра, яка, кажуть, зрушує гори, отож тим більше може ліквідувати невинну нежить.

В Кантоні, так само як і в Шанхаї, є спеціальна вулиця чи навіть кілька, де одна біля одної містяться на великій території китайські аптеки. Разом з китайським лікарем, тобто з представником не європейської, а китайської медицини, заходимо в одну таку аптеку. З вулиці міститься крамниця, де продають ліки — темна, на перший погляд нецікава. Вздовж крамниці тягнеться прилавок, на ньому кілька терезів, що мають досить примітивний вигляд. З одного боку мідна тарілочка, з другого — прикріплена на нитці гирка, на поперечній паличці терезів — позначки ваги. Вся стіна за прилавком, від підлоги до стелі, зайнята шухлядами.

Ідемо далі. За крамницею — невеличка кімнатка, якій письмові столи, папери й рахівниці надають вигляду бухгалтерії. За цією малою кімнаткою, одна за одною, одна біля одної, тягнуться ще кімнати, здебільшого темні, без вікон, схожі на якісь старі комори. Я налічила їх щось з десятків і думала, що це вже все. Але потім, коли власник схотів показати нам ще якийсь інгредієнт, він смикнув за мотузок, що звисав із стелі в крамниці — в стелі відкрилася ляда і звідти спустили те, що йому було потрібно. Значить, і на другому поверсі чи на горищі, — не знаю, що там було за лядою, — теж є аптечні приміщення.

З якоїсь далекої кімнати долинає дрібний, ритмічний стукіт, наче звук невеличкого африканського бубна. Ідемо далі. Один з працівників аптеки колотить щось у закритій дерев'яній посудині, високо тримаючи її у витягнених руках, і це дуже нагадує приготування коктейлів в американських фільмах, посудина, об яку б'ють долонями, видає цей звук, здалека схожий на африканський там-там.

Другий аптекарський працівник розтирає сірий порошок у фарфоровій мисці завбільшки з великий таз. Весь пристрій схожий на сільське жорно, тільки замість прикріпленої вгорі й встромленої в ямку жорна палиці тут з допомогою петлі прив'язаний фарфоровий товкачик, який крутиться в мисці, розтираючи на порошок те, що в ній на-сипане.

— Що це таке?

— Ліки проти шлункових хвороб у дітей.

Роздивляємось навколо. Сьогодні частина персоналу вихідна, і тому в просторому приміщенні досить порожньо. В кімнаті чи сараї, з виходом на подвір'я, кілька аптекарських працівників роблять капсули для ліків. На паличці

кулька, завбільшки приблизно з волоський горіх. Її вмочують в розтоплений віск одним спритним рухом руки. Віск на кульці швидко застигає, тоді гострим ножом розрізують його по колу, залишаючи нерозрізаним лише невеличкий шматочок, обережно знімають, роблять воскову капсулку із двох з'єднаних між собою півкульок і, наповнивши їх ліками, зіплюють. Дуже просто й дуже дотепно, причому вся операція виконується неймовірно швидко і так вправно, наче воскові капсулки виходять з машини, яка працює з великою точністю.

Двоє чоловіків вибирають з високого коша якісь сухі гілочки й старанно відокремлюють від них листя. Тут лежать мішки, повні зілля, стоять ящики, скрізь досить темно, і повітря сповнене гострими дразливими пахощами — сумішшю багатьох запахів.

Все це загалом схоже на лабораторію середньовічного алхіміка: і темний старий будинок, і закапелки, з яких раптом з'являються люди, і звук африканського бубна, і гострі, дурманливі пахощі. Тільки аптекар та його помічник з круглим, добродушним обличчям зовсім не нагадують ні алхіміків, ні середньовіччя. Вони охоче показують нам усе, докладно пояснюють. Обидва пишаються тим, що їх аптека здобула славу однієї з найкращих у місті, що покупці мають до неї довіря, а ліки завжди зроблені з найкращої сировини і саме так, як належить.

Аптека існує вже двісті вісімдесят років. Її невисокий рухливий власник походить вже з восьмого покоління родини, яка володіє аптекою протягом майже трьох століть. Ну що ж, у Китаї з великою легкістю лічать на сотні й тисячі років. Коли я запитала нашого перекладача, чи старі оті ложки з гарного фарфору, що їх я оглядала, він відповів, не змигнувши оком:

— О, зовсім не старі. Їм, напевне, не більше ніж двісті років.

Огож наша аптека налічує двісті вісімдесят років. Вона зветься так само, як всі китайські аптеки: «Зміцнювати здоров'я». На потемнілих від старості двох дошках, які висять на стіні, — ієрогліфи, що утворюють два написи. Ми просимо перекласти їх нам. Один напис такий: «Якщо їси м'ясо, додавай до нього трави й дерева» (швидше, «плодів дерева», як я догадуюсь). Напис цей зроблений п'ятдесят років тому, а зміст його зовсім сучасний і далеко відходить від тих дієтичних принципів, якими п'ятдесят років тому

керувалися в Європі, коли забороняли дітям їсти сирі овочі і вважали, що лимони «викликають анемію». Другий напис, теж з тих самих часів, звучить приблизно так (ускладнення з перекладом): «Насамперед зміцнення здоров'я, а тоді й держава буде міцна».

— З чого роблять ліки?

Ми задаємо питання, на які аптекар та його помічник відповідають детально, відразу ж ілюструючи теорію практикою, тобто показуючи нам сировину, з якої роблять ті чи ті ліки.

До цих ліків, які, звичайно, бувають досить складні й різноманітні, увіходять різні інгредієнти з мінерального, рослинного й тваринного світу. Вживають навіть людське волосся, що, як нам пояснює аптекар, дуже допомагає при гамуванні кровотечі.

Він раптом посміхається і, багатозначно підморгуючи, обіцяє, що ми зараз побачимо «щось страшне». Згори, з отвору в стелі, йому спускають всьому всячину, яку він розкладає перед нами на прилавку. Сушені скорпіони, скручена кільцем висушена тоненька змія, розіп'яті на трісочках висушені жаби, висушені ящірки, схожі на пустельних варанів, яких я знаю з малюнків та з кіно. Ще одна змія чи швидше — її шкіра, якась дивна, коротка, з великою головою, а завширшки, мабуть, сантиметрів з десять. Ця змія належить до найбільш отруйних. А оце щось кругле, гладеньке — кістка, знайдена в шлунку пса, а ось це — кістка тигра.

Ні, ми зовсім не налякані «чимось страшним». Якби це все було живе — інша річ. А так воно швидше схоже на експонати з вітрин зоологічного музею.

— Чи можна купити ліки?

Ні, аптекар заперечливо хитає головою. Спершу треба дістати від лікаря рецепт. Гогових ліків його аптека не продає, робить їх за рецептами.

І справді, під час наших відвідин щохвилини відчиняються двері з вулиці, приходять клієнти з рецептами. Молодші й старші, чоловіки й жінки. На вигляд це люди різноманітних професій — і робітники, й інтелігенти. Рецепти такі самі, як і наші звичайні рецепти, тільки й того, що написані ієрогліфами.

Аптека приватна. Але сировину одержує за державним плановим розподілом, і ціни на ліки визначає державна комісія, так само, як і в усіх інших крамницях.

Запитую про ліки, які мене цікавлять: тигрова мазь. Ні, це готові ліки, патентовані, він їх не виробляє.

Ще у вагоні, коли ми їхали до Пекіна, радянські товариші, які поверталися з відпустки назад до Китаю, розповідали мені чудеса про цю тигрову мазь. Радикуліт, ішіас—мов рукою знімає. Люди, які довго й старанно лікувалися всякими засобами, їздили на грязелікування, лікувалися електрикою, уколами і все одно роками не могли позбутися своєї хвороби, вилікувались тут швидко, остаточно й безповоротно саме цією тигровою маззю.

Вже перед виїздом з Кантона наш перекладач приносить мені кілька маленьких червоних коробочок з тигровою головою на круглій покритті. Мазь пахне, м'яко висловлюючись, не дуже привабливо. Дивний, щиро кажучи, гидкий запах. Мазь темнокоричнева, консистенцією схожа на вазелін. Ну й порівняно до інших ліків дуже дорога.

— Тільки чи це справді такі добрі ліки? — запитує перекладач, видно, сповнений сумнівів. Може, вони стосуються як самих ліків, так і їх вживання європейцями, згідно з прислів'ям: «що для росіянина здорово, те для німця — смерть».

— Не знаю, ви ж мусите знати краще. Мені так казали наші радянські товариші.

— А я не знаю. Здається, коли зуби болять, допомагає.

— Як, треба мастити зуби?!

Через цей запах, з яким я вже познайомилась, думка, що треба покласти в рот щось подібне, проймає мене жахом.

— Ні, не зуби. Просто помастити щоку там, де болить.

Ховаю в чемодан мою тигрову мазь. І згадую про неї, коли в літаку між Калькуттою і Рангуном починає в мене боліти зуб. Починає боліти раптово, без ніяких застережень чи попереджень, з усією лютою енергією, на яку здатний болючий зуб.

Втираю в щоку коричньовий вазелін. Почуття холодку на шкірі, і прикрий запах зникає. Тепер пахне швидше м'ятою чи якимсь іншим зіллям. І через п'ятнадцять хвилин,— вірте, якщо хочете, а не хочете, не вірте,— зуб перестає боліти. Наче йому нічого не бракує. Причому, туг навіть віра й навіювання не відіграють вже ніякої ролі, бо я ставлюсь до цього лікувального засобу з явним недовірям і вдаюся до нього лише з розпачу.

Наступного дня біль повертається. Але в мене є тигрова мазь, і вона мене рятує протягом усієї подорожі від

Калькутти до Пекіна, де вже китайський зубний лікар кладе мені пломбу. Не знаю, як радикуліт чи ішіас, але біль у хворому зубі чудодійні ліки ліквідують за кільканадцять хвилин.

На чому ґрунтується китайська фармацевтика? На ча-рах, марновірстві, забобонах, як це охоче оповідають в Європі?

Ні, це тисячолітній досвід. Скільки лікувальних трав, які раніш були надбанням лише народної медицини, використовуємо ми сьогодні! Про те, що серце лікують конвалією і адонісом, що нерви заспокоюють валеріаною, народ знав задовго до того, як ці рослини запроваджено до офіційної фармацевтики. Скільки рослин, якими раніше користувались лише сільські баби-знахарки, стало обов'язковою складовою частиною наших ліків, і скільки з них ще чекає своєї черги, щоб дістати офіційне потвердження тих добрих наслідків, які вони дають на практиці. А справа просто в багаторічному досвіді, хоч наскільки ж він менший, ніж практика китайської фармацевтики, яка налічує вже тисячі років.

Симпатичний китайський лікар, який супроводить нас, і собі додає пояснення до того, що каже аптекар.

Колись китайська медицина вивчала анатомію, вивчала організм людини, його будову, закони, які ним керують. Потім це було заборонено. І тому китайська медицина може докладно не знати анатомії, може не знати причин впливу ліків, а проте лікує, і лікує добре.

В Європі колись робили досліди з китайськими ліками на тваринах. Наперед поставили собі за мету скомпromетувати китайську медицину, і експерименти були визнані за невдачі. Якщо навіть відкинути зловмисність, консерватизм медичного світу, побоювання конкуренції у виробництві ліків, то це все одно був невідповідний метод.

— Тварина — нижчий організм, який стоїть на іншій стадії розвитку, ніж людина. Не завжди можна застосовувати такі критерії, — кажуть нам.

Китайський лікар, спираючись на практику, лікує відповідно до симптомів хвороби, причому для різних стадій та різного перебігу тієї ж самої хвороби застосовуються щоразу інші ліки й інші їх дози. Ось чому не можна обійтись без лікаря і без рецепта.

— Китайський лікар ще не знав, що існують бактерії, так само, як довго не знала про це і європейська медицина,

але завжди вважав, що завдання медицини — насамперед зміцнювати здоров'я. Наші ліки не спрямовані на те, щоб убивати бактерії, а щоб насамперед мобілізувати організм на боротьбу з ними, на боротьбу з хворобою. Звідси й сама назва аптек: «Зміцнювати здоров'я».

Наш співбесідник кілька разів підкреслює, що не може пояснити впливу тих чи інших ліків, але знає, які наслідки їх застосування.

— Це те ж саме, що і з лікуванням уколами. Його знали і застосовували в Китаї з прадавніх часів, і воно давало добрі наслідки. Але вплив цього лікування можна пояснити лише тепер, коли вже існують відкриття Павлова та його наука про нервову систему. В Пекіні працює тепер величезний новоорганізований інститут, де лікують уколами. А це ж споконвічний метод старої китайської медицини.

Так, ми й читали, і чули про цей інститут, лікування в якому дає справді надзвичайні наслідки. І наш художник, якого ми зустріли в Кантоні, оповідав нам, як радянського архітектора, що проектував виставку в Пекіні й чудову виставку в Шанхаї, вилікували там від тривалого хронічного радикуліту. Причому в інституті підкреслюють, що вони не заліковують хворобу, а ліквідують її раз і назавжди.

— Тибетська медицина...— починає хтось із нас. Наш лікар жваво реагує.

— Чому ж «тибетська»? Те, що в Європі зветься тибетською медициною,— це ж наша стара, китайська медицина. До Тибету вона прийшла саме з Китаю, тут її джерело і початок. Тільки європейці зіткнулися з нею вперше саме в Тибеті, і звідси ця назва, яка й досі збереглася в Європі, хоч для цього нема ніякої підстави.

Перепрошуємо за наше неуцтво. Лікар явно був ображений за те, чим пишався і, без сумніву, мав право пишатися. За цю прадавню, стару китайську медицину, якої найновіші відкриття не тільки не перекреслюють, а, навпаки, підтверджують, дають їй міцну наукову основу і перспективи розвитку. І тому слід було б ставитись до неї без зарозумілості, властивої європейцям, які частенько не хочуть визнавати того, що не було винайдене й створене в Європі.

З деяким подивом знаходжу в нашій енциклопедії такий вислів (том 21, стор. 259): «...стародавня китайська медицина перетворилася на містичну, антинаукову систему лікування». Мій подив не стосується самої енциклопедії; в

ній є багато досить несподіваних відомостей і досить несподіваних підходів до різних справ, особливо щодо країн Азії. Але, здається, опрацьовуючи розділ «Китай», консультувалися з китайськими спеціалістами. Невже й вони згодилися на таке визначення китайської медицини в той час, коли газети приносять повідомлення про перебудову й розширення інституту лікування уколами в Пекіні, коли китайський лікар має право лікувати нарівні з учнями й вихованцями європейської медицини, китайські аптеки одержують сировину в плановому порядку від держави та коли, по суті, лише тепер європейська наука має змогу поміркувати, дослідити і визначити, що цінного й потрібного є в старій китайській медицині?

З представником китайської медицини ми зіткнулися не як з лікарем, а як з симпатичним провідником по аптеці та з розумним, культурним співбесідником. Але з сучасними китайськими лікарями ми зустрічалися кілька разів.

Перед нашим виїздом з Шанхая нам сказали: про те, щоб ми вас пустили до Індії без щеплення, не може бути й мови. Треба зробити щеплення проти віспи й холери, хоча б тільки ці два.

Ну, що ж — тріба, то й треба. Зрештою, це щеплення забере в нас лише кілька хвилин і все.

Кілька хвилин... Ми не думали, що ця процедура така довга. Але не шкодували, що змушені були її перетерпіти, хоч це було зовсім не «кілька хвилин», а нам шкода було кожної хвилини часу. Стільки ще треба було оглянути! Та виявилось, що й це щеплення теж можна було підвести під «програму оглядання».

Насамперед ми побачили величезний будинок клініки. Це теж досягнення нової влади. Раніше тут лікувалися тільки чужоземці. Тепер ця клініка обслуговує китайців, так само, як і ще безліч клінік, лікарень, амбулаторій, санаторіїв, організованих на території всієї країни.

Зробити щеплення — і все. Але це зовсім не так просто. Нас оглядає лікарка. Перевіряють серце. Роблять рентгенівські знімки. З початку й до кінця досліджують стан нашого здоров'я.

— Навіщо це все?

— Як навіщо? Реакція на щеплення може бути сильна, треба ж знати, чи ви не хворі, як працює серце, чи немає у вас підвищеної температури. Не можна щепити так, наосліп.

Коли щеплять віспу, не роблять надрізів на шкірі.

— Так щепили раніше. Але краплинка крові, яка може виступити, тільки перешкоджає, змиває вакцину. Треба втерти її в шкіру — цього цілком досить.

Що цього досить, я переконалася сама. Віспа прищепилася, «мов у немовляти», як ствердив лікар, що його вже в Кантоні запросили наші товариші, занепокоєні станом моєї руки.

В Кантоні ми просимо, щоб нам дали якісь серцеві ліки — от хоча б щось на зразок валідолу, бо переліт з Гонконга до Делі може бути важкий. Який буде справді цей переліт, що ми потрапимо в бурю й тайфун, які шарпатимуть нас півтори години над джунглями Таїланду, ми, звичайно, й гадки не мали.

Замість ліків нам приводять лікаря. Не можна давати ніяких ліків, хоч би це були цілком невинні краплі чи патентовані лікувальні засоби, не оглянувши спершу пацієнта.

Звісно, я не знаю, чи ці всі застережні заходи застосовувались спеціально до нас, як до гостей, чи це тут так заведено. Лікарі поводяться так, наче це річ нормальна й звичайна. Не знаю, як погодити систему охорони здоров'я населення, знищення епідемій, які раніше забирали кожну десятку людину в Китаї, — всі ці амбулаторії, консультації, лікарні, які є досягненням нового Китаю, з неодмінним і неминучим в таких випадках браком кадрів, браком кваліфікованих сил, тим більше, коли ці кваліфіковані сили стільки часу й уваги приділяють кожному пацієнтові. Щодо нижчого і середнього медичного персоналу — акушерок і фельдшерів, то їх готують у масовому масштабі, справді масовому, курси — короткотермінові і з довшим строком навчання, але ж освіта лікаря потребує не місяців, а років.

Спостерігаю, як оглядає мене лікар. Лише вивчення діяльності серця триває понад півгодини. Бачу, як він вислухує серце, аорту, вивчає діяльність серця в стані спокою та після меншої і більшої кількості рухів. І все це лише для того, щоб кінець кінцем впевнитись, що серце працює нормально.

«Китайський ремісник, китайський робітник взагалі не знають, що таке халтурна робота», сказав наш архітектор на виставці в Шанхаї. Очевидно, не тільки китайський ремісник і робітник — китайський лікар теж не знає, що таке халтура в роботі, що таке недбале ставлення до пацієнта.

І не тому, що цими пацієнтами були ми. Адже нам доводилося спостерігати, як лікарі оглядають дітей в сільських амбулаторіях.

Ще раз я зіткнулася з лікарем, цього разу вже з зубним, перед самісіньким від'їздом додому. Лікування почалося з того, що мені зробили рентгенівський знімок.

Я прийшла наступного дня і розкрила рота, збираючи всю свою сумнівну мужність. Зуболікарське крісло, мабуть, найменш приємне місце в світі. Тим більше, що зуб дуже болів вже зо два тижні; мене рятувала лише моя «тигрова мазь».

Рівно через три хвилини я встала з крісла. Мені сказали, що пломба тимчасова. За три тижні, вже в себе вдома, я повинна піти до зубного лікаря і запломбувати зуб постійною пломбою.

Я була злегка приголомшена. Коли і як все було зроблене? Я бачила, що лікарка бере в руки бор, але ж вона лише доторкнулась ним до зуба. Я не почувала нічого, з початку й до кінця, і три, буквально три хвилини за годинником минуло з тієї секунди, як я розкрила рота, а потім його закрила.

Коли мені сказали «вже», я була переконана, що це стосується першого візиту і завтра доведеться прийти знову. А це було дійсно «вже».

Мене, правда, попередили, що це найкращий зубний лікар в Пекіні. Але «найкращі» бувають різні. Які руки — майже нематеріальні! До того ж, мені здається, що її зуболікарське крісло набагато сучаснішої конструкції, ніж ті, якими користуються у нас. Машина абсолютно безшумна, бор такий тонесенький, що його майже не бачиш, і має неймовірну кількість обертів. А сама процедура пломбування дуже спрощена, нема цілої низки обов'язкових у нас маніпуляцій.

Вдома я пішла до зубного лікаря не через три, а через вісім тижнів. Він не змінив тимчасової, покладеної на три тижні пломби. Оглянув її дуже докладно і якось дивно на мене подивився, коли я спитала, чи швидко доведеться прийти знову, щоб її змінити. Думаю, що вона лежатиме в моїх зубах не місяці, бо їх вже минуло чимало, а роки.

Отож варта уваги не лише китайська медицина, тобто стара, традиційна медицина, яка спирається на джерела народної мудрості. Цілком заслуговує уваги й сучасна, європейська медицина в руках китайських лікарів.

Я не спеціаліст і не зважилась би розпитувати про фахові справи. Це лише враження пацієнта. Але всі вони ведуть до одного: китайський лікар вміє викликати до себе довір'я і не обманює цього довір'я. Більше того, він збуджує подив своєю делікатністю, сумлінністю, неймовірною вправністю рук. Може для цього треба мати саме китайські, гарні, маленькі, делікатні руки? Не знаю.

ЧИ ІЛА ТИ...

З крилатих не їм тільки літака, з чотириногих — стільця», сміючись, наводить нам перекладач китайську приказку. До цього можна б ще додати: з плаваючих — підводного човна, з плазунів — гусеничного трактора. Бо тут їдять все, що дає земля, вода і повітря.

Здається, ні про що нема таких різноманітних думок, як про китайську кухню. Одні стверджують, що це найкраща кухня в світі. Другі — що вона жахлива. А втім, треба додати, що прихильники другої тези належать здебільшого до тих, які в ресторанах китайських міст відразу ж ідуть в зал, де подаються виключно європейські страви, а китайських навіть не куштують, приймаючи на віру переказану їм кимось легенду, що китайці їдять тухлі яйця, і подібні анекдоти.

Китайська кухня — не тільки смачна. Це мудра кухня, мудра з усіх поглядів. Бо вона, по-перше, використовує все, що може дати природа, а по-друге, зважає на потреби й організм людини більше, ніж будь-яка інша.

В старій аптеці в Кантоні, яка існує понад двісті років, я попросила розшифрувати мені червоні ієрогліфи, написані на почорнілій від старості дошці. Напис був такий: «Якщо їси м'ясо — додавай трав і плодів дерева». Це значить, що коли в Європі ще на початку двадцятого століття дітям не дозволяли їсти сирі фрукти, а лимони були суворо заборонені, бо вони, мовляв, викликають анемію, — тут, в Китаї, вже віддавна знали, що споживання фруктів і городини необхідне, конче потрібне для здоров'я. Так, як знали багато інших речей, що стосуються складових елементів харчування, їх цінності для людського організму.

Китайські страви ми їмо ще в вагоні, який замінив наш вагон-ресторан на станції Маньчжурія, хоч асортимент тут досить бідний і ми ще не орієнтуємось ні в назвах, ні в порядку споживання страв, що теж має своє значення. Їмо їх у приватних осіб, в готельних ресторанах, на прийомах, і день у день міцніє наше переконання, що це чудова і мудра кухня.

Китайські ресторани бувають різні — від величезних до малесеньких. Найбільший, який ми бачили, — це ресторан у Кантоні, куди нас запросили письменники на «чай з закусками». Ми трохи здивовані — що то за чай о першій годині, в звичайну для китайців обідню пору? Але що вдіш — чай, то й чай.

Ресторан займає весь величезний, шестиповерховий будинок. Внизу юрба — черга до ліфта. Чоловіки, жінки, діти, цілі численні родини. Так, сьогодні ж неділя, день відпочинку.

Спершу оглядаємо ресторан. Великі зали, безліч бічних кімнат, менших і більших. Скрізь стоять круглі столики й скрізь повнісінько. Весь будинок справляє враження величезного вулика, в якому чується гомін притишених розмов. Бігають кельнери з підносами, тарілочками, стосами різного посуду. З батьками сидять за столиками діти, тут їх дуже багато. В повітрі хмарою стоять усі можливі пахощі, гострі й дражливі. Ідемо до окремої кімнати. Два чи три круглі столи. Справді чай — стоять чашки й чайники. Кельнер приносить гору дерев'яних невеличких ситечок, поставлених одне на одне. В ситечках щось на зразок вушок чи піріжків, з тонкого, як цигарковий папір, тіста — найрізноманітніших форм, з найрізноманітнішою начинкою. Китайські страви не тільки смачні — вони дуже гарно приготовані й дуже гарно подані. Ці піріжки мають вигляд ювелірних виробів. У формі малесенького пороссячого вушка. У формі кульки, загорненої в тоненький папірець, кінчики якого стирчать угору, мов обгортка наших цукерок «трюфелів»; піріжки у формі складеної хустинки, круглі, трикутні, чотирикутні. З креветками, з крабами, з рибою, з м'ясом, з городиною, з усіма можливими комбінаціями всіх можливих інгредієнтів. Піріжок, мов листок конюшини, з зеленою начинкою. Піріжок, мов ледве розкритий квітковий пуп'янок з чимось рожевокремовим всередині. Піріжок, мов човник, наповнений різнокольоровим вантажем. Стоїть перед нами піраміда ситечок, в кожному ситечку

кілька різних пиріжків. Ці пиріжки варять парою, так само, як і багато інших китайських страв. В казані кипить вода, на казан ставлять цілу піраміду ситечок, одне на одному, і коли пиріжки зваряться, приносять їх на стіл. Вони свіжі, гарячі, тісто тане в роті, як морозиво, причому незрозумілим для мене способом з цих веж ситечок, які приносять на стіл кожної хвилини, жодної краплини не капає на скатерку. До пиріжків приправи — неодмінно соя, перець з соєю, коричньовий, гострий соус і ще інший соус, щось на зразок «кетчупа». Щохвилини, одна за одною, з'являються нові піраміди ситечок, в кожному не більш як чотири-п'ять мікроскопічних пиріжків. Кожен пиріжок на один ковток.

Після ситечок з'являються тарілочки, на них знов безліч маленьких налисничків. І вони теж мають десятки різноманітних форм. Скручені ріжком, трубкою, складені, мов хустка, мов серветка, трикутні, квадратні, начинені різними комбінаціями м'яса, риби, овочів, креветок. Тарілочки теж малі, на них лежить від двох до чотирьох налисничків, які не встигають прохолонуті, бо кельнер весь час приносить нові. Налисник, пиріжок — один раз покласти в рота. Спочатку це здається незагрозливим. Але так само, як без перерви з'являлися піраміди ситечок, так тепер без упину з'являються нові тарілочки. Нам пояснюють, що Кантон пишається саме цими закусками, яких існує понад шістдесят сортів. Кантон взагалі славиться своїми стравами, і говорять: «Жити в Ханчжоу, їсти в Кантоні, вмирати в Сенчжоу». Якщо дві перші частини приказки цілком вмотивовані, то третьої ми не вміємо з'ясувати. Може тому, що не були в Сенчжоу, а може й тому, що нам зовсім не хочеться вмирати. А побачивши Китай, хочеться жити ще більше, ніж завжди.

Коли нас остаточно долає нечувана кількість пиріжків і налисничків (не орієнтуючись в становищі, ми були менш поздержливі, ніж наші господарі), раптом починають подавати звичайний обід. Але це вже понад наші сили. От так чай!

Коли ми сходимо вниз, в ресторані все так само повно. Не стихає гомін, кельнери бігають вниз, на кухню, із столами брудного посуду, приносять страви швидко, ставлять їх спритно, ніхто нічого не чекає; ресторан обслуговує одночасно сотні людей, кельнери такі ж усміхнені й чемні, як і відвідувачі за столиками. Діти поводяться так само стри-

мано й тактовно, як дорослі. Як, зрештою, і завжди поведуться китайські діти.

В Шанхаї ми йдемо до невеличкого, типово китайського ресторанчика. Невеличке приміщення, дерев'яні східці на другий поверх. Там кілька стільчиків, дерев'яні столи без скатерок, скрізь темне дерево. Кельнер, перехиляючись через поруччя галерейки й співуче скандуючи, замовляє згори страви на кухні, яка міститься на першому поверсі. Подають гарячі вологі рушники, щоб утирати обличчя й руки — чудовий винахід, якщо взяти до уваги тутешній клімат. Метрдотель з круглим добродушним обличчям серйозно обмірковує, що нам подати.

Шанхайські страви трохи інші, ніж у Пекіні, й інші, ніж у Нанкіні, й інші, ніж у Ханчжоу. Кожна провінція, кожне місто має свою традиційну кухню, свої спеціальні страви. Чим далі на південь, тим гостріший смак страв, тим більше до них приправ.

Наш господар хоче нас почастувати специфічно-шанхайськими стравами. Кругловидий метрдотель, після проведеної з ним наради, приносить першу страву — черепашки, малесенькі, зовсім мікроскопічні. Вони звуться «морським насінням» і справді, мабуть, не більші, ніж насіння соняшника. Вони зварені в шкаралупці, їх беруть в рот і видають солонувату, трохи схожу смаком на устриці, м'якоть, яка пахне морем. Це не їжа, це швидше забава. Оскільки сама шкаралупка не більша від великої насінини соняшника, м'якоть всередині ледве помітна. Потім ідуть креветки. Їх подають завжди і скрізь. Потім якісь морські створіння — невеличкі, довгасті, білі, схожі на шматочки бамбукових пагонів. Потім черепаха в бамбуковій соусі. Потім якісь чудові овочі — це дикоростуча рослина з лікувальними властивостями. Взагалі багато з тих овочів, що їх тут їдять, — це лікувальні рослини. І знов дика рослина з родини метеликових. Риб'яча печінка. Риб'ячий хвіст і плавці — те, що в нас викидають або залишають на тарілці, тут виявляється не тільки їстівним, але й надзвичайно смачним. Потім суп з риби, схожої на форель, з черепашками, більшими, ніж ті, які ми їли спочатку, з шинкою й овочами. Сойовий сир з грибами. І знов малесенькі креветки, іншого гатунку й інакше приготовані, ніж попередні.

В Китаї без обмежень роблять те, до чого у нас немає звички: сполучають м'ясні страви з рибними. Суп з риби з шинкою, тушене м'ясо з рибою, м'ясний суп з галушками

з риби, і виявляється, що така комбінація цілком доречна. М'ясо не псує смаку риби, риба не псує смаку м'яса, вони, швидше, допомагають одне одному.

Виявляється також, що можна використовувати не тільки плавці й хвости. Можна використовувати молоді овочі, які в нас викидають. Якщо ми навесні проріджуємо надто рясні сходи на грядці, все вирване пропадає. Тимчасом проростки й молоді пагони городини — чудові на смак; дуже смачна й молода капуста в стадії розсади і багато інших овочів, здається мені, майже вся ледве відросла від землі городина, що від неї в нас немає ніякої користі.

Зовсім окрема справа — це «чернечий», або буддійський ресторан в Ханчжоу. Вже й раніш ми їли деякі «чернечі» страви, але тут, в ясному, веселому будиночку, де просто під вікном піниться і плескотить потік, подають виключно «чернечі» або вегетаріанські страви.

Нам пропонують список страв. Перекладач старанно перекладає всі назви.

— Печена гуска, акулячі плавці з грибами, смажений вуж, ніжки дракона й фенікса (дракон — це кіт, фенікс — курка), горобці з капустою, курка з макаронами й грибами.

Розкриваю від подиву рота. То це буддійські страви? Де ж вегетаріанство?

— Все це вегетаріанське, — запевняє наш товариш. І молодий чоловік у білому фартусі приносить обід.

Мабуть, ніхто спритніше не дурив свого господа-бога, ніж буддійські ченці. І ніхто спритніше не виконував божих наказів, нічого на цьому не втрачаючи. Бо от лежить перед вами шматок печеної гуски. Коричнюва, припечена шкірка. Дрібні пухирчики, мов на шкірці звичайної гуски. Ви куштуєте. Гуска, без сумніву гуска!

Але вас обманюють очі, обманює ваше власне піднебіння. В цій гусці немає ні грама м'яса. Це китайське чародійство, яке з сої, бобів, квасолі, приправ може зробити все, що схоче. Вуж має смак справжнього вужа, курка має вигляд і смак справжньої курки, в ній є навіть кісточки, і тільки розгризаючи їх, ми вгадуємо, що це бамбукові пагони, і їх можна з'їсти цілком. Якби нас не попередили, якби ми з усією певністю не знали, що це «чернечі» страви, нам і на думку б не спало, що ми не їли м'яса всіх гатунків у цьому ресторанчику над струмком. З таким умінням готувати страви можна постити, скільки влізе, зовсім цього посту не відчуючи. Причому буддійська «безм'ясність»

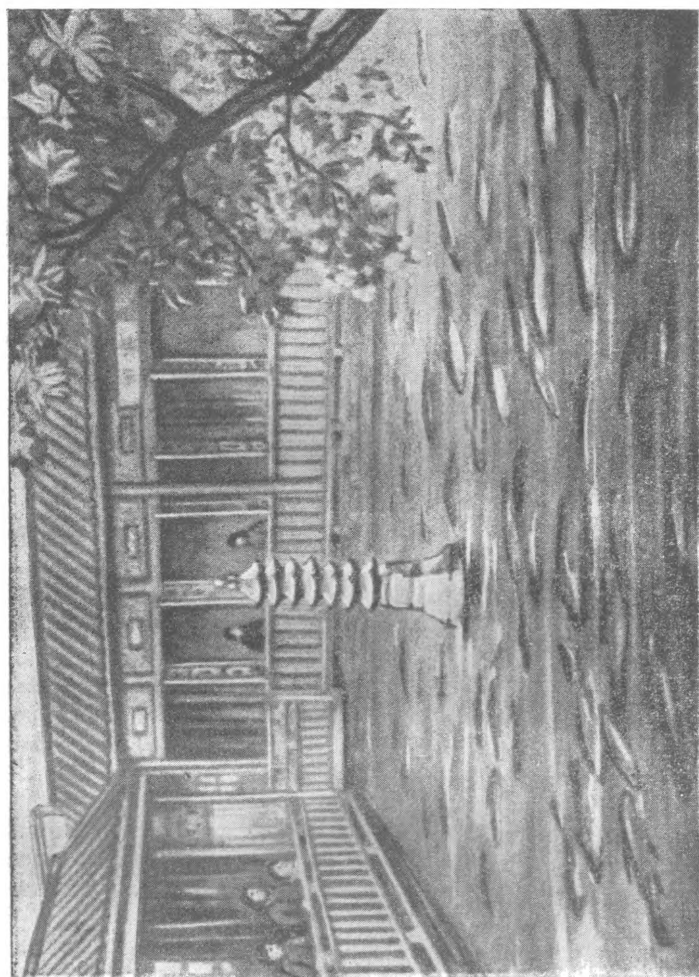
поширюється й на рибу, отож цей піст набагато суворіший, ніж православний чи католицький.

Квасоля, горох, соя — ось та сировина, з якої китайський кухар робить сотні страв, робить усе, що схоче. Зневажена «тьотя соя», яка не прищепилася у нас, незважаючи на всю пропаганду, виявляється, стоїть набагато вище, ніж це стверджували реклама й пропаганда.

Ми їли соєвий сир — чудові ніжні галушки з нього. Імітація м'яса, птиці й риби з сої. Соус із сої. Гострі приправи з сої. Мабуть, немає страви, якої не можна було б приготувати з сої, і немає страви, яка б завдяки сої не стала смачнішою. Тут ще раз potwierджується те, що кажуть в Китаї: «Немає неістивних речей, бувають тільки погані кухарі». В Китаї, видно, немає поганих кухарів.

На прийомі в Ханчжоу ми вдруге бачимо «китайський самовар». Посеред столу ставлять на мідній підставці щось на зразок миски чи плоскої каструлі з покриткою. Під сподом стоїть мисочка, в яку наливають спирт. Навколо — вінок з кільканадцяти тарілочок із свіжими сирими продуктами. Тонесенько, на прозорі пелюстки покраяне м'ясо. Всякі овочі. Не товщі за волосинку макарони. Прозорі, рожеві пелюстки копченої шинки. В каструлі — гарячий бульйон, який приносять вже готовим. Запалюють спирт у мисочці, блакитні язички полум'я лижуть мідну каструлю, бульйон починає кипіти майже відразу. Тоді в нього кидають те, що лежить на тарілочках, і за кілька хвилин все готове. Наливайте собі в чашки без ручок чудовий, гарячий суп, який не кипів без кінця на кухонній плиті, не втрачав аромату й кольору, не переварювався десятки разів, доки з нього не зробиться безбарвна і позбавлена всякого смаку каша. Крім того, дуже гарно виглядають блакитні й сині вогники спирту, булькотіння бульйону нагадує музику самовара.

Ми були в захопленні від цього самовара ще в Пекіні. І саме тут, в Ханчжоу, мали необережність сказати, вихваляючи цей китайський винахід, що неодмінно хочемо купити й забрати з собою додому такий «самовар». Ми забули, що таке китайська гостинність. Наступного дня нам принесли самовар. Він був трохи інший, ніж ті, які ми бачили досі. Виявилось, що замість мисочки із спиртом тут є підставка, на якій треба запалювати деревне вугілля. Ми дуже чемно дякували за подарунок, але, видно, обличчя в нас трохи витяглись, бо перед самісіньким від'їздом виявилось,

що самовар зник. Натомість з'явився мідний, із спиртовим пальником. Він був старанно вичищений, блищав, як новий, але я відразу впізнала, що це той самий, який ми бачили в ресторані під час обіду. Ми були в досить безглуздому становищі. Погім, вже в Пекіні, виявилось, що тепер, мабуть, не виробляють таких приладів і їх не так легко дістати. Товариші з Ханчжоу подарували нам той ресторанний самовар, знаючи, що, може, нам ніде не пощастить купити такий самий. В поїзді ми рятувалися жартами, я довго кепкувала з Корнійчука, що він вициганив у Ханчжоу самовар, наші супутники вмирали від сміху, але в глибині душі ми були дуже збентежені. Зрештою, ця наука не врятувала нас ще від однієї помилки. Щоб їсти з китайської чашки, треба мати китайську ложку, широку, круглу, з коротким держакком. Перед самим від'їздом додому я попросила нашого перекладача, щоб він купив нам дюжину ложок. Звичайних, дешевих ложок. І знов нам принесли їх в останню хвилину. Скільки коштують? Нічого не коштують, це подарунок. Святий боже, знов подарунок! Розгортаю — ті самі ложки, якими ми їли в готельному ресторані в Пекіні, та які мені так сподобались, що я відразу ж запитала про їх вік і довідалась, що «вони зовсім не старі, їм щонайбільше двісті років...» Старий, цінний фарфор. Минуло вже два місяці з того дня, але моє зацікавлення цими ложками не було забуге. А я ж мала на думці звичайнісінькі, копійчані ложки, аби тільки їх форма була китайська. Тут я вже навіть не була збентежена. Просто сказала самій собі, що я нетактовна і ніщо мене від того не вилікує, коли не допомогла історія з ханчжоуським самоваром. Я знов забула, що ми — в Китаї.

Китайська гостинність не має нічого спільного з «китайськими церемоніями», легенда про які живе в Європі, чи з нав'язливою гостинністю, яка може стати гостеві кісткою в горлі. Ця китайська гостинність оточує людину незримо, не лізе в очі, не виявляється в крикливому припрошуванні, в накладанні силоміць страв на тарілку. Але досить було, наприклад, щоб після нашого приїзду нам поставили на стіл у готельній кімнаті в Пекіні тарілку з цукерками і з цієї тарілки я, курець і не прихильник солодкого, поїла лише чудові китайські іриски, залишивши решту, — і ці іриски помандрували за нам" скрізь. Вони були в поїзді, яким ми їхали до Тяньцзіня, Нанкіна й далі; були в Ханчжоу і були в Кантоні, хоча кожна провінція

і кожне місто має тут свої власні гатунки цукерків, які не повторюються більше ніде. Нам оповідала дружина одного з наших товаришів, які працюють в радянському посольстві в Пекіні, що після приїзду вона попросила вранці склянку окропу. Потім, у довгій подорожі по Китаю, ця склянка окропу супроводила її скрізь, кожного ранку приносили їй склянку окропу. Наче таємнича естафета переказувала з одного міста в інше, що ось ця жінка повинна щодня, прокинувшись, побачити перед собою склянку окропу...

Ні, тут не питають, що ви любите, чого хочете, що вам потрібно. Але, мов від дотику чарівної палички, з'являється перед вами у відповідну хвилину саме те, що ви любите, чого хочете, що вам потрібне. Ніби читають у ваших думках. Нас лише запитали відразу після приїзду: — Китайська кухня, європейська, чи те й те?

Ми відповіли одноголосно:

— Китайська. Тільки китайська. Від паличок аж до всіляких страв, які тільки існують у вас. Без винятку. Європейські страви ми їмо в Європі. Як не їздять до Тули із своїм самоваром, так само не йдуть у китайський ресторан, щоб їсти котлети, печеню і борщ.

Після нашого рішення ми не пошкодували ні разу, не відмовились від нього до самісінького кінця, аж до останньої порції страв перед вилітом додому.

Тільки хай не думають відвідувачі ресторану «Пекін» у Москві, ніби вони знають, що таке китайська кухня. Це лише бліда тінь, лише імітація. Правда, готують китайські кухарі. Правда, там є багато продуктів з Китаю. Але ці продукти мусять проїхати тисячі кілометрів, мусять бути солоні, копчені, сушені, морожені, а на місці, в Китаї, просто з річки, моря, грядки, побувавши короткий час на кухні, потрапляють на вашу тарілку. Одна з найбільших принад китайської кухні — це саме те, що все свіже. Свіже до такої міри, про яку ви не маєте уявлення.

Ми ідемо вниз до ресторану в нашому готелі. Замовляємо обід. Китайський обід — ціла низка, безліч страв: шість, десять, дванадцять, залежно від того, більш чи менш пишний цей обід. За дві, буквально за дві хвилини вам приносять перше блюдо. Після коротенької перерви — наступне. Часом по два, по три відразу. Всі страви залишаються на столі — не забираючи першої, ставлять другу або четверту. Можете вибрати, можете повертатись до

того, що вам найбільше припало до смаку. Спершу я не розуміла черговості у подаванні страв — окрім супу, який завжди подають в кінці, а не на початку, як у нас. Пояснення виявилось зовсім просте. Ви прийшли й замовили — на кухні нема ніяких готових, заздалегідь приготованих страв, які смажаться, підігріваються, перепарюються, чекаючи замовника. Їх готують для вас, і тільки для вас, на ту кількість осіб, яка сидить за столиком. І в міру того як готуються страви, що відбувається з блискавичною швидкістю, вам приносять наступні.

Шість, дванадцять страв... Обжерливість!

Нічого подібного. Кожної страви зовсім крихітна порція. По суті китайці їдять дуже небагато. Якби зібрати до купи ці шість чи вісім страв — виявилося б, що це, власне, закуска. У нас після неї люди б ще сіли за тарілку борщу, потім за другу страву і, нарешті, з потом на чолі і з роздутим животом добралися б до заключного компоту. Я вже не кажу про з'їдену гору хліба, якої абсолютно не заступає чашка рису, що супроводить китайський обід, як додаток до всіх можливих страв. Суп наприкінці обіду, дивно, правда? Але це розумно, як розумна вся китайська кухня. Починаєш їсти, не розрідивши всіх шлункових соків. І коли вже наостанку береш суп, не хочеться обтяжувати шлунок цілою тарілкою. З'їдаєш ложки зо дві — і досить. І тому навіть після найпишнішого китайського обіду ніхто не відчуває себе обважнілим, сонним, ніхто не встає з-за столу з неприємним почуттям, що перебрав міри.

Звичайно, говорячи про кількість і різноманітність страв, я не хочу сказати, що так їдять всі, так само, як не можна робити висновків про те, як їдять у нас, на підставі меню ресторанів «Москва», «Метрополь» чи прийому у ВОКС'і. Основа харчування широких мас — це рис, до якого, в міру заробітків і заможності, додають ту чи іншу кількість овочів, м'яса, риби, приправ. На півдні ми бачили також багато макаронів. Макарони з соєю, з соусом, з приправами. І біля будинків ми бачили тісто на макарони, яке сохло на жердинах, мов великі золотисті хустки, і вже готові макарони.

Коли я оповідаю про китайську кухню, мене підозріло запитують:

— Але ж ти, мабуть, не їла...

Причому кожен перелічує те, що знає з чуток та що йому здається найбільш неістинним.

От якраз їла. Все. Абсолютно все, що подавали на стіл. Специфічні страви всіх міст і всіх провінцій, в яких ми побували.

Пригадую повість Сельми Лагерльоф «Виродок». Власне, пригадую її досить невиразно. Це історія про те, як повертаються додому матроси, що зазнали корабельної катастрофи, після важкого і довгого поневіряння на далеких морях. Є глухі чутки, ніби голод довів їх до люджерства, і вони їли тіла вмерлих товаришів. До кінця лишається нез'ясованим, чи це правда, чи тільки плітки, але до цих людей, на яких впала підозра в люджерстві, всі навколо починають ставитися з побоюванням і огидою.

Не раз, відповідаючи на запитання, що я їла в Китаї, почувую себе саме так, як мусив почувати отой «виродок» — бачу в очах співрозмовника переляк, сумнів і огиду. А це ж лише справа звички. Італійці і французи вважають жаб за делікатес, в Європі й Америці їдять і хвалять устриці, у нас є люди, які ні за що в світі не доторкнуться до рака, якого інші цінують над усе, в Киргизії вважають за чудову страву конину, до якої не доторкнеться українець, хоч без огиди, і навіть навпаки, споживає свинину, якою, в свою чергу, гидує мусульманин. В Англії кролик — одна з найпопулярніших страв, а в Польщі колись довелося провадити цілу пропагандистську кампанію, щоб люди їли кролів, причому ця пропаганда не дала майже ніяких наслідків. І так далі, і так далі. Що ні край, то звичай. А китайці дійсно фактами доводять, що правду каже їх прислів'я: не існує неістівних продуктів, є тільки добрі й погані кухарі. Ми якось не натрапляли в Китаї на поганих кухарів.

До того ж, мабуть, не випадково кожна країна має свою специфічну кухню. В Індії мені казала людина, яка трохи тямиться на цих справах: «Європейці майже всі без винятку хворіють у нас на шлунок.. Насамперед тому, що намагаються їсти по-європейськи, а європейські страви не пристосовані ні до нашого клімату, ні до наших умов».

Думаю, що мій співбесідник мав рацію. Саме таке, а не інше меню китайської кухні складалося протягом сотень років досвіду й практики і, напевне, найкраще пристосоване до китайського клімату й китайських умов. Коли я запитувала наших товаришів, що працюють в Китаї, як вони харчуються, всі ті, які обстоювали європейську кухню й готували ці страви у себе вдома, скаржились: важко, до-

рого й погано. Але ті, які перейшли на китайську кухню, стверджували: дешево, смачно й корисно.

Звичайно, велику роль тут відіграють і повинні відігравати забобони, упередження й безглузді байки.

— Ти їла гнілі яйця?

Ні, я не їла ні гнилих, ні тухлих яєць, так само, як не їсть їх ніхто в Китаї. А качині яйця, обмазані ріденькою рисовою кашею, в яких без доступу повітря відбувається спеціальний хімічний процес, що не є ні гниттям, ні псуванням, — це справді делікатес, який нагадує гострий сир, гриби чи якусь іншу вишукану закуску. Але ніяк не тухлі яйця.

Відсутність звички справді відіграє велику роль. Коли вперше в Ханчжоу нам подали макарони із смаженим вужем, я мусила себе перебороти, щоб узяти в рот цю страву. Повзаючий вуж — огидний, але хіба свиня, яка валяється в калюжі, відзначається особливою привабливістю? Смажений вуж має смак саме свинини. Якби мені не сказали, що це вуж, я б ніколи сама не догадалася.

— А ти їла kota?

Ні, kota не їла. Просто тому, що нас ним не почастивали. І для того, щоб приготувати страву «боротьба фенікса з драконом» (кіт і півень), не хапають першого-ліпшого kota, який, нявкаючи, бігає по дахах. Kota спеціально відгодовують спеціальною їжею і лише тоді, в певний сезон, використовують для страви. Коли ми були в Китаї, для цієї дорогої і вишуканої страви ще не настав сезон. А крім цього, ми їли все, від верблюдячих лап та всіх можливих частин тіла акули до вужа. Кажучи «їли», я висловлююсь не зовсім точно: перед вужем Корнійчук спасував, отож вужа їла, і навіть кілька разів, тільки я. На відміну від цих «страхотливих» продуктів, єдиною стравою в Китаї, якої я не могла їсти, була шинка, звичайна шинка, тільки глазурована цукром. Її подають на пишних прийомах, але мое піднебіння цю одну-однісіньку страву визнало неістотною, хоч її, напевне, готував надзвичайно досвідчений кухар. Я до кінця так і не змогла знайти в цій дивовижній комбінації ні доцільності, ні смаку. Хоч така сама дивна комбінація — риба, приготована з цукром і оцтом, виявилась більше, ніж істотною.

Як виглядає меню на офіційних прийомах? Навмання беру два з них.

Прийом у домі драматурга в Пекіні. Креветки. Восьми-

ніг. Молоді пагони бамбука. Акулячі плавці. Суп з голубиних яєць. Риба з цукром і оцтом. Качка по-пекінськи (шматочки качки загортають в тонесенький налисник, поливають соусом). Курка в бульйоні. Пиріжки з м'ясом. Солодкі пиріжки. Шинка, глазурована цукром. Солодке насіння лотоса.

Обід у Нанкіні: закуски, викладені на блюді у формі розкритої квітки лотоса (копчена качка, ковбаса, мозок, печінка, пагони бамбука, різні овочі). Голубині яйця з листками молодого гороху. Креветки з ріпаком чи якоюсь іншою олійною рослиною. Ціла риба, приготована так, що одна її половина смажена, а друга варена. Риба з овочами. Акулячі губи. Качка. Курка з пахучими травами в тісті. Пиріжки-трилисники з червоним перцем, шинкою, яйцями. Батати з різними овочами. Гриби з соєвим сиром. Бульйон з фрикадельками з м'яса й булки.

Пекін славиться своєю качкою по-пекінськи. Але є також качка по-нанкінськи і по-кантонськи, і скрізь у крамницях ми бачимо нанизаних на шнурок, мов чотки, і розвішаних качок всіх кольорів: майже чорні, вогненні, мов достиглий помідор, коричньові, кольору вареного рака. Вони консервовані, солоні, копчені, і залежно від способу приготування набирають того чи того кольору. Є також качки пресовані, сушені, але всі мають чудовий смак і нічим не нагадують наших розпарених качок, з яких тече жир.

Ще є суп з ластівчиних гнізд, і трепанги («морські огірки»), і медузи (маю підозру, що тут швидше йдеться про актиній, бо як варена медуза може обернутися на ці прозорі, але міцні хрящики, що хрумтять на зубах?), і десятки різних сортів грибів, і суп з морської капусти, і безліч сортів овочів, і чудові овочеві маринади з провінції Сичуань, і десятки, десятки інших страв. Ця різноманітність, здається, не має меж. Страви на нашому столі майже ніколи не повторюються, і навіть під кінець двомісячного перебування в Китаї ми раз у раз натрапляємо на щось нове. Існують сотні способів приготування курей, качок, риби, одного і того самого сорту овочів.

Я провела любительську анкету — чи хто-небудь з європейців, які живуть у Китаї, зіпсував собі шлунок китайською кухнею? Ніколи. Чи в кого-небудь після китайського обіду була згага? Ніколи. Чи хто-небудь, наїдаючись досита китайських страв, обріс зайвим жиром? Ніколи. І оскільки все це стверджувалось нашим власним досвідом, я вже че-

рез кілька днів вирішила: запроваджу вдома з китайської кухні все, що тільки буде можливо. Це тверде рішення я не змінила аж до повернення в Пекін, поки, нарешті, за планом, укладеним заздалегідь, не пішла до готельної кухні, щоб зустрітись з китайським кухарем. Лише тут виявилось, що основу китайської кухні — те, що в ній найістотніше, — ніяк не можна буде здійснити у нас вдома.

При мені кухар готує тарілочку креветок. Дивлюся на годинник. Півтори хвилини. Спаржова квасоля — три хвилини. Курка — п'ятнадцять хвилин. Ось чому стручки квасолі зелені, наче їх щойно зірвали з кущиків і наче по дорозі до вашої тарілки вони взагалі не побували на кухні. Тому курка має смак, якого ви взагалі не знаєте, якщо не їли курки в Китаї. Тому всі страви мають саме такий, а не інший вигляд, не втрачають ні природних кольорів, ні аромату.

— Швидкість і сильний вогонь, — пояснює мені кухар, — це перша й неодмінна умова.

Меланхолійно киваю головою. Спробуйте зварити курку за п'ятнадцять хвилин — чоловік гримне тарілкою об землю, коли ви йому її подасте, навіть, якщо він дуже невибагливий. Спробуйте зварити спаржову квасолю за три хвилини... Тепер я розумію, чому креветки з'являлися на нашому столі через дві хвилини після замовлення: півтори хвилини на варіння, півхвилини на здавання й одержання замовлення з кухні та на дорогу до кімнати, в якій ми їмо. Спаржова квасоля з'являлася після креветок — її треба варити на півтори хвилини довше.

Меланхолійно киваю головою і раптом почуваю, що піт зовсім заливає мені очі. Поспіхом вибігаю в коридор, набираю повітря і повертаюся назад, щоб побачити, як очищають бульйон, єдину страву, яку варять довго і «про запас»; суп на ньому готують, так само, як і все інше, в останню хвилину, коли приходить замовлення.

Ну, так, сильний вогонь. В тій частині кухні, де стоять печі, — справжнє пекло. Наче біля отвору розжареної мартенівської печі. Товста плита; там, де у нас вирізано отвори для камфорок, тут їх оточує товсте металічне кільце, що в нього до половини увіходить каstrуля, в якій варять страву. В печі палять вугіллям. Металічне кільце розжарене до червоного чи майже добілого, і наче цього ще замало. Кухар нам показує, що під плитою, в кутках печі, лежать теж розжарені добілого бруски чавуну. Варіння креветок

виглядає, як фокус ілюзійніста,— я ледве можу вловити рухи рук. На сковорідці — жир; в той момент, коли сковорідка, якої кухар не випускає з рук, доторкається до нагрітого металу, жир закипає відразу, негайно, весь. Другою рукою кухар кидає в жир креветки, біла хмаринка пари здіймається над сковорідкою, мов дим від пострілу, і креветки блискавично вилітають із сковорідки на друшляк, із друшляка на тарілочку, яку мені подає кухар. Вся маніпуляція триває рівно півтори хвилини — і креветки готові. При такому блискавичному готуванні страв у продуктах, мабуть, не встигають знищуватися цінні поживні елементи, не встигають розкластися мінеральні солі й вітаміни, і звідси — аромат і смак китайських страв, з якими ніщо не можна порівняти. Але спробуйте влаштувати у себе вдома таку доменну піч! Можна і у нас готувати цілий ряд китайських страв з наших продуктів. Тільки ж буде безнадійно знехтуваний перший, основний і, гадаю, найістотніший принцип, про який каже мені кухар, — швидкість і сила вогню.

Кухар потішає мене, що на газі теж можна це зробити. Теж можна довести до потрібної температури. Не знаю, може китаєць і зумів би, я — ні.

Отож, оглядаю решту кухні вже зовсім некорисливо, без ніякої особистої мети. А оглядати є що. У сусідній величезній залі ресторану відбувається сьогодні бенкет на честь жіночих делегацій, прибулих на свято Першого травня, мабуть, з усього світу. В кухні йдуть приготування. В окремі кімнати, де вже нема ніяких печей, лежать гори продуктів — риба, м'ясо, городина. Кілька людей в білих фартухах готують закуски. Єдині інструменти, якими вони користуються, — це великі сікачі, точнісінько такі самі, якими у нас різники розрубують туші свиней. Тут цим сікачем ділять огірок на ціле віяло тонесеньких, мов папірець, листочків, нарізують яйця кружальцями, з яких не викришується й дрібочки жовтка, величезний окіст шинки обертають на гору майже прозорих пелюсток. Це теж схоже на фокус ілюзійніста чи на магію. Можна було б стояти тут годинами і придивлятися до нечуваної вправності рук, які важким, грубим сікачем орудують так, наче це найтонший хірургічний ланцет. Частина кухарів нарізує продукти, частина укладає їх на блюда. Тепер бачу, як робиться те, що завжди викликало в нас захоплення та що в меню мало назву — «квітки лотоса», «квітки хризантеми» чи іншу так само поетичну назву, залежно від свого вигляду. На круг-

лому блюді розквітає розкішна квітка. Її серцевина й пелюстки зроблені з м'яса, риби, овочів усіх кольорів і гатунків. Отак виникали всі квіти, які ми бачили досі. Барвиста квітка, яка міниться всіма відтінками рожевого на зеленому тлі листя. Ще інша квітка, строката, яка виграє всіма кольорами веселки. Квітка з великими, твердими пелюстками. Квітка з малесенькими пелюсточками, які хвилястою лінією утворюють дедалі більші кола. Всілякі квіти, викладені мозаїкою на блюді, такі гарні, що завжди нелегко зважитись порушити їх гармонію. Як же бездарно ми укладаємо наші закуски! Як бідно, невигадаливо, шаблонно! Ці квіти лотоса, хризантеми, ромашки, жоржини чи вже зовсім фантастичні варіації на ботанічні теми нагадують ювелірні вироби. Ніде жодного обрізка, жодного несиметрично обрізаного шматочка, ніде ніякої похибки, мов геометричний візерунок бездоганної досконалості. І все це робиться без ніякого примірювання, поправлення, блискавично, ніби перед кожним лежить на блюді намальований візерунок, і він лише заповнює його готовими частками.

В третьому відділі кухні варять парою. У велику піч вмурований чи вставлений казан, на ньому, один на одному, стоїть великих сит. Не маленьких ситечок, які ми бачили в Кантоні, хоч і для них тут є пристрій. Але це ж готуються до бенкету, на якому буде тисяча чи навіть дві тисячі осіб. Отож сита величезні. В казані бурхливо кипить вода; вогонь і тут по-китайськи бушує, пара здіймається клубами, проходячи крізь усі сита, які високою пірамідою стоять одне на одному, так що всі покладені в них пиріжки варяться одночасно. І завдяки парі вони зваряться, не втративши ні смаку, ні запаху своєї начинки, не вимокнуть у воді, не залишать у ній найцінніших поживних елементів тих десятків сортів начинки, якою наповнені. Ну, і не втратять свого красивого вигляду.

Кухар ще показує мені, яким повинен бути бульйон: прозорий, як скло, абсолютно чистий. Наливає в чашку — справді, не плаває жодної волокнинки, жодного вічка жиру.

— Пахоші й смак — принцип і основа бульйону. Якщо плаває жир, бульйон приготовлений погано.

В китайських стравах взагалі не відчуваєш жиру, хоча вживаються всі можливі його гатунки. Безліч рослинних жирів. Олію вичавлюють тут з усього, в чому, здається, не можна й запідозрити наявності олії. Олія соняшникова і ріпакова, кунжутова і сойова, олія арахісова, олія з листя

дерева, яке зветься «дерево чайної олії», олія з червоного перцю і ще десятки інших. До того ж, їх, мабуть, вміють очищати так, що в жодній не чути неприємного смаку чи запаху. На мій великий подив, я побачила на кухні в Пекіні, що вживають також дуже багато свинячого смальцю, але і його не відчуваєш у стравах, ні на смак, ні через прикрі шлунково-печінкові симптоми. Мій товариш життя й подорожі, який негайно захворює, ледве з'ївши що-небудь за-смажене на смальці, протягом двох місяців перебування в Китаї взагалі не пам'ятав про існування чогось схожого на вразливість органів травлення. Та от виявилось, і це лише за два дні перед від'їздом додому, що ми протягом всього часу їли силу-силенну страв, які кипіли в свинячому смальці. Не знаю, в чому полягає таємниця. Може знову в «швидкості і сильному вогні»? Жир доводиться до кипіння так швидко, що й оком не змигнеш, обробляє страву за час короткий, як помах руки, і потім його старанно відціджують, так що ви навіть не маєте підозри про існування жиру. Може саме те, що він не кипів без кінця, не просочив кожної волокнини м'яса й овочів, не встиг розкластися і не застигнув потім на вашій тарілці,— все це нейтралізує його прикрі для багатьох властивості? В даному випадку я, мов китайський лікар, не бачу причини, але бачу наслідки. А наслідки щонайменш цікаві й позитивні.

Але масла тут майже не вживають. У мене є думка, що його роблять, мабуть, тільки для європейських гостей. Адже ми й самі бачили, що худоба використовується тут майже виключно як тяглова сила, і, видно, китайська кухня не має ніяких традицій у цій області. Бо хоч ми і їли раз на банкеті горішки лотоса в молоді, але це було молоко з сої.

До речі, щодо продуктів — я хочу побачити, де їх купують. Починається з непорозуміння.

— Базар? Навіть дуже близько від готелю.

Ідемо на базар. Нас ведуть до великого пасажу, де продаються різноманітні промислові вироби й галантерея. Оглядаємо з зацікавленням. Але ж ми мали на думці зовсім інше. Наступного дня силкуюсь пояснити, що мене цікавить базар, такий базар, на якому селяни...

— Аааа! Чудово! Вчора ви бачили державний базар. Тепер можемо поїхати на народний базар.

Народний базар — це знов те ж саме. Без кінця крамниці, де продають все, від стародавніх дорогоцінностей, аж до шкарпеток та електричних ліхтариків. Та селян тут можна

побачити лише як покупців, і єдині їстівні продукти, які тут продаються,— цукерки, зацукровані фрукти і насіння.

Нарешті, непорозуміння з'ясовується.

— Ринок! Ви хочете побачити пекинський ринок!

Звичайно. Хочу побачити ринок. І не тільки пекинський. Хочу бачити ринок у кожному місті, де ми зупиняємось. Так само, як у Києві кожного приїжджого й гостя я веду на наші продуктові базари — барвисті, веселі, повні городини, фруктів, молочних продуктів, птиці — місце, де бачиш, що люди продають і купують, де точно можна з'ясувати, що є, а чого нема, який врожай, які настрої. Такий базар — це, крім мальовничості, також і чутливий термометр — можна багато дечого з нього вичитати. Звичайно, китайський ринок промовляє до мене виключно своєю мальовничістю — на цьому термометрі градуси позначені ієрогліфами, і було б легковажністю намагатися їх відгадати.

Оглядаємо ринок у Кантоні. Величезний. Під високим дахом багатьма рядами тягнуться рундуки й крамниці. Нечуване, неймовірне багатство городини. Вона лежить купами, громадиться великими горами, заповнює плетені коші, висить вінками, здіймається барвистими пірамідами на столах і прилавках. Зелена і жовта спаржова квасоля. Цукровий горох, в стручках і лущений. Цибуля, часник. Буйний, м'ясистий шпинат. Огірки різних форм і відтінків. Цвітна капуста, завбільшки з наш гарбуз, біла, як сніг. Порей, В'язка зеленого листя і стеблин олійних рослин, з ліловими і білими квітами. Качанна капуста і ціла колекція різноманітних капуст, невідомих у нас: і кущики блискучого, м'ясистого листя, і капуста довга, мов циліндр, завдовжки, мабуть, на півметра, і скручена, і така, як розетка. Кольрабі. Щось схоже на наші кабачки, тільки темніше, зеленого кольору, з шершавою шкіркою. Ріпа, редька. Зелена ріпка, яку їдять сирю, ніжна й соковита. Петрушка. «Кенза». Вибілений порей — я бачила в полі, як це робиться. Просто й дотепно: кущик накривають перекинутим вазоном, дірку в дні вазона затикають грудкою землі. Рослина розвивається без сонця, її листя стає товсте, біле й соковите.

Далі — окремий ряд крамниць з м'ясом. Висять туші, лежать шматки яловичини, свинини, сала. Далі риба. Копчена, сушена, солена, жива всіляких гатунків, річкова й морська. Дерев'яна балія з водою, повна живих вужів. Вони невеличкі, мабуть, не більш як п'ятдесят-сімдесят сантиметрів завдовжки, тонкі, швидше коричньові, ніж чорні.

У великих кошах шелестять краби, схожі на чорних павуків з великим тулубом. Сила-силенна креветок усіх гатунків, від малесеньких, таких, яких продають у нас на базарі в Одесі, аж до великих, завбільшки майже, як наш рак.

Спершу здається, що рух на базарі невеликий. Але це омана. Людей багато, але торгівля відбувається тут якось інакше, ніж у нас. Ніхто не тиснеться, не штовхає інших. Покупці, майже виключно жінки, якось швидко вирішують, що купити, не перебирають, не мацають товару. У мене враження, що все відбувається без торгу, мабуть, і тут, як скрізь, ціни сталі й визначені державою, хоч це приватна торгівля.

Другий кантонський ринок, який ми оглядали,— менший; це просто трохи розширений прохід у вулиці між будинками. І тут знов городина, в її безконечній різноманітності, і знов креветки, і тільки одна новина для нас — живі черепахи. Вони великі, з досить м'яким панциром, а його край, що мусить бути найсмачнішим,— хвилястий, мов оборка, майже прозорий і зовсім м'який. Ми хочемо взяти в руки одну черепаху, але продавець зупиняє нас застережним жестом.

— Вони кусаються,— запевняє слідом за продавцем і наш перекладач.

Отож ми відмовляємося від ближчого знайомства з цими створіннями, які смішно крутять головами на тонких шийках, що їх ледве видно з панцира.

В Шанхаї нам показують ринок, найбільший з усіх, які ми досі бачили. Понад вісімсот крамниць, рундуків, чи як їх там ще звуть, під спільним дахом. Кам'яна підлога. І знов — городина, м'ясо, птиця, восьминоги, величезні сушені акулячі плавці, якісь фантастичні риби, трепанги. Але ми спізналися, ринок відкривається о п'ятій годині ранку, і саме в ці ранні години тут найбільший рух. А тепер вже десята година, і частина крамниць замкнена або їх замикають на наших очах; головний приплив покупців вже зменшився.

Що нас вражає і тут, так само як скрізь — чистота. Чисті крамниці, чиста кам'яна підлога, яку миють і шарують так, що зовсім не помітно, що протягом кількох годин приходили сюди за покупками тисячі людей. Всяке сміття прибирають відразу. Причому, ми бачили тут дивну річ, якої я не зустрічала ще ніде: продавець м'яса, тобто не все м'ясо, а серце, легені, печінку, і вимиті розкладає на прилавку й чіпляє на гаки.

В Нанкіні ринок не схожий на шанхайський. Вузькою вуличкою ми проходимо в глибину, за будівлі головної вулиці, і раптом виявляється, що тут міститься величезний майдан чи навіть цілий комплекс майданів, де повно невеличких будиночків і повно людей. Гомін, сміх. Є й тут ряди рундуків, де продають городину, рибу, м'ясо. Частина продавців сидить на землі, розклавши перед собою товар. Тут-таки поруч — ціла низка невеличких ресторанчиків і чайних. Просто на повітрі під невеличкими дашками стоять казани й печі, на яких у великих сковорідках шкварчать всілякі оладки й пиріжки. Мусульмани смажать величезні, тонкі коржі. Кипить жир, з чайників б'є пара, люди їдять і п'ють, стоячи й сидючи за маленькими столиками. Варяться рис і макарони. Веселими голосами закликають продавці; кухарі, що смажать і варять, жестами й голосом рекламують свої страви. І скрізь: між рядами продавців городини, біля ресторанчиків, у проходах продають цукрову тростину — товсті цурупалки, зелені й коричньові зверху, білі всередині. Це зовсім не схоже на очерет — швидше на порубаний на шматочки стовбур молодого деревця. Принаймні я уявляла собі цукрову тростину як рослину, схожу на наші очерети, що ростуть над річками чи озерами. Її їдять, відрізаючи шматочки ножем, або й просто відкусують від цілого шматка чи смокчуть. Мені не пощастило загітувати наших китайських товаришів купити й покуштувати цю тростину, так само, як дуже чемно, але хитро вони не дозволили, щоб ми з'їли обід в уличного кухаря. Єдина екстравагантність, якій вони не перешкодили і навіть самі взяли в ній участь, — це коли ми купили й з'їли тут-таки, на пекінському базарі, чудові зацукровані фрукти на паличці. Вони трохи схожі на наші льодяники на паличці, але дуже гарні, наприклад, нанизані на дерев'яні шпички великі, червоні ягоди, мов коралі. Або прозорі, кольору ясного бурштину, довгасті фрукти чи зелені кульки. Все барвисте, мов райдуга, — не фарбоване, а натурального кольору, якого не втратило під час приготування.

Маленьких базарів, де просто в завулку чи на майданчику лежать розкладені на циночках продукти, ми зустрічали скрізь багато. Кілька в'язок овочів, невеличке корито з живою рибою, сіль, курячі й качині яйця — і це вже базарчик. Вони цікаві всі — і малесенькі, і більші, й величезні. Фрукти продають окремо, і їх тут сила-силенна, хоч зараз не сезон — весна. Величезні, солодкі, запашні мандарини.

Яблука різних сортів. Банани, які висять важкими великими в'язками. Купую ті, які мені здаються особливо гарними. Але виявляється, це зовсім не банани, а, як мені пояснили, плоди якоїсь пальми. Справді, якщо придивитися пильніше, вони дужче вигнуті, ніж банани, коротші й товщі. Ці плоди дешевші і начебто гірші від бананів, але це вже справа смаку. Мені подобаються. Їх м'якоть не така борошніста, як у бананів, вони не мають запаху, але зате соковиті, трохи кислі. Ще є пі-па — дрібні плоди, мов маленькі яблучка на гілочках рідкого грона, ще є помаранчі й груші. Але на відміну від яблук, які тут чудові, ми ні разу не їли смачної груші. Всі були як дерево.

Ананаси ще зелені, кислі. Але ті, які ми їли консервованими, набагато смачніші від мексиканських, що їх у нас продають у банках. Менші, інтенсивнішого золотистого кольору, солодші. Найсмачніших і найбільш екзотичних для нас фруктів ще нема. «Лінджі», які ростуть на великих деревах і мають, судячи з малюнків, такий вигляд, як велічезні ягоди полуниці, ми їмо консервовані. Плід, який видовбують із червоного лущиння, сніжнобілий, поділений на частки, мов зубчики часнику. Він запашний, має трохи пряний смак і нічим не нагадує смаку жодного з відомих нам плодів. Манго і мангостана, мабуть, найсмачніших з усіх фруктів, які ми досі їли, ще нема,— ми покуштуємо їх згодом, на півдні, в Гонконгу й Індії.

А ще є «око дракона», в цьому сезоні лише консервоване. І «людське серце», яке ми бачимо тільки на дереві, зелене, зовсім ще недостигле, схоже на зелені волоські горіхи. І плід динного дерева, який нам просто із стовбура — бо він висів під віялом листя на стовбурі, на зеленому товстому хвостіку,— зірвали в кооперативі в Модеша. Цей плід трохи нагадує диню й трохи гарбуз. І ще... І ще є безліч фруктів, не відомих нам ні з назви, ні з вигляду, яких ми не покуштуємо, бо вони досягнуть лише влітку й восени. Нема ще й винограду, якого тут садять дуже багато.

Зате китайські мандаринки ми їли раніше, ніж переїхали китайський кордон. В Москві мандаринок не було. І тому ми здивувалися, коли в тріскучий мороз на станції в сибірському місті вийшли з вагона, щоб «розім'яти ноги», й побачили в кіоску та в буфеті купи чудових мандаринок. Ми потім купували їх на кожній станції, ці китайські мандаринки — солодкі, соковиті, запашні. І згодом вони супро-

водили нас в усьому Китаї— від Пекіна до Кантона. Фрукти в Китаї чудові й дешеві, їх сила-силенна, вони приступні всім. А найменш показні, як-от пі-па й пальмові плоди, схожі на банани, такі дешеві, що ми весь час мали клопіт з дрібними грошми,— навіть на велику кількість оцих фруктів потрібні були буквально копійки, і продавець безпорадно розводив руками, побачивши трохи вартнішу монету.

Ну, гаразд. Страви, фрукти, цукерки... А що п'ють?

Є горілка, дуже мідна, палюча, як вогонь. Є горілка, яку п'ють підігрітою. Є вино. Але треба сказати, що, власне, в Китаї не п'ють. Протягом двох місяців ми не бачили не тільки п'яного, не бачили навіть жодної людини хоч трохи під чаркою. Не лише пияцтво, а навіть випадкове, хоча б і легке, «перебирання міри» вважають за сором і ганьбу. Горілку подають в малесеньких чарочках, і хоч ви чуєте під час тостів заклик «гам-бей», тобто «до дна», але цих тостів мало, і всі люди поздержливі. Тут ще треба додати, що китайські прийоми і банкети короткі: півтори години, щонайбільше дві, нема нескінченного сидіння за столом, під акомпанемент чарок, в які весь час доливають. Люди за столом збираються, щоб поговорити й попоїсти, а не для п'яного белькотіння.

Ще тільки одне зауваження. Якщо ви хочете справді вивчити китайську кухню, то повинні їсти паличками. Здавалося б, байдуже, чим їсти. Але це неправда. Так само, як чай має інший смак в склянці, інший — в чашці, і ще інший — в металевому кухлі, китайська страва, яку їси паличками, інакше смакує, ніж та, яку їси виделкою. Чи важко навчитися їсти паличками? Так, досить важко. Треба добре попомучитись, щоб набутися вміння тримати дві палички в чотирьох пальцях правої руки, причому одна з них повинна бути нерухома, а друга мусить вільно рухатись. Спершу все вилітає, вислизає з-поміж паличок, незграбно ловиш на тарілці слизького трепанга чи шматок огірка, який тікає, мов живе створіння. Занадто міцно стиснені пальці терпнуть. Але потім я переживала справжній тріумф, коли нові знайомі в кожному новому місті з подивом констатували, як чудово я орудую паличками. І, крім того, мені вже здається, що по-справжньому красиво їсти можна тільки паличками — це видовище набагато естетичніше, ніж встромляння в рота виделки. Паличками не можна взяти занадто великого шматка, не можна багато покласти в рот, як це часом трап-

ляється, коли їси виделкою, не можна їсти жадібно; хоч-не-хоч мусиш їсти пристойно.

Тільки не уявляйте собі, що з європейським біфштексом чи з більшістю наших страв можна впоратися за допомогою паличок. Ними можна їсти китайські страви, спеціально до цього пристосовані: все порізане на дрібненькі шматочки, не треба користуватися ножом.

— Отже, ти їла паличками?

— Так. І тільки паличками. З першого дня, коли це була для мене справжня мука, аж до останнього, коли орудування ними завдавало мені справжньої приємності. І з першого аж до останнього дня перебування в Китаї, крім того часу, який ми прожили в нашому посольстві в Пекіні, я навіть не куштувала жодної європейської страви.

Наша співачка, яка теж була в Китаї, поділяє мое захоплення Китаєм і китайцями. В одному тільки пункті вона ніяк не може зі мною згодитись:

— Китайська кухня жахлива.

Силкуюсь її переконати, що вона помиляється, доки не спадає мені на думку геніальне запитання:

— А що ж ви їли з китайських страв?

— Нічого.

— Ні разу? Навіть не куштували?

— Ні разу.

Справа з'ясована. Я маю над нею ту незаперечну перевагу, що куштувала все. Спершу з цікавості, потім з переконання. І тому протягом півроку можу тепер терпляче і вичерпно відповідати на майже стереотипне запитання:

— Чи їла ти тухлі яйця?

НЕДОБРЕ МІСТО

Псьомій годині ранку ми виїжджаємо з Кантона поїздом. Ні, це не поїзд, це торпеда часу, бо нас чекає фантастична подорож — не тільки в просторі, але й у часі. Ми побачимо те, чого вже нема, що вже не існує. Побачимо старий Китай, такий, яким він був раніше, Китай, що відійшов у морок історії, Китай, якого вже ніколи не буде. На наших очах повернеться назад колесо історії, і ми перенесемося в світ привидів.

Автори фантастичних романів примушували своїх героїв мандрувати на ракетах часу в майбутнє. Ми ж мандруємо в минуле. Чари? Метафора? Нічого подібного. Просто ми їдемо в Гонконг.

В цій чародійній подорожі, що її нам піднесло життя, як найкращий дарунок на п'ятдесятиріччя, чекає нас ще й та несподіванка, що, побачивши новий Китай, ми зможемо порівняти його із старим — не за книжками, не за розповідями, а насправді, в дійсності.

Станція. Останній прапор з п'ятьма зірками, останній китайський пост. Тепер ми вдруге залишаємо рідний дім. Це вже справжній «закордон».

Через горбасті вершини зелених гір тягнуться ряди колючого дроту. Двоє англійських солдатів, високих і худих, в клейончатих плащах, походжають під дощем туди й назад. І знов поля. На них працюють селяни в зелених брилях, яких ми досі не бачили.

Іде дощ, мокнуть під його струмками поля, засаджені рисом і городиною. Такі ж самісінькі поля й такі ж самісінькі селяни. Але навіть на невеличких станціях люди вже інші, хоч це теж китайці.

З півгодини ми їдемо вздовж затоки. Вона блакитна, лазурова, такого ж кольору, як на картинах вода в гротах під Неаполем. За нею гори — один з найкращих пейзажів, який тільки можна собі уявити. На водах затоки — джонки. А там, вдалині, вже виринає місто, і видно труби пароплавів у порту.

Китайська делегація житиме в самім Гонконгу, в приміщенні агентства Сінхуа. А корейці, монголи й ми двоє — навпроти, за затокою, на Коулуні, в готелі.

Гонконг по-китайськи значить «запашна затока». Весь острів — скелястий: граніт і базальт. Над усім гірським ландшафтом, біля підніжжя якого, спинаючись на його схили, розкинувся Гонконг, височить гора, яку ми бачимо здалека, це найвища точка острова, гора Вікторія. Вона підіймається на 556 метрів над рівнем моря на цьому маленькому — 82 квадратних кілометри — клаптику землі, кинутому в море.

Цей острівець з 1841 року, тобто з часів опіумної війни, належить англійцям. Півострів Коулун, на якому стоїть наш готель, був забраний у китайців в 1860 році — в «оренду».

Починаючи з 1911 року, кожного разу, як підіймалася хвиля революційної боротьби в Китаї, Гонконг подавав допомогу всякій реакції, допомагав гнітити народ. Звідси пливли кораблі й гроші, звідси йшли агенти й вказівки.

Водночас китайський пролетаріат Гонконга, зосереджений великими масами на верфі, в порту й на фабриках, відігравав важливу роль в революційному русі Китаю, починаючи від страйку робітників текстильних фабрик та страйку моряків у 1922 році — до великого загального страйку в 1925 році, оголошеного на знак протесту проти розстрілу юрби в Шанхаї.

Гонконг залишило тоді понад 150 000 робітників. Вони переселилися до Кантона, роз'їхались по всій провінції Гуандун і стали міцною опорою революційного руху. Вже після закінчення страйку і бойкоту Гонконга їх залишилося в Гуандуні кілька десятків тисяч, і вони взяли активну участь в кантонському повстанні 1927 року.

З міста на вершину гори тягнеться нитка колії фунікулера, яку видно від нас. На вершині палають вогні астрономічної обсерваторії. Над містом, на схилах гір, — вілли в зелених садах, будинки, оточені садами. Затока, що відокремлює Гонконг від Коулуна, в найвужчому місці має 800 метрів.

З середини минулого століття Гонконг став одним з найбільших портів світу, центром торгівлі із Сходом. Стара енциклопедія Брокгауза стверджує: «Всі європейські банки, які ведуть торговельні справи з Далеким Сходом, мають у Гонконгу головні контори й запаси срібла».

Тепер роль Гонконга до певної міри змінилася.

— Ви повинні стерегтися, — кажуть нам китайські товариші. — Найкраще взагалі не виходити з готелю. Гонконг — центр чанкайшістської розвідки; це взагалі збіговище шпигунів з усього світу, гангстерів, мілітаристів, пристановище китайської буржуазії, поміщиків, які повтікали від нас. Тут кожної хвилини можна наразитися на провокацію, якщо не гірше.

Ми обіцяємо. Але це не дуже весела перспектива — сидіти в готелі три або й чотири дні, поки не прибуде літак, який забере нас в Індію, і не побачити нічогосінько — і це тоді, коли вже нам випало щастя побувати в Гонконгу, на що ми взагалі не розраховували, коли вже ми одержали візи, хоч це здавалося неможливим. Англійці не тільки видали нам візи, але навіть виявились чемними до такої міри, що ми ні разу не бачили їх представника; ніхто не перевіряв наших паспортів, і першим англійцем, який нами зацікавився, був велетенського зросту «Боббі» на Гонконгському вокзалі, причому це зацікавлення виявилось в тому, що він чемно показав нам дорогу до автомашини, яка чекала нас.

Але виявилось, що даремно турбувалися наші господарі — китайська делегація на конгрес народів Азії, яка забрала нас з собою, і даремно бідкалися ми, що доведеться весь час просидіти в готелі.

Не встигли ми сісти в машину, як побачили ідилічну картину. По великій вокзальній площі брели, заточуючись, два п'яних, як хлющ, дженгльмени... Об одинадцятій ранку!

Ми розреготалися, бо лише в цю хвилину усвідомили, що за цілих півтора місяця не бачили не те що п'яної, а навіть хоча б трохи підпилої людини. Ні на вулиці, ні на банкетах, ні в ресторанах. Зрештою, і тут це були не китайці, а представники європейської культури і цивілізації.

І от готель в Коулуні, що означає п'ять чи дев'ять драконів — ми ніяк не могли з'ясувати це точно. Наші перекладачі, супутники подорожі в Китаї, залишилися по той бік кордону.

Наша кімната міститься на одному з найвищих поверхів

готелю, наче у виступі будинку. В трьох стінах — вікна. І з усіх трьох вікон відкривається чудовий краєвид на затоку, яка обіймає нас ніби підковою. Одна підкова — море. Друга — гори над ним. Навпроги острів — там Гонконг, який лежить перед нами, мов на долоні. Острів теж увігнутий і з вікна здається частиною отієї великої підкови.

Біля самого берега починається місто. Хмарочоси, як у Шанхаї, і взагалі, звідси гонконгське узбережжя дуже нагадує Шанхай. А далі місто спинається на гори, займаючи всі їх схили. Увечері це справжня феєрія: схили гір навпроти нас жаріють, мов купи дорогоцінного каміння, — неонові реклами всіх кольорів, електричні вогні, все це міниться, тремгить і палає, відбиваючись у морі, по якому снують яскраво освітлені пароплави й катери. Взагалі, це сполучення моря, гір і міста схоже на фантастичну казку. Ніколи в житті я не бачила міста, розташованого так красиво. Потім мені сказали, що моряки запевняють, наче два найкрасивіші порти в світі — це Ріо-де-Жанейро і Гонконг. Я не була в Ріо-де-Жанейро. Але Гонконг — справді фантастично красивий.

Отже, перед нами — в глибині затока і весь Гонконг. З вікна праворуч, зразу ж під нами, видно плоскі дахи будинків. З вікна посередині ми бачимо вулицю, яка веде в порт, з третього вікна — вулицю, на яку виходить фасад готелю, чи, швидше, її прогилежний бік і поперечні вулиці.

І відразу ж виявляється, що це не таке вже нещастя — не виходити з готелю. Наша кімната — найкращий спостережний пункт, який тільки можна собі уявити.

На плоских дахах кипить життя. Будинки на вулиці навпроти схожі на будинки в Кантоні: кімнати, розташовані вздовж фасаду, — це, власне, не кімнати, а веранди, які не мають передньої стіни. Її замінюють розсунві плетені мати або (рідше) скляна розсувна стіна, або завіса, а то й зовсім нічого. І в цих відкритих кімнатах працюють, їдять, розважаються, сплять люди; все відбувається перед нашими очима, наче кульгавий біс Лесажа повторив свою витівку і дав нам змогу споглядати те, що діється всередині будинків. Тільки тут для цього не треба навіть підіймати дахів.

Ми живемо на головній чи на одній з головних вулиць. А проте, в порівнянні з Кантоном чи Шанхаєм, рух тут незначний. Крамниці зачиняються рано, відчиняються пізно.

Незважаючи на попередження, ми двічі виходимо в місто. Але виявляється, що наш спостережний пункт — кім-

ната в готелі — дозволяє нам зробити більше спостережень, ніж ці коротенькі прогулянки. Отже, ми дивимось, дивимось і порівнюємо, поставивши стільці біля всіх трьох вікон, наче в театральній ложі.

Навіть удень на вулицях не дужелюдно, а вночі й зовсім мертво й порожньо. В Кантоні ми питали: коли, власне, в цьому місті сплять? А тут не чути ні луни кроків, ні покликів, ні пісень: місто мертво, сплять у ньому, видно, дуже довго. Зате проти інших китайських міст тут безліч автомашин. Ідуть, плывуть, мчать лімузини всіх марок і кольорів, линуть по асфальту один за одним, сунуть по головних вулицях, звертають у завулки. Машина за машиною, наче на вулицях західноєвропейських міст.

Прохожі на вулицях — нечувано елегантні. Ніяких блакитних курток і штанів: чоловіки переважно в спортивних штанах і спортивних сорочках, більшість жінок в спідницях і сукнях. Ми бачили їх і в Китаї, але тут сукні короткі, майже до колін, і високо розрізані з обох боків. Мало сказати: високо — розрізані до останніх меж можливості й навіть набагато вище. Перманент, старанно викладені зачіски, фарбовані обличчя, фарбовані губи.

Крамниці європейського типу. Ми стоїмо біля вікна і придивляємось, як їх замикають на ніч. Дерев'яні віконниці з засувами закривають великі шибки вітрин. На них опускають ще залізну штору. Ми посміхаємось. О, вуличні крамнички в Кантоні, де весь товар залишався на ніч на вулиці, і власник лише протягав мотузок, звичайнісінький мотузок, на знак того, що крамницю замкнено.

Ми щодня дивимось, як працівники з крамниць навпроти носять важкі дерев'яні віконниці, як багато разів перевіряють замки штор. Ми вже навіть знаємо, де ці віконниці ховають на день — зараз же за рогом. Ми вже вивчили розпорядок дня в крамницях.

І ми швидко зрозуміли, чому їх так рано зачиняють і так пізно відчиняють. Вони завалені найчудовішими товарами з усього світу, але зяють пусткою. Рідко коли заходити до них покупець.

Будинки такі, як у Кантоні. Над вулицею аркади, які захищають прохожих від дощу й сонця. Аркади повторюються й на поверхах, утворюючи оті самі кімнати-веранди. Тільки в Кантоні на вулиці під аркадами містилися десятки й сотні крамничок, яток, ресторанчиків — тут цього всього немає.

На розі навпроти — стоянка рикш. Товаришу Шу Бін з Кантона, ми вже знаємо, яке було життя рикш до виволочення! Побачили його на власні очі!

Тут немає рикш-велосипедів. Візок котить бігцем чоловік. Самі колясочки чепурніші, ніж ті, які ми бачили досі. Зате чоловік босий і майже голий — лише коротенькі штаниці або й просто ганчірка, яка обгортає стегна. І на плечі теж висить брудна ганчірка — рикша на бігу витирає нею піт з обличчя.

Босоніж, підтюпцем, біжить по асфальту під палючим сонцем, між двома дишлами майже голий чоловік. Пасажири вилізли. Він зупинився на стоянці.

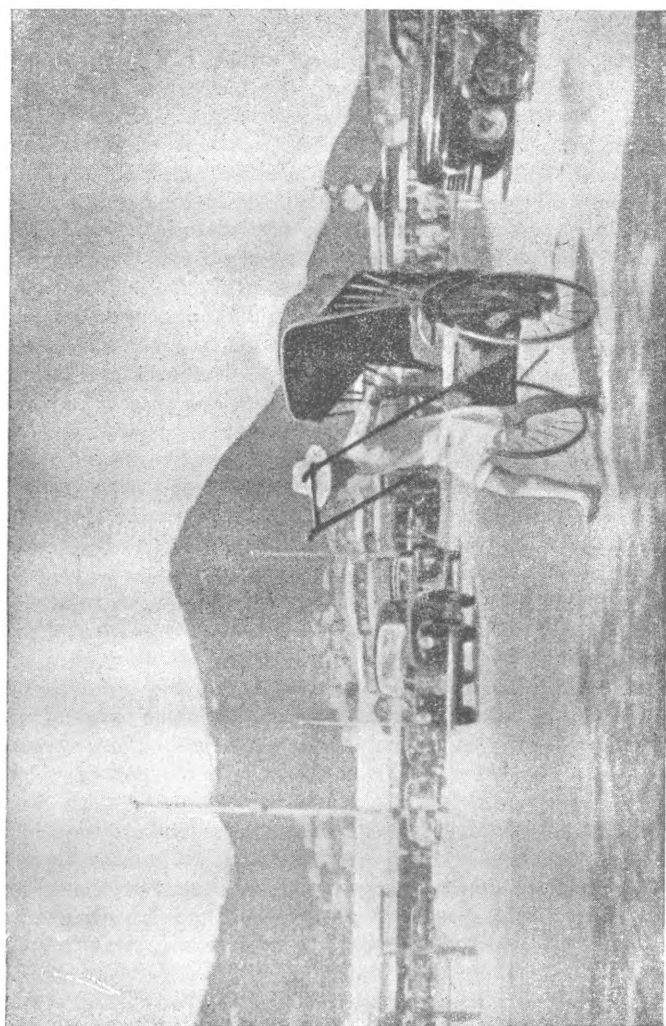
Чекає довго. От до нього приєднався другий, третій. Ми придивляємося до них і вже тепер самі нетерпляче виглядаємо пасажирів. Вулицею мчать автомашини, одна за одною. Рикша присів на бережку тротуару, біля свого візка. Пасажирів нема.

Хтось звертає з поперечної вулиці, яку ми бачимо праворуч. Рикша схоплюється. Але це не пасажир. Він пройшов мимо. І рикша знов чекає. Півгодини, годину. Його сусіда вже зневірився, він бере свій візок і йде, мабуть, шукати кращого місця. Але ми все чекаємо, разом з «нашим» рикшею.

І от з'являються пасажир. Молода жінка в розрізаній майже до пояса китайській сукні, друга жінка, убрана зовсім по-європейськи, молодий чоловік, одягнений під американця. Вони сідають втриох у невеличкий візок — як вони там вміщуються, невідомо, але факт, що вміщуються. Рикша стає між дишлами, хапає їх, похиляється наперед і рушає бігцем, тією швидкою, дрібною риссю, якою тут бігають всі рикші. Вони біжать, всі біжать, похилені наперед, і тільки час від часу втирають піт з обличчя брудною ганчіркою, перекинутою через плече.

І от рикша з порожнім візком повертається на стоянку. Іде повільно, важким кроком смертельно втомленої людини. Він худий, мов скелет, ребра стирчать у нього, як прутки лозового кошика. Видко, що кожен крок дається йому важко, що він через силу посувається вперед, хоч тягне тепер тільки свій порожній, оббитий пістрявим матеріалом візок.

Але з'являється пасажир — і рикша, про якого ми думали, що коли він присяде знов на бережок тротуару, то вже більше не підведеться, стає між дишлами, рушає риссю,

і біжить, біжить, зникаючи, нарешті, з наших очей в перспективі вулиці, яка тягнеться до затоки.

Увечері ми бачимо, як під аркадами будинків простує зигзагами якийсь літній добродій, зачіпаючи повій, плутаючись навколо ліhtarів, тикаючись носом у незакриті ще вітрини крамниць. А по бруку, понад трогуаром, мов невідступна тінь, супроводить його рикша. Він чекає хвилини, коли п'яний остаточно перестане довіряти власним ногам і покличе його.

П'яний добирається до поперечної вулиці — і повертає. Видно, він не зважується перейти через брук, хоч тут немає ніякого руху. Рикша повертає слідом за ним. Показує рукою на свій візок: п'яний — європеець. Але це не допомагає. І рикша втретє, і вчетверте, і вп'яте мандрує бруком від одного перехрестя до іншого, вперто не втрачаючи надії, що підпилий добродій стане, нарешті, його пасажиром.

На розі, навпроти стоянки рикш, стоїть продавець манго. Він з'являється тут рано-вранці і зникає, коли на вулиці зовсім припиняється всякий рух.

В кошику громадаються великі, золотисті плоди. Так само, як разом з рикшею ми чекаємо на пасажирів, так разом з цим чоловіком продаємо манго. Рідко, дуже рідко зупиняється хтось біля повного кошика. А манго — ніжне, манго псується — що станеться з непроданим товаром, бо ж ми бачимо, що ввечері плодів у кошику майже не поменшало? Хто купить золотистий плід манго? Може, ота дівчина в розрізаній сукні, може, той хлопчик в американській сорочці в пістряву шахову клітку? Ні, вони проходять, ніби й не бачать кошика. Це чекання на пасажирів, це чекання на покупців перестає бути спостереженням вуличного руху. Воно стає болючим стражданням.

— Іди, глянь на затоку.

Ні, я не хочу дивитися на затоку. Хочу, нарешті, дочекатися, коли прийде покупець — Гарун аль Рашид з казки й купить весь кошик манго. І цей чоловік, який сидить навпочіпки під стіною будинку, не буде вже чекати до самісінької ночі в цю розжарену добілого спеку.

Але Гарун аль Рашида нема, він і не думає з'являтися. Нема казок, хоч за кілька кроків далі є крамниці, справді, мов з тисяча й однієї ночі, де виблискують дорогоцінності, гідні Шехерезади. Цілі гори дорогоцінностей з жилкуватої бірюзи, цілі гори дорогоцінностей з нефриту, зеленого, мов смарагд, прозорого, мов кленовий листок на сонці, що його

вкривали складними візерунками терплячі пальці, мабуть, цілих поколінь. Дорогоцінні камені, що палають, як малі сонця, на підкладці з чорного оксамиту. Кольє й брошки, браслети й персні, і всі боги Азії, майстерно вирізьблені із слонової кістки і яшми. Чудово гаптовані китайські сукні, де на барвистий шовк злетілися райські птахи, павичі й фазани з усього світу й посипалися градом всі квіти жарких південних лісів і заростей.

Але плоди манго не будуть продані, і рикша не дочекається свого п'яного пасажира.

Вулиця порожніє. По той бік затоки, мов великий брильянт, виграє, палає, міниться вогнями Гонконг.

Недільний ранок. Усі крамниці відчинені. Робітник несе величезну шибку, мабуть, для вітрини в крамниці. Двоє інших тягнуть дошки. Видно, в неділю тут працюють. Робітники, так само як рикші, майже голі. А прохожі вдягнені ще краще, ще старанніше, ніж вчора й позавчора. Між цими жінками в красивих сукнях, між цими чоловіками в костюмах чудового крою та бездоганно чистих сорочках дивно виглядають робітники, які час від часу проходять тротуаром — босі, в коротких штанцях, з ганчіркою через плече, яка наполовину закриває їм груди. Мов привиди з іншого світу. Робітники одягнені так само, як жебраки, що їх тут бачиш часто-густо.

По затоці без упину курсують катери — мабуть, перевозять пасажирів з Коулуна до Гонконга й назад. Біля пристані стоять великі пароплави.

Ми виходимо в місто. Ніхто не звертає на нас уваги — чужоземців усякого роду тут багато. Принаймні таке враження складається в місті. Бо, як ми довідуємось, на всьому цьому шматку землі, від колючого дроту, який ми бачили на схилах гір, аж до моря, включаючи сюди й острів з Гонконгом, живе два з половиною мільйони населення. І на цих два з половиною мільйони — 30 000 чужоземців. Решта — китайці.

Ми придивляємося до китайців. Здалека часто можна помилитися. Жінки — часто в європейських убраннях, від тубельок аж до маківки гарно зачісаної голови. Чоловіки майже всі без винятку в європейських костюмах, крім хіба літніх людей.

Ідучи за ними слідом, можна помилитися. Бо й розмовляють вони між собою також дуже часто по-англійськи. Власне, найчастіше саме по-англійськи.

Ми оглядаємо вітрини книгарень, кіоски. І тут теж майже виключно англійська мова. Безліч американських книжечок у пістрявих обкладинках. Безліч коміксів. У книгарнях цілі ряди товстих солідних книжок, з не менш, ніж на пістрявих книжечках, сенсаційними назвами. Це про нас і про Китай. «Правда про Радянський Союз», «Таємниця червоного Китаю», «Радянське шпигування» і т. д. і т. д. Біографія Лі Син Мана, біографія Чан Кай-ші, біографія його дружини. Корейський товариш заходить до книгарні — йому цікаво, який вигляд має біографія Лі Син Мана в інтерпретації його друзів. Але виходить з порожніми руками.

— Книжка коштує сорок гонконгських доларів. А за чотирнадцять доларів можна купити черевики.

Звичайно, він не має наміру купувати черевики, його просто обурило це порівняння цін. Він забуває, що тут це явище цілком нормальне. Книжка не є предметом широкого вжитку.

Тутешні автобуси — великі, двоповерхові. Теж конкуренція для рикш. Немає вуличних ресторанів, немає того життя на вулиці, яке китайським містам, а надто південним, надає особливою, своєрідного характеру. Заге сидять діги — чистильники взуття, багато дітей-чистильників, часто таких малих, що в першу хвилину ми дивуємося, як це вони в таку пору не в дитячому садку. Ми забули про нашу торпеду часу.

Скрізь безліч кінореклам. Видно, іде чимало китайських фільмів. З кольорових плакатів дивляться на нас довгастими очима незвичайно гарні китайські актриси, але зміст фільмів, судячи з реклам, нагадує американські зразки.

Знов сидимо в готелі. На даху поруч іде прання. Це, мабуть, готельна білизна. Басейн з водою, піч, на якій гріється вода. З ранку до вечора три жінки перуть на ручних тарах нескінченні гори простирадл і розвішують їх тут-таки поруч, на вірвовках, почеплених на даху. Взагалі, створюється враження, що в нашому районі безперервно йде прання. Майже на всіх дахах висить випрана білизна. Білизна сушиться принаймні в половині кімнат-веранд навпроти.

По той бік вулиці, на четвертому чи п'ятому поверсі, якась родина грає цілими вечорами в якусь гру, що її ми не можемо звідси роздивитись. На даху навпроти — невеличкий садок, там їдять за столиком просто неба. Мабуть, люди звикли тут до своїх відкритих кімнат, що їх аж до

задньої стінки видко з багатьох приміщень, розташованих по той бік вулиці,— бо ніхто не почуває ніяковості, і ми можемо спокійно дивитися, як плине там життя, від сніданку аж до вечері — з пранням, миттям посуду, перегляданням одержі, візитами, вкладанням дітей спати, розвагами, усіма дрібними клопатами щоденного життя.

Недільний день дарує нам ще одне видовище. З нашого вікна, яке виходить на дахи й затоку, видко також подвір'я казарм-бараків. Довгі будівлі, схожі на авіаційні ангари. В цю хвилину подвір'я порожнє, якщо не рахувати трьох людей. Двоє з них — офіцери чи унтер-офіцери. Третій, певно, солдат. Ті двоє стоять, курять цигарки, розмовляють. Солдат з повною викладкою бігає вперед і назад, падає щохвилини на землю, схоплюється, біжить, знов падає — і так без кінця, на протязі кількох десятків метрів. «Вставай-лягай, вставай-лягай!» Ми не чуємо, не можемо почути з цієї відстані команду, не розрізняємо обличчя ані тих, що віддають накази, ані самого покараного. Але дії досить ясні.

Ми спостерігаємо з іншого вікна вулицю, але час від часу повертаємося сюди, щоб перевірити, чи вже скінчилася екекуція. Та це триває безконечно. Біг — падання, біг — падання. Півгодини? Година? Чи настане момент, коли солдат впаде й не встане більше? Ах, так, торпеда часу...

Ні, зовсім не нудно сидіти в готельному номері. Тим більше, що доля готує нам дуже смішну зустріч, якщо це можна назвати зустріччю.

Крім великої тривіконної кімнати, в нашому номері є також ванна. Тут, під стелею, мабуть, для вентиляції, вирізано довгий прямокутний отвір — віконечко, закрите жалюзі з металічних пластинок. Цей пристрій ніколи не закривається — пластинки завжди підняті, наче погано припасовані ряди черепиці. Таким способом наша ванна сполучається з сусідньою.

Вже першого дня Корнійчук з наміленем для гоління обличчям несподівано з'являється на порозі ванної і, поклавши палець на губи на знак мовчання, енергійними жестами кличе мене до себе. Що сталося?

Я заходжу навшпиньки. І вже з порога чую звідти, з сусідньої ванної:

— Він пише, що вже більше не хоче, що вже більше не може, що в нього нема ніякого особистого життя. І знов хоче грошей.

— А де він подів ті двісті доларів? Адже він недавно одержав двісті доларів!

— Звідки я знаю, де він подів? Він думає, що це так легко — посилати в Шанхай долари! Йому здається, що долари — ніщо! У нього нема особистого життя! А в кого є особисте життя?

Голосів два, чоловічий і жіночий. Мова російська. Ми стримуємо подих. Фе, підслухувати негарно, — так мене навчали з дитинства. І проте ми підслухуємо з захопленням. Перед нами відкривається нове обличчя Гонконга, про яке нам казали та яке ми мусили брати на віру. Про те, щоб побачити його на власні очі чи, точніше кажучи, почути власними вухами, ми не могли навіть мріяти. А тимчасом... І до того ж говорять, ніби спеціально для нас, по-російськи! Причому наші сусіди на диво необережні. Ми вже знаємо, як звуть добродія, що живе в Шанхаї, дістає з Гонконга долари й скаржиться на відсутність особистого життя.

— То що ж мені зробити з листом?

— Ти виріж те, що стосується грошей, а решту треба спалити.

Хтось стукає і заходить до сусідньої кімнати. Тепер розмова відбувається по-англійськи, і вже не у ванній, а в кімнаті. Але наші сусіди за звичкою не зачиняють дверей до ванної, і з кімнати теж усе чути.

Отож і ми залишаємо двері відчиненими й починаємо в себе говорити пошепки й ходити навшпиньки. Одне вікно, друге, третє — три спостережні пункти, з яких ми можемо оглядати всі красоти міста й моря, і перебіг життя в порту, на вулиці, в будинках, від приміщень на другому поверсі аж до дахів. І на додаток тепер ще й четверта стіна, від якої ми нічого не сподівалися, дає нам змогу трохи обізнатися із зворотним боком гонконгського життя...

Знов російська мова. З голосів ми вгадуємо, що тепер там вже не одна пара, а дві. Розмовляють в кімнаті, але досить голосно. На початку наші сусіди скаржаться прибулим на добродія з Шанхая.

— А що він мені зробив, як я був у Шанхаї? Хто повинен був зайняти це місце? Я! А він мені підклав свиню. Це було ще за японців. То я йому тоді кажу...

Поволі розмова переходить на іншу тему.

— Кажуть, щоб сіамські... А нащо мені сіамські? І той зовсім не мав шести каратів.

— Як не мав?

— І до того ж була ганджа...

— Адже цей такий самий.

— Зовсім не такий самий.

Шелестить тонкий папір. Точаться довгі суперечки про дорогоцінне каміння. Ах, чому не можна заглянути до тієї кімнати? Сидять, мабуть, за столом, розгортають, загортають, сортують дорогоцінне каміння. І до такої міри впевнені, що ніхто не зрозуміє їх розмови, що зовсім не добирають висловів. Звідки ж хтось може знати російську мову в цьому готелі в Гонконгу? А навіть, якби й знав, то це мусить бути такий самий, як вони,— брат по лінії дорогоцінного каміння або стосунків з добродієм у Шанхаї...

Розмова нагрівається до температури кипіння. Сваряться. Сваряться довго. Нарешті, всі разом виходять.

Протягом трьох днів ми граємося в доморослих детективів. Ми вже знаємо напам'ять звичаї наших сусідів.

Коли хтось з'являється в їх кімнаті, вони переходять на англійську мову. Про шанхайські і сіамські справи говорять по-російськи. Коли прагнуть додержати особливих пересторог, переходять розмовляти — о, іронія долі! — до ванної, не підозріваючи, що сантиметрів за двадцять від них, відділені лише тонкою стінкою з відкритим віконечком, стирчать дві пари цікавих вух. Коли наші сусіди хочуть ще більше застрахуватися, вони відкручують кран. Вода дзюркотить собі спокійно, ринучи в ванну, а крізь жалюзі вгорі виразно доходить до нас кожне слово, тим більше, що бесідники не усвідомлюють, що дзюрчання води трохи може перешкоджати підслухуванню, але насамперед перешкоджає їм самим, і мимоволі підносять голос.

Сварка була не серйозна. Гості з'являються знову. Точиться жвава розмова в кімнаті, голосна, ніби розмовляють отут, за нашим столом.

— Цю справу ми провадили втриьох. Я, (ім'я і по батькові) і один такий Петька. Він був паскуда, цей Петька. Але все одно — нічого в нього не вийшло. Я давав йому за пачку сто карбованців. Він каже, що мало. Не хочеш — не треба. Ну й він мусив згодитись. А я сам брав по шістнадцять доларів. Що таке був карбованець під час війни? А шістнадцять доларів — це шістнадцять доларів. Справа була поставлена у великому масштабі. От заробили ми тоді!

Це вже оповідає гість. Наша сусідка знову починає скаржитись на добродія з Шанхая.

— Йому навіть моє ім'я не подобається. А хіба це по-

гане ім'я? Мою маму так звали, і мою бабусю так звали, а йому не подобається!

Цікаве товариство. Хтось із них, отой ділок у «великому масштабі», був, мабуть, під час війни у нас, потім опинився в Шанхаї і там теж робив якісь «справи». А тепер він тут. Сюди приплутується дорогоцінне каміння, якісь серветки, скатерки, якийсь виїзд до Парижа, куди треба щось відвезти, якісь листи й зворушливі спогади про часи, виявляється, не дуже давні — воєнні, або «за японців».

Рано-вранці пакують якийсь чемодан. Знов шелестить папір, чути, як його розривають, як у нього щось загорають, і знов розмова про карати. Невже виїжджають? Але ні. Іде хтось інший, а вони залишаються. І до того ж ми вже теж мусимо їхати.

— А що, якби в останню хвилину, перше ніж вийти з номера, піти до ванної й гукнути ім...

Гукнути було б що. Враження було б, мабуть, дужче, ніж грім з ясного неба. Спокуса неабияка. Але треба її перебороти.

На другий день наших чергувань у ванній з'являється китайський товариш, який виконує обов'язки зв'язкового між керівниками делегації і нами.

— Вас просять, щоб ви були обережні. До ресторану прийшли двоє, між собою розмовляють по-російськи. Напевне білогвардійці.

— Чоловік і жінка?

— Так.

— Немолоді?

— Досить немолоді.

Ми сміємось. Звичайно, це наші сусіди.

— Ми вже знаємо наскрізь цих «білогвардійців». Це не білогвардійці, це зовсім інша фірма. Можете бути цілком спокійні, тим більше, що ми не ходимо в готельний ресторан.

Сусідів нема, десь пішли. Я знов перевіряю, як ідуть справи у мого продавця манго. Так само. Кошик повнісінький. Так само чекає рикша на розі. Так само біжить рикша по бруку. Вулицею іде гарно одягнена китаянка середнього віку; обіч неї мала китайська нянька несе дитину на руках. Дитина одягнена, мов королівна з казки. Нянька боса, в приношенім платтячку. Дитина, видно, важка, няньці не більше, як одинадцять-дванадцять років.

Ми замислюємося: чи справді оті ряди колючого дроту є

неприступним муром, чи цей босий рикша, чи цей голий робітник, чи ця нянька-дитина знають хоч що-небудь про те, що діється за кілька тисяч кілометрів від них, на такій самісінській китайській землі, як та, по якій вони тут ходять?

Готельний служник з охотою поговорив би з нами, якби існувала мова, якою ми могли б порозумітися. Нарешті, виявляється, що вона все-таки існує: це міжнародна мова жестів і міміки. З цих жестів і кількох англійських слів, які я розумію, догадуюсь, що він питає, як нам подобається Гонконг. Так само жестами відповідаємо, що надзвичайно. Показую на краєвид, який відкривається з усіх трьох вікон, і виявляю, як можу, найбільший захват, зрештою, цілком щирий.

Співбесідник киває головою. Так, так, тут гарно. Але це недобре місто.

Я здивована.

— Недобре місто?

Так, так, недобре. Видно, він дуже мучиться, силкуючись пояснити мені, чому ж воно недобре. І, нарешті, знаходить інший спосіб.

— Китай добре. Китай,— показує він рукою напрямок.— Китай — о!

Великий палець підіймається вгору жестом найвищої оцінки.

— Гонконг — недобрий. Дуже недобрий.

Ми реагуємо стримано. Чи це щирий крик душі, чи наївна провокація? Вдаю, що не розумію. Ще раз показую йому на чарівні панорами затоки, на казкове місто по той бік, і знов виявляю захват. Все-таки мені шкода, що я не можу широко визнати: і я теж так думаю, що Гонконг — поганий, а Китай — о!

Співбесідник хитає головою. І вже виходячи, робить широкий жест, наче обіймаючи і місто й затоку. Водночас тупає ногою в підлогу.

— Китай, теж Китай. Це китайське.

Ясно, що він хоче сказати, що тут теж китайська земля — і це, зрештою, цілком відповідає дійсності.

Наш співбесідник виходить. Він такий самісінський, як його товариш у готелі в Кантоні недалеко звідси. Такий самий спритний, чемний, охайний, з таким самим милим усміхом. Чим же він відрізняється? Лише після того, як він пішов, я усвідомляю, що хоч на устах у служника мила усмішка, обличчя в нього смутне й смутні гарні, промо-

висті очі. Може, даремно ми були такі обережні? Та лихий його знає! Це ж все-таки Гонконг. І недалеко звідси — Тайвань.

Ми знов спостерігаємо вулицю. Хто ці люди: китайці, які говорять по-англійськи, китайці, одягнені по-європейськи, які начебто цілий день нічого не роблять, нічим не займаються? Поміщики, капіталісти, колишні військові — все брудне шумовиння життя народу, яке припливло сюди, не маючи, мабуть, сміливості пливти на Тайвань, де, либонь, не так безпечно й не так зручно, як тут. Агенти розвідок, спекулянти, скупники дорогоцінного каміння, золота молодь. І півголий робітник, і повії, які походжають туди й сюди під вітринами крамниць, і схожі на скелети рикші, і діти — чистильники взуття, і селяни, які працюють на полі, — на чийй землі?

Серед китайських прохожих час від часу можна побачити військових. Шотландці в клітчастих спідничках. Високий негр у мундирі.

Проїжджає червона поліцейська автомашина, як невеличкий жучок. В завулку навпроти міститься щось таємниче, яке інтригує нас кожного вечора, але залишається загадкою, якої ми не можемо розгадати, перебуваючи тут у становищі добровільних в'язнів. Ледве стемніє, одна за одною заїжджають туди автомашини. Великі й малі, легкові машини всіх марок. В'їжджають в завулок, звертають кудись убік, наче в якесь подвір'я чи садок. Їх дуже багато. Що там міститься? Дім розпусти? Нічне кабаре? Ресторан? Чи просто... гараж? Важко розв'язати ці сумніви з височини нашого поверху.

Вивіски крамниць у тій частині міста, де ми живемо, переважно з англійськими написами. Привертає увагу велика кількість крамниць, які мають назви китайських міст. Є крамниці «Пекін» і «Шанхай», ресторан «Кантон» і безліч інших, що нагадують місцевості, по яких ми щойно подорожували. Багато нових крамниць, заснованих тими, що втекли з Китаю. Напевне чимало назв на вивісках відбиває тугу їх не за самим Пекіном чи Шанхаєм, а за тим Пекіном і Шанхаєм, де вони жили весело й багато, з чужої праці й чужої кривди. За таким Пекіном і Шанхаєм, яких вже нема і ніколи не буде, бо на їх місці народилися нові міста, де хазяйнує народ.

Дорогою на аеродром ми обминаємо інші райони міста, не такі європеїзовані чи американізовані, як район, в якому

міститься наш готель. Вузькі вулички, крамнички, безліч китайських укритих ієрогліфами вивісок. І скрізь сила-силенна білизни, яка сушиться на мотузках, і поганий брук, і оселі, що явно вимагають негайного ремонту.

На аеродромі ми з цікавістю оглядаємо новинку для нас — індійський літак, до якого веде нас ефірна індійська стюардеса. Нам не спадає на думку, що ми оце зараз розминулися в часі — в дуже корогкому часі — із смертю. Адже летимо не тільки ми. Летить насамперед велика китайська делегація, делегації Кореї, В'єтнаму і Монголії на конференцію народів Азії в Делі.

Збіг обставин не дозволяє поки що здійснити те, що агент Чан Кай-ші мав здійснити саме сьогодні — бомби, призначені для нашого літака, покладені в наступний літак, яким летять в Бандунг китайські журналісти. Але ми навіть не маємо підозри, що зігнулися на цьому аеродромі з власною смертю. Хоч почуття у нас досить прикре — аеродром лежить серед гір, наче в котлі. Погода не дуже добра. Але ми злітаємо щасливо. Хвилину бачимо внизу прозоро-зеленкувату воду, маленькі острівці, розсипані рясно, мов коралі, цятки джонок. А потім вже тільки карта вказує, що ми летимо над морем. Під нами стелиться безбережне щільне море хмар, густих і пухнатих, як вата, освітлених сонцем.

Під цими хмарами вдалині залишився Гонконг. Гонконг — та ж таки стара енциклопедія Брокгауза, перелічивши величезні кількості товарів, які перевалюють через гонконгський порт, величезні кількості кораблів, які сюди прибувають, подає в кінці коротку інформацію: «На тисячу жителів народжується 8, вмирає на тисячу 23. Населення поповнюється за рахунок китайців, які прибувають з континенту».

Ця інформація стосується 1890 року. Ми не знаємо, скільки тепер народжується на тисячу душ населення. Думаю, що вмирає, мабуть, не менше, ніж умирало тоді.

Горять вогнями верфі на одному й на другому березі, мов світляки, снують по затоці невеличкі пароплави, високо здіймається глуха стіна, яка відокремлює частину порту від вулиці, «запашна затока» сяє блакиттю під яскравим сонцем. Малий чистильник тримає в руці щітку, підіймаючи на прохожих очі з виразом боязкого чекання. Стоїть, спершись на ріг будинку, продавець золотистих плодів манго над своїм повним з ранку до вечора коши-

ком. Походжають юнаки й дівчата в американських убраннях, розмовляючи по-англійськи. Єдине китайське, що в них є,—це, без сумніву, китайські обличчя. Вони не вмирають так, як вмирають ті—діти, продавець манго, чистильники взуття, босі рикші, мешканці джонок, запхнутих, мабуть, кудись далі, бо з наших вікон видно було лише судна й суденця, які перевозять пасажирів з острова на півострів і назад. Скільки їх вмирає?

День над Гонконгом золотий від сонця. Ніч над Гонконгом ясна від різноколірних вогнів, які здіймаються в небо з вулиць, що палають неоновими рекламами. День і ніч над Гонконгом, над «запашною затокою» линути пряні пахощі квітів, пахощі півдня.

«Це недобре місто», тихо каже китайський служник. Так, він, мабуть, знає краще від нас, триденних спостерігачів з вікон готелю, яке це місто. Напрочуд красиве, недобре місто Гонконг.

СУЛЯНЬЖЕНЬ

Коли ми сідаємо в Москві в поїзд, радіо гримить веселою піснею «Москва—Пекін». Всі купе зайняті. Звідки раптом стільки людей, що їдуть в Китай?

Свисток паровоза. Останні помаху рук. А тепер — дев'ять днів у поїзді. Це не жарт. Що робити протягом цілих дев'яти днів? Чи вистачить книжок, які ми взяли з собою, навіть якщо одна з них — товстелезний том енциклопедії? Можна ж знудитись на смерть — понад тиждень у поїзді!

Але виявляється, що час — справа відносна. За годину ми вже знаємо, хто наші супутники. Радянські спеціалісти, що працюють в Китаї радниками і повертаються з відпустки, яку провели на батьківщині, до своєї роботи. Крім одного, який їде вперше і вирізняється з-поміж усіх своїм теплим одягом. Бо на всіх інших осінні пальта: в Москві ще, правда, мороз, але в Пекіні вже весна, тепло.

Ми почуваємо певне задоволення, що на нас теж осінні пальта — завдяки здобутим докладним відомостям про різницю в порах року й кліматі, ми маємо вигляд бувалих людей, які не вперше їдуть у таку далеку подорож.

За цю пиху ми були дуже швидко покарані. Легкий московський мороз, який лише трохи квапив, щоб не стояли на пероні, а зараз же заходили до вагона, за Уралом показав нам усю свою силу й лють. Вискакуємо на сибірських станціях з поїзда, щоб «розім'яти ноги» і потрапляємо наче у вогонь. Стовпчик ртуті в термометрі вперто стоїть нижче сорока градусів. «Розминання ніг» обертається на кількахвилинний галоп по перону. Після цього ми ще

довго цокаємо в купе зубами, з заздрістю поглядаючи крізь вікно, як наш єдиний тепло одягнений товариш спокійнісінько походжає вздовж поїзда, оглядає кіоски й демонстративно зовсім не поспішає назад.

Через цей мороз навіть зупинки на станціях не вносять у подорож ніякої різноманітності. І все-таки протягом дев'яти днів ми ні хвилини не нудьгували.

Сталося так, що радники, які їдуть з нами,— спеціалісти з різних галузей. Вони працюють в різних місцевостях Китаю. І без кінця, без кінця точиться розмова саме про Китай: якщо можна назвати розмовою безупинні хаотичні запитання з одного боку й відповіді з другого.

За дев'ять днів ми взнали безліч подробиць про Китай. Про країну, природу, клімат, людей, звичаї, події.

І протягом дев'яти днів від наших інформаторів, таких різних, таких не схожих один на одного, не чуємо жодного слова, яке б не було сповнене симпатії, приязні, подиву, пошани до країни й народу, серед якого багато з них працює вже по кілька років. Країни й народу, яких силою подій вони знають не з парадного боку, не через прийоми, банкети та різні свята, а із зворотного боку, через щоденну, буденну працю, звичайні будні. Через клопіт і турботи, про які наші співбесідники говорять, як про власний клопіт і турботи, та в які вони увійшли глибоко, серйозно. Отож їхній оцінці не можна закинути ні поверховості, ні покvapливості. Вони щодня мають змогу звіряти її з дійсністю, і вона мусить бути саме відбитком дійсності.

Наші запитання поки що хаотичні: ми перескакуємо з теми на тему, перекидаємося з однієї ділянки в іншу. У нас ще нема ніякої системи, нема методу здобування відомостей про Китай.

Цих дев'ять днів у вагоні, що дали нам змогу поговорити про країну, в яку ми їдемо,— додаток над програму: ми ж думали, що довідаємося щось про Китай, лише переїхавши кордон.

Наші книжки лежать непрочитані. Коли минає сім днів, протягом яких ми проїжджаємо несподівано великі сибірські міста, що горять несподіваним морем вогнів, і тайгу, вкриту глибоким снігом, і берег «священного Байкалу», skutого кригою, і поїзд, нарешті, зупиняється на прикордонній станції, ми дивуємося: як, уже? Хіба можливо, щоб цілий тиждень у поїзді минув так блискавично?

А далі все якраз навпаки. Вже не наші спеціалісти роз-

повідать нам про Китай. Весь час, і в місті, і на селі, з уст робітника, селянина і китайського інтелігента ми чуємо про наших радників добрі слова, сповнені симпатії, дружби, пошани. Де б ми не були, скрізь натрапляємо на сліди наших спеціалістів у Китаї.

І тому, коли наша подорож вже наближається до кінця, і ми, перш ніж відлетіти в Москву, проводимо ще кілька днів у Пекіні,— ми просимо в радянському посольстві дати нам змогу зустрітися з нашими спеціалістами, радниками в Китаї. Тепер це вже може бути серйозна розмова, не така, як ті уривчасті, випадкові запитання у вагоні.

Нам пощастило. Виявилось, що якраз на місці троє наших видатних спеціалістів, які працюють тут в галузі металургії і добування нафти — ото ж у двох найважливіших тепер для Китаю ділянках. Від них ми довідуємось, як на практиці виглядає те, що зветься «допомогою радянського спеціаліста братньому китайському народові».

— Радянські спеціалісти почали працювати в Китаї відразу ж після визволення, в сорок дев'ятому році. Всі металургійні заводи стояли, треба було допомогти їх пустити. У вересні сорок дев'ятого року запалили перші печі Аньшаньського комбінату, потім почали працювати перші печі в Тяньцзіні.

З людьми були труднощі. Китайські спеціалісти раніш головним чином виконували канцелярську й адміністративну роботу, стояли далеко від технологічних процесів. Майстри й інженерно-технічний персонал — часто були японці. Працювали вони за американськими й німецькими зразками, на основі американського й німецького досвіду. Китайські інженери теж мали насамперед англійську й американську освіту, з недовір'ям ставились до радянських наукових досягнень, особливо в галузі технології.

— Мені пощастило. Я вивчав у Німеччині виплавлювання сталі — це було в тридцять четвертому році — і знаю, що німці не пішли далі, затримались на цьому етапі. Був я і в Америці. Америка теж залишилася позаду нас в технології плавлення сталі.

— Чому?

— Пояснення дуже просте. Реконструкція машин, реконструкція фабрик вимагає великих коштів. І через це той, хто починає наново, спочатку, опиняється в сприятливому становищі. Ми починали — і тому могли запровадити відразу ж те найновіше, найбільш прогресивне, що було в ме-

талургії. Так само, як Китай теоретично опинився тепер в становищі, сприятливішому від нашого. Китайські щойно збудовані фабрики створені за останнім словом техніки, в той час як на наших вже дещо застаріло, не стоїть на рівні останніх досягнень науки.

У п'ятдесятому році в Китаї організовано конференцію металургів. Я склав свій графік ремонту й нагріву печей. Тоді, на той час, нагрів печі тривав, залежно від сорту металу, від сімнадцяти до двадцяти днів. Я визначив дев'яносто годин. Не вірили, що це можливо. Тоді я вирішив сам зробити дослід.

Спостерігати експеримент виплавлення сталі прискореними темпами прийшли інженери й майстри навіть з інших фабрик. Вони наочно переконалися, що можна інакше нагрівати піч, ніж це робили досі. Ми показали їм, як робити гарячий ремонт печі,— замість дев'яти днів, що потрібні були раніш, ремонт триває кілька годин.

— Ми показали, що виплавлення сталі в двохсот-тонних печах може тривати шість годин сорок п'ять хвилин, замість сімнадцяти годин, як було досі. Показали, що високі марки сталі можна виплачувати в мартенівських печах, а не в електричних, як в Америці.

І упередження розвіялись. Розвіялись не тільки завдяки нашій справжній перевазі в цій галузі, а також і тому, що ми не лише радили, а й показували самі, як треба працювати. Ми й досі додержуємось цього методу. Крім того, ми стараємось, щоб технологічний процес був зрозумілий для всіх — не тільки для інженерів і майстрів, але й для робітників. Тоді праця іде зовсім інакше. Китайські робітники багато разів підкреслювали в розмовах з нами, яка принципова різниця між американськими й японськими інженерами, що тут працювали раніш, та нашими інженерами: «Вони нам ніколи не казали, що роблять та чого цим досягають. А ви нам усе пояснюєте».

Добрі наслідки виявилися відразу. Піч, яка за японців давала 580 тисяч тонн сталі, через два роки випускала вже два мільйони тонн.

Китайські інженери стали швидко переймати наш досвід, коли переконалися, що американські й німецькі методи стоять нижче від наших. Вони здібні, дуже здібні, вміють працювати, бажають працювати, і коли перша крига була зламана, швидко пішли вперед. Отож, якщо говорити про найважливішу ділянку промисловості — виплавлення

сталі — наша наука й наші інженери справді подали новому Китаю велику й реальну допомогу.

Наш співбесідник замислюється на хвилину.

— Треба тільки бути уважним, дуже уважним, щоб не помилитись. Нам вірять. Боїшся обманути їх довір'я і тому мусиш десять разів усе перевіряти, зважувати кожне слово, перше ніж його вимовити. Але через це наші люди, які тут працюють, самі підтягаються. І їх захоплює цей ентузіазм, це палке бажання йти вперед, це глибоко чесне ставлення до праці. Наші працюють тут, мабуть, краще, ніж у себе вдома. А китайські майстри й інженери буквально виростили на наших очах за той короткий час, що минув з сорок дев'ятого року.

Поряд з металургією, пекучою проблемою для Китаю є нафта. Ми не раз стикалися з цим питанням під час нашої подорожі. Тому ми просимо влаштувати нам зустріч із спеціалістами в цій галузі.

Їх приходить троє — гідрогеолог, геолог і спеціаліст з переробки нафти. Ми дізнаємося про силу-силенну речей, які стосуються не тільки проблеми нафти в Китаї, але й добування нафти взагалі. З інтересом вбираємо в себе не відомі нам досі подробиці, водночас спостерігаючи, як наші люди, ті, що про них з такою пошаною і любов'ю говорять китайці, гаряче і з ентузіазмом оповідають про свою роботу, як у кожному їх слові бринить жива турбота про добро народу, радниками якого їх зробили. І ми радіємо, що всі вони, як ми це й відчували, бояться обманути довір'я і так високо його цінують, і з такою пошаною і симпатією говорять про Китай та його людей.

— Нафта, по суті, нова справа для Китаю. Існувала теорія, що на території Китаю немає ніяких перспектив знайти нафту, оскільки відклади тут не морського походження. Але в Китаї є відклади озерні й лагунні. Отож все залежить лише від обсягу й розмаху розвідувальних робіт. Що ж можна було знайти, коли з 1907 року зроблено лише 212 тисяч метрів пробного буріння в усій країні, в той час, як у нас одне тільки об'єднання робить на рік 250 тисяч метрів пробного буріння. В Китаї не бракує нафти — тепер ми вже знаємо це добре, а кількість її залежить лише від масштабів буріння.

Панування чужоземців призводило до того, що в Китаї розвивалася тільки легка промисловість, причому продукція її йшла не для Китаю, а за кордон. Вони дбали лише

про використання надзвичайно дешевої робочої сили. Нафтою англійці не цікавились. Японці, які в себе її не мають, в 1907 році провадили пробне буріння, але в дуже невеличкому масштабі, і пішли по лінії добування нафти із сланців. Цей спосіб в Китаї відомий віддавна — є свідчення, що імператорський палац в XIII столітті освітлювали газом, який, певно, добували саме із сланців. Російські капіталісти в районі Фуцзяня почали добувати вугілля для флоту і залізниці. Вугілля лежало тут на поверхні, лише прикрите шаром сланців. Добираючись до покладів вугілля, сланці викидали; потім почали з готових сланців добувати нафту. Отож техніка добування нафти із сланців має в Китаї давню історію і тепер стоїть вище, ніж наша.

— Але сланці не розв'язують справу. Треба шукати джерел справжньої нафти, і тут найважливішу роль відіграють геологія й геологи. Китайські геологи, які виховувались переважно в Америці, під впливом американських теорій часто вважали, що нафти в Китаї нема і бути не може. Зовсім занедбана і невідома була в Китаї така важлива для розвідування нафти наука, як гідрогеологія. Тут зовсім не було спеціалістів у цій галузі.

— Яка роль геолога в розвідуванні нафти?

— Він повинен дослідити місцевість, знайти всі безпосередні й посередні докази чи сліди існування нафти в даній місцевості, знайти місце, визначити найзручніші точки для свердловин, приблизно обчислити запаси нафти.

Ні, це все не так просто. Наш геолог оповідає нам про експедиції в гори, де доводилося пробиратися через безлюдні місця й безводні простори, брести пішки по купах каміння, яке обсіпалося під ногами, мерзнути на вкритих льодом стежках, боротися з вихором, ураганом, зливою. Доводилося місяцями жити в найпримітивніших умовах, під палючим сонцем, на морозі, з великим зусиллям добувати хмиз для вогнища, мерзнути в мокрій одежі, терпіти від розрідження повітря на великій височині. Були там вершини гір і мертві кам'яні долини, де нема навіть тварин і птахів. Степи з солоною водою, і повені, що загрожували затопити табір геологів. Ціла епопея пригод сміливих мандрівників, що не відступали ні перед якими труднощами.

— Експедиціям охоче допомагає населення, яке швидко розуміє, що нам потрібно, і швидко навчається, що і як саме треба спостерігати, щоб помітити сліди існування нафти в даній місцевості. Китайські геологи дедалі більше ці-

кавляться цією справою, швидко вчаться, як взагалі швидко вчаться всі китайці. Міністерство геології, що раніш не цікавилось проблемою нафти, тепер включилося в роботу так само, як і Академія наук.

— Китайські інженери і тут спершу ставилися до нас стримано. Вони вірили в недосяжну вищість американської науки й американської теорії. Звикши працювати у приватних підприємств, вони підходили до проблеми вузько, без почуття державних потреб. Але це вже відійшло в минуле. А освіта, особливо загальна, у них висока, хоч теоретично наші інженери підготовлені краще. Щождо майстрів та робітників, то вони весь час підкреслюють: «Чужоземні інженери, які раніш у нас працювали, ніколи не допускали китайців до карт, до креслень, до планів — а ви це все нам даєте, все показуєте й пояснюєте».

Ми дедалі краще починаємо розуміти, що таке «радянський радник» у Китаї.

Це означає не тільки прийти й прочитати доповідь на засіданні. Не тільки перевірити в своїй конторі обчислення. Не тільки теоретично ознайомити китайських товаришів з досягненнями радянської науки й техніки. Але й самому стояти біля мартенівської печі і виплавляти сталь. Мандрувати по горах і долинах, де не зустрінеш не тільки людини, але й жодної живої істоти. Якщо треба, власноручно виконувати найважчу роботу. Бути водночас і вченим, і робітником, і педагогом, і товаришем у праці й боротьбі. Жити в незанихатих тобі досі умовах, пристосовуватись до незанихатих звичаїв, і скрізь ні на хвилину не забувати, що на тебе звернені тисячі очей, що з тобою зв'язані надії тисяч людей, що ти в цій великій країні репрезентуєш свою велику Батьківщину і що по тобі будуть судити про твою країну й оцінювати її. Що ти несеш допомогу, і цю допомогу треба подавати так, щоб нікого не зачепити й не образити, це повинна бути справжня допомога брата братові.

Ми не уявляли собі раніш, якось не міркували над тим, який зміст має просте визначення «радянський радник у Китаї». Про те, що вони існують, ми знали з преси, так само, як знають у нас усі.

Та лише тепер ми зрозуміли, на яку пошану вони заслужовують та яку величезну роль відіграють. В чудовій історії боротьби й праці радянської людини виникає нова сторінка — сторінка праці й зусиль радянських радників у Китаї.

І тепер ми вже не дивуємось, що чуємо про них скрізь. І тоді, коли йдеться про дрібні справи, і про справи найважливіші.

В Тяньцзіні ми зустрічаємося з двома робітниками й робітником, які працюють на різних підприємствах. І від кожного з них зразу ж чи згодом чуємо в розмові, немов обов'язкову формулу:

— Тоді допоміг нам радянський радник.

Або:

— Тоді надіслали нам радянського спеціаліста.

Радянський спеціаліст допоміг не тільки пустити великі печі в Аньшані й розробити плани металургійного комбінату в Чунціні.

Він показав також, як застосовувати лак, щоб він не кришився і не відставав, допомігши цим поліпшити продукцію велосипедного заводу, де працює дівчина, що розмовляє з нами. Радянський спеціаліст оглядав вентиляцію на ткацькій фабриці в Шанхаї й показав, що треба зробити, щоб краще очищати повітря в цеху. Радянський радник приходить не тільки на великі фабрики; він відвідує і малі фабрики та майстерні; приїжджає не тільки в міста й містечка, а й на село. Допомагає в боротьбі із шкідниками сільськогосподарських рослин, показує нові методи садіння й культивування. Вчить, пояснює, допомагає. Старається передати свої знання й досвід у великих питаннях, які стосуються економіки й розвитку всієї країни, і в маленьких, які стосуються дрібних, хоч і важливих вдосконалень. Радянський радник — один з тих, через кого радісний вигук «суленьїнь», «суляньжень», яким нас вітають на вулицях міст та на сільських дорогах, є вигуком не просто, так би мовити, теоретичним, підказаним пропагандою, легендою, розповідями, а вихоплюється з самого серця людей, які на практиці, щодня бачать, як для їх добра, для розвитку їх країни працює радянський радник, представник країни, що її вони люблять і цінують.

І лише тепер ми розуміємо те, що часом звучало для нас досить неприємно — цього «старшого брата». Це шире — ми в цьому переконані, але так часто повторюване підкреслення, що китайці вчать у нас, рівняються на нас. І це нам повторювали й інтелігенти, і робітники, і селяни.

«Старший брат». Ну, гаразд, але цей «молодший брат» існував тоді, коли нас ще не було. Цей «молодший брат» будував храми, писав вірші й романи і малював тоді, коли

ми ще жили в печерах і навіть гадки не мали, що існує письмо. Цей «молодший брат» будував величезні канали і створював філософські системи тоді, коли ми ще були одягнені в шкури мешканців степів і пралісів. Цей «молодший брат» був культурним народом тоді, коли наші народи, власне, ще не існували, і мав державу з довгою історією, коли ми були ще окремими племенами. Отож як із цим віком?

— Старший революційним досвідом,— каже хтось.

Згода. Це старшинство, якого ніхто не може відняти в Радянського Союзу — країни першої в історії переможної соціалістичної революції. Але ж і в Китаї революційна боротьба народилася не в наші дні. Перемога сорок дев'ятого року була підготована роками боротьби за свободу і соціальну справедливість, морем крові, яка проливалася з покоління в покоління. Китайська революція має свої давні, чудові традиції.

Запитуємо одного з наших громадян, що він про це думає. Він живе і працює тут вже кілька років.

Посміхається.

— Так, між нами, скажу вам одне: мине небагато років, і старшому братові доведеться добре поспішати, щоб не дати себе випередити. Цей молодший не йде, а біжить уперед.

— І ми допомагаємо в цьому.

— Звичайно, допомагаємо. І чим швидше він біжить, тим більше ми радіємо. Такі двоє братів, що ого-го!

Звичайно, це жарти. Але в цих жартах є зерно правди.

— Одне лихо — щоб нашим людям, які весь час чують тут, що вони — старші брати, не схотілося б кінець кінцем задерти носа.

— Ні. Такої загрози нема. Кожен так відчуває величезну відповідальність за роботу, покладену на нього, величезну відповідальність за довіря, яке дарують йому наперед, лише за те, що він представник Радянського Союзу, що для зарозумілості й пихи не може бути місця. І до того ж кожен з нас бачить, що багато чому ми можемо і повинні вчитися в них. Кожен, хто ближче зіткнеться з Китаєм, бачить це виразно.

Так, справді, бачимо це раз у раз і ми, навіть при такому короткому і, природно, побіжному зіткненні з життям нового Китаю.

А розмови з нашими людьми, які тут працюють, підтверджують тезу нашого співбесідника: ця країна самою своєю

атмосферою вчить скромності, вчить не вилазити наперед, підпорядковувати своє дрібне самолюбство великій меті. Кожна чванлива і зарозуміла людина відразу ж мусила б покаятись — не через якусь відсіч з боку китайців, напрочуд делікатних і тактовних, а через контраст, який вони мусили б відчути, контраст між собою і оточенням, між собою і подіями.

Ні, наші радники в Китаї не задирають носа. Працюють так, що цілком слушно зустрічають їх довір'я і любов.

І ми тепер теж знаємо, що значить «радник у Китаї». І вимовляємо ці слова з пошаною, гордістю і радістю, що наші радянські люди саме такі.

ОСТАННІЙ ДЕНЬ

Про свято Першого травня в Пекіні писали вже не раз. Писали багатьма мовами і в багатьох країнах, бо гості на цей день прибувають звідусіль, часом дуже здалека. В Чунціні Лю Ні-ньї каже нам: «Запрошуємо вас на свято Першого травня в Пекіні».

Отож це буде, так би мовити, вінцем нашої подорожі. Квитки на літак до Москви замовлено на третє травня. Проїхавши по Китаю кілька тисяч кілометрів, ми ще раз побачимо на останку новий Китай, який марширує вулицями Пекіна, в усьому його блиску.

Так, про свято Першого травня писали вже багато. Писали різні люди.

Але тепер ми на власні очі бачимо могутню ріку, що без кінця й без краю рине перед трибунами, заповнюючи вщерть величезний широкий проспект Миру.

Це шумлива, бурхлива ріка. Над нею плывуть ліси прапорів, і тріпочуть хмари голубів, і зацвітають цілі поля квітів, і хмарами здіймаються кольорові кульки. Найбарвистіша демонстрація, яку тільки можна собі уявити.

І найрадісніша.

Рине, рине без кінця співуча, гомінлива ріка. Тріпотять у повітрі сотні тисяч рук. Всміхаються обличчя, лунають вигуки. Ні, не може бути, що це тільки жителі Пекіна. Нам здається, що повз трибуни, на всю широчінь велетенської площі, рине радісною рікою весь Китай.

Інтелігенти, робітники, селяни. Діти й молодь. Рине велетенською хвилею переможний новий Китай.

Ми бачили цих людей за роботою. Бачили їх на полях

і на фабриках, у школах, і в оселях. Вони вже не є для нас безликою юрбою. Ми знаємо їх будні, знаємо турботи й труднощі, знаємо боротьбу й перемоги. Зустрічалися з ними в гарних залах робітничих клубів та Будинків культури і в малесеньких будиночках та хатах. А тепер наче всі вони вийшли на вулицю. Наче злилися до купи юрби Пекіна й Шанхая, Нанкіна й Кантона, і всіх людних китайських міст, і всіх людних китайських сіл. А це ж не так — в цю мить рине людська ріка по всіх містах, на всьому величезному просторі Китаю. Адже тут, на святі — лише Пекін і з-за його меж тільки делегації.

Стоять на трибунах гості, запрошені із стількох країн світу. Дивляться приязними очима. Захопленими очима. Щасливими очима. На силу, могутність, радісне свято китайського народу.

Дивляться з трибуни представники дипломатичного корпусу і представники преси. Різні. Не всі дивляться приязними очима. Не в усіх лагідні обличчя.

Що думають зараз ті, яким пече серце, яким перешкоджає, яких непокоїть могутність нової країни?

Адже є й такі — якими смішними здаються вони з перспективи співучих, кольорових першотравневих пекінських вулиць! — що вдають, ніби не знають про існування цієї країни, що «не визнають» цієї країни, її уряду, її нової історії.

Яке невизнання може перекреслити оце море людей, і велич цієї країни, і права цього народу на власну країну?

Похмурий іпохондрик може вирішити, що сонця нема. Але воно є, і світить, і гріє, хоч би прийняли тисячі ухвал про те, що воно не існує, хоч би сто разів галасували, що сонце — чадний каганець. Сонце й далі даватиме тепло, світло й життя, а чадний каганець — лише кіптяву й сморід.

Ні, це не тільки першотравнева демонстрація. Це велетенським походом прямує вперед новий Китай, прямує великий народ впевненим, радісним кроком.

Співають різних пісень. Але мені крізь їх мелодії без упину звучить та, ритмом якої живе вся країна: гей, зрушимо, гей, піднесемо!

Виблискують сріблом десятки тисяч голубів миру, яких несуть демонстранти. Біліють під сонцем крила тисяч білих живих голубів, що їх випускають дитячі руки. Травневе сонце, травневе небо, розквітлий ліс квітів, букетами яких потрясають сотні тисяч рук.

Зацвітає перед нами вся китайська земля.

Ідуть робітники, які будують канали й приборкують стихії, рятуючи від знищення сотні міст і сіл, і, зрошуючи життєдайною водою землю, змушують її давати стократний врожай.

Ідуть люди з зашкарубленими долонями, які зводять стіни тисяч нових будинків, що в них вселяються бездомні, що в їх ясні кімнати переселяються мешканці халуп і ма-занок.

Ідуть будівники величезних фабрик і конструктори машин, які звільняють людину від надсильної праці й дають країні ситість і багатство.

Ідуть люди, які засівають землю, щоб вона родила й годувала. Які одягають її зеленими шатами нив, квітів і дерев.

Ідуть працівники, які поборолі віспу, холеру й чуму, поборолі епідемії, що нищили раніш населення Китаю.

Ідуть ті, які в лабораторіях і клініках, в лікарнях і амбулаторіях борються за життя людини, за її силу й здоров'я.

Ідуть ті, які виховують молоде покоління, прищеплюють йому любов до великої країни, навчають шанувати людину, виводять на шлях творчої праці.

Ідуть люди, які складають пісні для свого народу, і заповнюють значками, де б'ється гаряче серце, сторінки книжок, що промовляють до сердець мільйонів.

Ідуть люди, які творять і виконують великі плани, що змінюють обличчя китайської землі, змінюють життя народу.

Рікою рине молодь — радісна молодь нового Китаю, покоління, яке дістає в спадщину найбільший скарб — свободу й справедливість.

Ідуть діти — майбутнє Китаю; веселі, рум'яні, розумні й чарівні китайські діти.

Ідуть жінки, які вже ніколи не зазнають гіркоти безправності й кривди.

Рине, рине новий Китай безмежною хвилею, що повниться співом, усміхом, могутністю й силою.

От воно — Перше травня. Послухайте, подивіться, що це за Перше травня, ви, що затуляєте вуха й мружите очі аби нічого не чути й не бачити.

Не допоможе. Ні затуляння вух, ні запліскування очей.

Ця ріка гуде так, що чути її на обох півкулях. Ця пісня звучить так, що стрясає континенти.

Приборкав китайський народ бурхливу Хуанхе. Поставив загибати на шляху рік, що заливали рівнини. Але немає в світі сили, здатної перепинити греблею похід, у який рушив кількасотмільйонний народ.

Цієї ріки не заверне назад ніхто. І ніколи не потече вона іншим річищем.

Це ріка юності. Але пливе вона з джерел столітньої боротьби, столітньої туги людини за волею.

Не повернеться китайський селянин до тих часів, коли навіть тінь дерева в саду не належала йому, не могла дати йому прохолоди.

Не повернеться китайський робітник до тих часів, коли свистів над ним батіг фабриканта і стискалася на його горлі хижа лапа гангстера.

Не повернеться китайська жінка до тих часів, коли бинтували їй ноги і ще дитиною продавали в рабство.

Не повернеться китайський народ до тих часів, коли від хвороб і голоду вимирали цілі провінції.

Скінчилося, скінчилося раз і назавжди! Дільниці чужоземних концесій в китайських містах, і білий пан, який штовхає чоботом рикшу, що везе його, і китайські порти в руках чужоземців, і китайські міста в чужоземному ярмі, і народ в чужоземному ярмі, і багатства китайської землі, що пливли за далекі моря в скарбниці чужих банків, і піт китайського кулі, що лився рікою, аби в руках чужоземного фабриканта обернутись на банкноти й золото.

Скінчилося. І будинки-фортеці феодалів з бійницями, і палаци правлячих зграй.

Цей народ уже взнав, що таке свобода. Цей народ вже відчув, що таке бути господарем у власній країні. Цей народ вже ніколи не дозволить накласти собі ярмо на шию. Цей народ вже випростався — раз і назавжди — й ніколи не схилить спини під чужий батіг чи під батіг власних феодалів, банкірів і поміщиків.

Море крові пролилося, щоб сьогодні могла ринути перспектом Миру радісна ріка людей, нескінченна ріка, могутніша, ніж велика Янцзи, могутніша, ніж наймогутніші ріки в усьому світі.

— Мао Цзе-дун! — гукають юрби, поздоровляючи, вітаючи керівника партії, який стоїть на трибуні.

— Товариш Мао!

Так, це їх товариш. Усіх тих, які йдуть перед трибуною. Товариш у боротьбі й праці.

Бурхливе, незвичайне життя. Важка дорога, якою селянський син з села Шаошань зійшов на цю трибуну, звідки дивиться тепер через велетенську площу на людську ріку, яка рине повз нього,— дивиться, як на здійснення мрій, на увінчання праці всього життя. Пряма, тверда дорога революціонера, без зламів, без збочень, без хитань. Треба було мати залізні сили й залізну волю, щоб цю дорогу пройти так, як пройшов її Мао Цзе-дун.

— Товариш Мао!

Так, це їх товариш. Він ішов разом з ними шляхом Великого Походу. Ішов разом з ними в палючі літні дні, в холод і мороз, лісами й степами, через болота й скелі, із закривавленими ногами, в подертому взутті. Відступав разом з ними на північ і разом з ними захищав міста й села від військ Чан Кай-ші та від японських окупантів. Напружено розробляв між двома боями, розв'язував проблеми життя Китаю і навчав своїх соратників методів та цілей боротьби, починаючи з далеких днів першого з'їзду Комуністичної партії Китаю аж до сьогоднішнього дня. Це не тільки один з керівників партії й уряду — це товариш у праці й боротьбі, якого народ знає не тільки на трибуні, де він сьогодні стоїть, а й з кожної битви, які протягом останніх тридцяти п'яти років точилися в Китаї й принесли кінець кінцем остаточну перемогу. Це товариш у праці, яка буде сьогодні новий Китай; і в глибокій любові, з якою говорить про нього кожен китаєць, немає ні тіні релігійного культу, ані підлесливого подиву. Це глибока любов і глибока пошана до авторитету старшого, досвідченого й випробуваного товариша, вірного товариша, який ніколи не підвів і завжди був і є разом з народом і серед народу, не відгороджений від нього ніяким бар'єром. Це довір'я, яке спирається не на легенду, а на повсякденний досвід, на факти, ясні й приступні кожному.

І тому привітання, що, мов грім, линуть до трибун, де стоять Мао Цзе-дун, Чжу Де та інші керівники партії й держави,— це не вигук прихильників культу, а привітання товаришів, висловлення єдності, яка зв'язує тих, що стоять на трибуні, з тими, що проходять повз неї безкраїми лавами.

А ріка рине. Радісна, барвиста ріка радісних людей. Увечері Пекін обертається на феєрію, на казкове місто,

нереальне й неправдоподібне. Недарма ж саме Китай — батьківщина фейерверків.

Те, що діється тут, не можна порівняти ні з якими фейерверками, ні з якою ілюмінацією, що їх я бачила будь-коли в житті. Небо над Пекіном обертається на племінну, світлосяйну оргію вогню.

Вибухають у небо фонтани всіх кольорів. Пролітають комети з вогнистими хвостами, що міняються кольорами райдуги дужче, ніж павиний хвіст. Кружляють тисячі сонць. Падають дощем зорі. Замітають небо діамантові велетенські мітли. Розриваються в повітрі сотні вогненних планет.

Кулі, що розбризкуються на всі боки, кольорові стріли, вогнисті вінки, зливи дорогоцінного каміння, вибухи червоних вулканів, завія світла й вогню, яка не згасає ні на хвилину та яку на землі вітає вигуками стотисячний натовп.

Велика площа людна, мов удень, під час демонстрації. Але знаходиться якимсь місцем і для танців, і для веселих хороводів.

В яскравому сяйві стоїть чудова брама Ань Минь і грубезні мури, збудовані сотні років тому, і нові стіни великого готелю «Пекін», і силуети дерев та будинків. Палає Пекін, мов зачарована гора дорогоцінного каміння.

Невідомо, яка ніч. Невідомо, чи небо ясне, чи заволоклося хмарами. На ньому палають тисячі сонць і зірок, яскравіших, ніж червоний блиск Марса і блакитний блиск Венери на світанні. Клубками золотих змій, плутаниною вогненних зигзагів горить небо. Співає, грає, танцює Пекін аж до ранку.

А ранком здається, наче це був сон. Не залишилось на вулицях ніяких слідів. Тисячні юрби не залишили після себе ні сміття, ні бруду, ні лущиння, ні папірців. Вулиці чисті.

Це останній наш день у Пекіні. Останній наш день у Китаї. Першотравневе свято, мов вогненний, барвистий, казковий вінець, увінчує подорож. Ще раз, перед самісіньким від'їздом, ми побачили наче весь Китай — його силу, його молодість, розмах і радість, сміх та спів його людей.

Ще тільки вечір і ніч — вдосвіта чекає нас літак на аеродромі.

Але це буде безсонна ніч, остання ніч у Китаї.

Ми умовились на сьому годину. Але приїжджаємо в дім товариша Юдіна, нашого посла в Пекіні, ще до призначеної години. Хвилюємось? Звичайно, хвилюємось.

На маленькій терасі плетені крісла. Перед нами неве-

личкий садок, який відокремлює дім від тихої вулиці. Звисають із стіни довгі, лілові грона квітучих гліциній. Смеркає. Десь віддалік шумить, гуде, гомонить Пекін. Тут тихо, мов за містом, хоч центр зовсім близько. Легкий шелест по асфальту — проїхав рикша на своєму велосипеді. Промчало авто. Теплий, запашний вечір, як у нас в червні. Опускається над землею ніч, вже не весняна, а літня.

Зарипіли залізні ворота. Вузьким проходом проїхала автомашина. Кількома східцями підіймається на терасу товариш Мао. Він середній на зріст, плечистий.

Нас шестеро. Наш господар і його дружина, ми двоє, Мао Цзе-дун із своїм помічником і другом, який чудово говорить по-російськи. Отож, нема навіть перекладача. У наших милих хлопців сьогодні, нарешті, вільний вечір. Ми вимкнулися з готелю, туманно натякнувши на прощальний візит у посла, запевняючи, що нас відвезуть туди й привезуть назад, напевно, не дуже пізно. Намагалися, пояснюючи це, прибрати найприроднішого виразу, але, видно, трохи переборщили. Саша, як для зручності ми звемо нашого милого Ху Де-жєня в щоденних стосунках, придивлявся до нас трохи підозріло. Він надто серйозно розуміє свій обов'язок піклуватись про нас.

Але всупереч запевненням, ми повернулися пізно, дуже пізно. З сьомої до пів на другу ночі просиділи у невеличкому будиночку Юдіна. А коли повернулися до готелю, вже наперед знали, що все одно не зможемо заснути. Поволі рідшав морок, ми складали останні речі, і непевної, сірої години, коли вже не ніч і ще не світанок, по сходах готелю, який ще спав, тихо зійшли вниз, щоб їхати на аеродром.

Розмова. Що написати про цю розмову, довгу, багатогодинну, в якій було порушено стільки справ і проблем? Як її повторити, коли вона була така різноманітна і переходила з веселих жартів до серйозних справ, а з серйозних справ на жарти? І до того ж, окрім цієї розмови, ще зринали думки й спогади, і часом жест був важливіший, ніж слово, і кивок чи усміх красномовніші за довге речення.

Як почати?

Але Мао починає сам.

— Що ви бачили в Китаї?

Язика у нас розв'язуються відразу. Оповідімо. Де були, куди їздили, що нас найбільш вразило.

Слухає. Трохи опущені, наче обважнілі повіки. Та рап-

том очі широко розкриваються, і тоді нас вражає уважний, живий, проникливий погляд.

— Виявляється, ви встигли відвідати в Китаї більше, ніж я.

Це, звичайно, жарт. Але він не відвідував Китаю. Він зміряв свою країну вздовж і впоперек, як діяч, пропагандист, агітатор, організатор партії. Пройшов її вздовж і впоперек в солдатському мундирі, разом із своєю армією, в її лавах, на її чолі. Тисячі разів зміряв свою країну серцем і обняв поглядом на довгому, копіткому шляху боротьби — шляху всього життя.

Спокійно сидимо за столом. Ще чути, як на далеких вулицях кипить життям вечірній Пекін. Уважно придивляюсь до людини, яку досі знала лише з портретів та яку бачила вчора на трибуні.

Шукаю в його обличчі риси того, ким він був, розпочинаючи свою велику дорогу. Вісімнадцятирічного хлопця, який став до лав борців, щоб узяти участь в революції 1911 року. Юнака, який у вісімнадцятому, дев'ятнадцятому, двадцятomu роках організовував марксистські гуртки молоді в Пекіні, Хунані, Чанша. Це вони стали основою, це вони були зерном, з якого виросла потім Комуністична партія Китаю. Звідсіль — ясно й виразно починається дорога марксизму-ленінізму, якою йде Мао.

От він. Не залишилася вдалині, не стерлась молодість. Звучить у веселому, щирому сміхові, в бистрому погляді, в жартах. А її ж відокремлює від сьогоднішнього дня важке, трудне життя без хвилини перепочинку, без хвилини, коли можна вільно зітхнути.

В 1921 році — перший з'їзд партії. Дванадцять делегатів, чітке визначення завдань і цілей партії. Згадую невеличкий будиночок в Шанхаї, де відбувався цей з'їзд. Він був одним з тих дванадцяти, чоловік, який сидить з нами за столом, який вмів побачити звідтіль, крізь стіни малого будиночка, простір усього Китаю і крізь відстань часу — сьогоднішній день, його неминучий прихід.

1922—23 роки — керівництво цілою низкою страйків. Двадцять четвертий—двадцять сьомий роки — перша громадянська війна; Мао піднімає на боротьбу село. Керівництво повстанням «Осіннього врожаю», створення в жовтні двадцять сьомого року революційної бази в Цзінганшані, де двадцять восьмого року з'єдналися загони під командуванням Мао з тими, що були під командуванням Чжу Де,

утворивши четвертий корпус робітничо-селянської китайської Червоної Армії, в якій Мао був комісаром. Революційні бази другої громадянської війни 27—36 років у провінціях Цзянсі і Фуцзянь. З тридцятого року Мао — головний політичний комісар робітничо-селянської Червоної Армії Китаю. Два роки тяжких боїв, коли доводилось відбивати один за одним чотири наступи Чан Кай-ші. Великий похід на північний захід. Яньань, де протягом десяти років базувалося керівництво партії, яке під проводом Мао очолювало революційний рух в усій країні. Війна проти японських загарбників. Останні бої, які протягом 47—49 років принесли Китаю визволення. Утворення Китайської Народної Республіки.

І водночас — повсякчасна боротьба за лінію партії. Боротьба з правими опортуністами, боротьба з лівим ухилом. І величезна кількість теоретичних праць, що займають кілька десятків томів і стосуються філософії, стратегії й тактики, завдань поточної політики, проблем селянського руху, завдань і цілей революції в Китаї, національної політики, проблем будівництва й устрою нової держави.

А ще ж були й вірші, в цій завії праці й боротьби були також і вірші, написані гарними ієрогліфами, що нам не раз повторювали різні люди: товариш Мао вмів гарно писати ієрогліфи.

А товариш Мао сидить за столом у невеличкому будиночку і ні на хвилину не дає нам відчутти, скільки зробив і скільки робить у своєму великому житті. Тут, за столом, він — чарівний співрозмовник, нечувано проста людина, і десь зникає все наше хвилювання, що його ми почували перед тим, як почалася розмова. Хоча все те існує, і ніякі роки не зітруть із сторінок історії того, що зробив Мао.

Оповіді про розмови на селі і в місті. Повторюємо слова рикші з Кантона:

— Ми, кантонські рикші, підтримуємо новий уряд, бо це наш уряд.

Мао сміється. Ні, він сміється не із слів рикші. Пояснює нам, що це важливо, що це дуже важливо. Авжеж, саме тому ми й повторюємо слова рикші. Слова простої людини з південного міста, розташованого так далеко від Пекіна. І Мао радіє. Оце якраз і є відсутність бар'єрів. Оце якраз і є те, що так явно з'єднувало вчора людей на урядовій трибуні з людьми, які йшли в колонах. Взаємна пошана. Взаємне довір'я. Вміння цінити й шанувати те, що слід ці-

нити й шанувати. Керівник партії й держави не залишає без уваги того, що каже босий рикша. І знає потреби босого рикші. Щоразу, як ми говоримо про досягнення, Мао підкреслює великі труднощі, які ще треба подолати. Розмова переходить на літературу й філософію. Починається жартівлива суперечка поміж нашим господарем, який тепер є послом, але все життя був філософом, і Мао — який є водночас і філософом, і літератором. Але тепер він дає перевагу літературі над філософією.

— Ні, ні, кажіть собі, що хочете, але я волю літературу. Суперечка так і лишається нерозв'язаною.

Говоримо про оперу. Мао не подобається, коли чоловіки грають ролі жінок. Незалежно від того, яким великим мистецтвом є гра Мей Лань-фаня. Не знаю, чи це справді так. Очі знов прикриті повіками. Може він чекає, щоб ми захистили цей спосіб і метод китайського театру? Ми й так захищаємо його, намагаючись прочитати на обличчі Мао, що він думає про це справді. Але китайське обличчя трохи інше, ніж обличчя європейців. Воно більш стримане. Китаєць всміхається і охоче сміється — голосно, сердечно, щиро. Але водночас ми знаємо, що кожен, якби схотів, не дозволив би нам прочитати нічого на своєму обличчі. Замкне його на сім замків, і даремно ви силкуватиметесь вгадати, що думає про вас і ваші слова чемний співбесідник.

Дискусія закінчується жартом, щоб перейти до інших тем. У зв'язку з присутністю представника Комуністичної партії Англії на Травневому святі, Мао говорить про неї та про інші комуністичні партії Європи. З глибоким знанням справи, просто, ясно. Зрештою, весь його спосіб висловлюватись — різке, ясне, просте і влучне. Влучні визначення й жарти. І судження він формулює гостро, не говорить натяками.

Говоримо про Індію, про Бірму, переказуємо, що там бачили. І знов зауваження, які з'ясовують нам багато справ і сумнівів. Розмова, що зачіпає безліч проблем, іде водночас легко й невимушено, не згасаючи ні на хвилину. На обличчі Мао не видно слідів втоми, хоча вже пізня ніч.

— Може ви хочете переглянути наш фільм, балет «Ромео і Джульєтта», за п'єсою Шекспіра?

Звичайно, з охотою. І кидає коротке запитання:

— Отого англійця?

Так, отого англійця.

Очі прикриті повіками. Мао чудово знає, хто такий

Шекспір. Він знає культуру не тільки свого народу, але й культуру Азії і Європи. Але я думаю, що саме так хотів спитати і так міг спитати лише китаєць. Лише син народу, який налічує понад шістсот мільйонів й історію своєї культури лічить на тисячоліття до нашої ери. В цьому одному короткому запитанні я раптом ще раз відчула те, що в усій повноті зрозуміла лише під час нашої подорожі: величезність Азії. Величезність її народів. І не тільки кількісна. Величезність і старе коріння її великої культури.

Мені згадалась одна з прес-конференцій за кордоном після сесії Ради Миру чи якогось конгресу. Американський журналіст запитав, чому і з якої рації на Раді Миру пропозицію урочисто відзначити роковини Бальзака вніс саме китаєць.

В запитанні журналіста була прихована отруйна стріла, яка мала ранити китайську національну гордість, прихована була вся пиха «білої раси», і все нещасття нахаби, і вся невихованість малокультурної людини.

Але стріла не влучила в ціль. Представник Китаю відповів розважливо і спокійно. Причина, з якої саме китаєць вніс пропозицію відзначити роковини Бальзака, дуже проста. По-перше, тиражі видань творів Бальзака в Китаї перевищили тиражі його видань у Франції, по-друге, в Китаї почали друкувати Бальзака раніше, ніж у Сполучених Штатах.

Пиха «білої раси» була розтрощена чи, швидше, розсипалася жменькою жалюгідного сміття. Журналіст поспіхом заховався за спину своїх колег. Цифри й дати були сильніші, ніж його хамство. Він вже нічого більше не питав.

Але у нас нема комплексу «білої раси». Навпаки, після подорожі по Азії нам загрожує щось інше — можливість впасти в комплекс «власної неповноцінності». Дивно знітилась і зменшилась Європа. І тому ми спокійно зустрічаємо погляд бистрих очей. Погляд, який говорить про силу, властиву цій людині, про силу думок і почуттів, прихованих за спокоем обличчя й рухів. Про силу волі й розуму.

Чи подобається йому фільм? Вже пізно, він, мабуть, втомлений. Але дивиться уважно. Стежить за чарівним танцем Уланової, таким несхожим на китайські танці, слухає музику, таку несхожу на китайську, без ніякої втоми.

Потиск його руки на прощання — ширий і теплий.

— Сьєсьє, Мао тундже, — кажу я. Це означає: дякую, товаришу Мао.

Це все, що я можу сказати по-китайськи.

Ще раз проникливий погляд жвавих, молодих очей. Так — він зрозумів добре, що означають ці вбогі слова.

Я йому дякую за все — за те, що ми могли побачити Китай. За цю довгу розмову, що завершує наше перебування в цій країні. За те, що нам показали все, що ми хотіли бачити, і навіть ще більше. За те, що нам показали і нове і старе, і те, що вже зроблено, і те, що чекає ще своєї черги. За те, що ми не почували себе туристами, яким показують пам'ятки старовини й особливості країни, стараючись похвалитися насамперед найкрасивішими місцевостями й найпоказнішими досягненнями. За те, що ми почували себе в китайських містах і селах, як друзі у друзів.

Я б хотіла сказати багато, багато. Але це зовсім не потрібно. Ця кремезна, на вигляд важкувата людина досить тонка, щоб розуміти з півслова людські думки й почуття.

І тому я кажу тільки те, що можу сказати по-китайськи: — Сьєсьє, Мао тундже.

* * *

Літак описує коло над аеродромом. За хвилину в блакитному серпанку зникає Пекін.

А потім вже тільки купи білих хмар, і жовті піски пустині Гобі, і вершини гір, і вкритий кригою Байкал, поки ми не сідаємо на аеродромі в Іркутську.

Наша далека, чародійна подорож скінчилася.

І тепер слід було б і на рукописі також поставити слово: кінець.

Важко мені написати його відразу. Почуваю себе так, ніби, закінчуючи книжку, вдруге прощаюся з Китаєм.

Тримаю в руці телеграму:

«Пекін, 28 грудня 1954 р. Корнійчукові, Василевській.

Просимо вас відвідати нашу країну в березні або квітні наступного року...»

Так недавно — і водночас так давно. Поміж днем, коли пошта принесла нам це запрошення, і сьогоднішнім днем лежить таке велике переживання: мандрівка по Азії.

І тому я не можу написати слово: «кінець», не згадавши ще раз усіх тих, завдяки кому ми пережили барвисті, цікаві, чудові дні.

Го Мо-жо, прізвище якого стоїть під текстом телеграми, — великого вченого, історика, археолога, поета, драма-

турга, громадського й політичного діяча, а в щоденному житті — веселого, турботливого супутника, сповненого гумору й лагідності.

Мао Дуня — міністра культури й голову Спілки письменників, який присвятив нам стільки часу.

Лю Ні-ньї, завдяки якому ми побачили свято Першого травня в Пекіні.

Членів китайської делегації на конференцію народів Азії в Делі, завдяки яким ми побачили Бірму й Калькутту.

Наших трьох постійних і невідступних товаришів, які були не тільки нашими провідниками по Китаю, а нашими опікунами і надзвичайно дбайливими няньками. Ге Бао-цзюаня — громадського діяча, перекладача радянської літератури, критика, Гао Мана — перекладача, художника й фотографа, Ху Де-женя — нашого милого китайського Гавроша — перекладача. Якби не вони, ми не побачили б і десятої частини того, що встигли побачити, не знали б і десятої частини того, що знаємо тепер. Ця трійка майже на два місяці відмовилася від сну, відпочинку, всякого особистого життя, щоб відповідати на тисячі наших запитань, пояснювати з ранку й до ночі, готувати для нас тексти опер, вистав, написів, бігати з нами, аж до цілковитої знемоги, по завулках і вулицях міст, по дорогах і стежках сіл.

Чана, який клопотався про нас у Гонконгу і був нашим перекладачем у Чунціні й Куньміні.

І всіх, всіх, з ким ми зустрічалися та хто виявив нам стільки приязні, стільки щирості, — письменників, художників, акторів, партійних і державних працівників міст, сіл, районів і провінцій.

І всіх добрих, милих людей Китаю, руки яких довелося нам стискати та яких ми не забудемо ніколи, ніколи.

І тому це слово: «кінець», яке я пишу, має інший відтінок і забарвлення, ніж завжди, коли його ставлять на рукописі. Цього разу воно нічого не закінчує і не замикає. Китай увійшов у наше життя — життя двох мандрівників по великій країні, як щось таке, що для нас не скінчилось, а швидше тільки почалося.

ЗМІСТ

	Стор.
На порозі	3
Дорога	10
З міста до міста	37
Гей, піднесемо!	72
На суходолі й на воді	100
Найкрасивіший килим у світі	123
Пташенята	162
Старе й нове	181
Між схожим і несхожим	206
Вогні рампи	226
Вирішальне	255
Тигрова мазь	268
Чи їла ти...	279
Недобре місто	303
Суляньжень	322
Останній день	332

Редактор *І. Г. Турбай*
Художник *В. Й. Хоменко*
Художн. редактор *М. Н. Вальчук*
Коректор *С. А. Тіктіна*

Ванда Львовна Василевская. Под небом Китая.
(На украинском языке)

БФ 18297. «Радянський письменник». Здано на виробництво 12/IX 1956 р. Підписано до друку 24/XI 1956 р. Папір $84 \times 108_{/32} = 57_{/16}$ паперов. арк., 17,84 друк арк., 19,18 обл.-вид. арк. Зам. № 659. Тираж 15 000. Ціна в оправі 7 крб. 25 коп.

Львівська книжкова друкарня
Головвидав Міністерства культури УРСР,
Львів, Пекарська, 11.

